

UNIVERSITY OF CAPE TOWN
LIBRARIES ⓘ

UCT LIBRARIES
C000025188X

THOMAS MOFOLO

CHAKA

MORIJA SESUTO BOOK DEPOT
MORIJA – LESOTHO
2011

296.3977231 MOFO

First edition 1962
First reprint 1973
Second reprint 1977
Third reprint 1981
Fourth reprint 1983
Fifth reprint 1984
Sixth reprint 1991
Seventh reprint 1992
Eighth reprint 2011

COPYRIGHT RESERVED

Printed by

**MORUJA PRINTING WORKS
MORUJA - LESOTHO**

LENANEO LA DITABA

KGAOLO

Leqephe

1 Nandi o kana Senzangakhona	1
2 Senzangakhona o lahla Nandi	6
3 Chaka o bolaya tau	14
4 Chaka o etelwa ke morena wa madiba	19
5 Chaka o tloha ha habo ka paleho	26
6 Chaka o teana le Isanusi	34
7 Isanusi o lokisa Chaka ka dihlare	42
8 Chaka o fihla ho Dingiswayo—O bolaya lehlanya— Ntwa ya ha Zwide	47
9 Ndlebe le Malunga ba fihla ho Chaka	55
10 Chaka o tshwara Zwide	60
11 Lefu la Senzangakhona	66
12 Noliwa	69
13 Chaka le Isanusi lebitleng la Senzangakhona	76
14 Chaka o bewa boreng ba ntatae	84
15 Zwide o bolaya Dingiswayo—Chaka o tlola borena ba Dingiswayo	90
16 Seboko se setjha	96
17 Diphetolo le ditokiso tsa Chaka	103
18 Lefu la Noliwa	118
19 Polao ya makwala	125
20 Chaka o futuhela borwa—Mzilikazi	131
21 Tsa Nongogo le Mnyamana	138
22 Lefu la Nandi	145
23 Lenyora le sa timeng	149
24 Ditoro tse bohloko	153
25 Donga luka Tatiyana	157
26 Qetello ya Chaka	161

Nandi o kana Senzangakhona

LEFATSHE la South Africa ke hlohla e kgolo, e pakeng tsa mawatle a mabedi, lewatle la botjhabela le la bophirimela. Ditjhaba tse ahileng teng di ngata, ke tsa mefutafuta le dipuopuo; empa leha ho le jwalo di ikarola dikarolo tse kgolo tse tharo habonolo: ditjhaba tse sikang le lewatle la bophirimela di mmala o mosehla, ke Barwa, Bakgothu; tse hare ke Batswana, Basotho; tsa botjhabela ke Bakone, Matebele. Meedi ya tsona e meholo, e a bonahala, ke meedi e entsweng ke Modimo, e seng batho; hobane ba bophirimela ba arohantswe le ba hare ke mafeella a maholo a mahlabathe, a hlohang metsi, mme ba hare ba arohantswe le ba botjhabela ke loti le leholo, le phahameng, leo esaleng le tloha Koloni le ntse le nyolosa le sikile le lewatle, empa holehole le lona. Phapano e hlile e kgolo, hoo motho ya tlohang bophirimela a eya botjhabela, a hleng a ikutlwe, a be a bone hore o fihlile naheng esele le bathong basele, ha a fihla ditjhabeng tsa Basotho tse hare, mme ho be jwalo leha a theohela ditjhabeng tsa Matebele ka nqane ho Loti.

Morero wa rona mona o lebane le ba botjhabela, Bakone; mme ho a lokela hore, re eso thehele ditabeng, re ke re bolele kamoo ditjhaba di neng di dutse kateng qalong, hore mmadi a tle a tsebe ho utlwisisa tse tla bolelwa dikgaolong tse hlahlamang.

Boholo ba naha ena ya Bokone, yona e pakeng tsa Loti le lewatle, e kgurumeditswe ke meru; hape ha e bajwe, ho habolwa feela ka baka la ho ba haufi le lewatle; ke naha e talana, e makgulo a nonneng haholo; mobu ke seloko, mme hoo ho bolela dijo tse ngata; jwang ke seboku, tlanyane; metsi ke mekgwabo, mme hoo ho bolela hore kgomo ya teng e nona haholo; dinoka di teng, di ngata haholo mme hoo ho bolela pula e ngata. Ke lefatshe la mehoditso e meholo, e atisang ho

tloha letsatsi le se le le hodimo, mme hoo ho bolela hore komello ha e eo, leswe le dieha ho fela. Mehleng ya pele, ha ho sa ahilwe, ho ne ho se moo batho ba leng bangata hakana ka mona Bokone, hobane metse ya teng e meholo, le hona e mengata. Mekgweng re ka re, bana ke mofuta o tsebang dihlang ho feta merabe yohle ya South Africa, etswe ba merung, dihlangeng. Dihlangeng tsa meleko, tsa dinehella, tsa boloi, tsa mmitisa, tsa ho qhala dira, tsa ho ratwa ke batho, ha ho ba lekanang le bona, esita le ona Masaroa a tumileng haholo ka tsebo ya dihlang ha a fihle ho bona; hape ba tumile ka hore ba tseba ho kopana le ba shweleng kgale, bafu, ho buisana le bona le ho amohela dikeletso tse tswang ho medimo (badimo).

Dinoha tsa metsi ke ntho e kgolo Bokone, e seng tsa metsi fecla, esita le tsona dihabinyana tse tse kang masumu le thamaha. Motho ha a bone noha eba o bone ntho e kgolo, e bolalang lehlohonolo, kapa bomadimabe le dikotlo tse motlang tse tswang ho badimo ba habo. Noha ha e bolawe Bokone, ya ka e bolayang eba o entse ketso e fetang tsohle ka bobo, nme o tla jara sekgobo sa ho bolaya noha bophelong bohle ba hae; ya e bolayang ho thwe o rohaka badimo, o ba hlompholla ka ho bolaya leqosa la bona, hobane Bokone noha ke leqosa le tsejwang, le tlang ditaba tsa bafu ho ditloholo tsa bona. Ha e ka kena tlang batho ba le siyo, ba ke ke ba hlola ba kena tlang eo, ba tla dula kante ho fihlela e ba e intsha ka ho rata ha yona; ho thwe e mong wa baholoholo o ba hlolohetswe; kapa ha eba noha e ka kena tlang ho ne ho sa tswa etsahala ho hong ho yona, ho thwe bafu ba hloname, ba utlwile bohloko ke kamoo ditloholo di sebeditseng ditaba kateng, ba tla ba otlala ka dikotlo tse tshabehang, tse kang mafu kapa dira. Noha ha e kena tlang, beng ba ntlo eo ba se ba qala ho leboha, kapa ho ithapella le ho ikopela kgauhelo ho badimo ba ba halefetseng. Mme dinoha di ngata ke hona, hobane ha di bolawe. Dihlangeng tsa Bokone ho a utwahala hore noha e tshwanetse ho kena hohle, hobane ntho e kgolo hakalo ha ho moo e hlokwang teng.

Ha motho a theosa pakeng tsa lewatle le Loti, a hlaha leboya, nqa Delagoa Bay, setjhaba sa pele sa ditjhaba tsa Bokone

seo a fihlang ho sona, ke sa Maswazi; ka mose ho noka ya Mfoloji-Mnyama, ke sa Ndwandwe, se neng se buswa ke Zwile. Mahareng a Mfoloji-Mnyama le Mfoloji-Mhlophe, ho ya kena lewatlang ke sa Bathethwa, ba neng ba buswa ke Jobe; kapa re ka bolela mora wa hae Dingiswayo, ya ileng a tuma ho feta ntatae. Mahareng a tsona tseo tse pedi, empa hodimonyana, e ne e le setjhabana se senyenyane, se fokolang, se kgotsiseng ho Jobe, sa Fenu-lwenja; empa setjhabana seo mehleng ya morao se ile sa tuma haholo, ditjhaba tsa Bokone kaofela tsa ba tsa bitswa ka sona. Haufi le sona e ne e le Mangwane a ha Matiwane (Mankoane a ha Matooane, a kileng a ba a patela Thaba-Bosiu); hape ke tsa Maqwabe, Mafuze, Bathembu, Makhuze, Mahlubi, Bakwamachibisa, Mathuli (moo motse o bitswang Durban o leng teng kajeno). Mmadi a utlwisise hore re bolela kamoo ditjhaba di neng di dutse kateng kgale, ha ho sa ahilwe.

Ditjhabana tse ngata tse fokolang, tse mabopong a Mfoloji-Mhlophe, di ne di balehela ho Jobe, morena wa Bathethwa, ho kopa tshireletso ho yena, ka ha a ne a le mosa haholo ho batho; mme hara tsona se seng e le sona seo sa Fenu-lwenja (Mazulu). Mehleng eo Mazulu a ne a fokola ho feta ditjhabana tse ngata tse fokolang, a phela feela ka baka la mohau le pelokeletsi ya morena e moholo Jobe; ntho eo a neng a tumile ka yona ke kgwebo ya kwae, le merifi, mekeke ya difate, le dintlo tse ding.

Hohle lefatsheng ha ho moo dintwa di hlokwang. Ho ba teng nako e nngwe eo ditjhaba di beng di tswelane dipelo, di dulele ho lwantshana, mohlomong di lwane dilemo, empa qetellong kgotso e boele e hlahe, naha e futhumale hape. Mohlomong ditjhaba di re di ituletse ka kgotso, ho hlahe ngwana e motona setjhabeng se seng, mme ngwana eo ya mong eo a ferekanye ditjhaba a le mong, kgotso e be siyo lefatsheng, a tsholle madi a mangata a ntse a le mong jwalo. Empa dihloho tsena tse hlahileng ka difaqane e ne e se ntho tse tsejwang bohohoho, ha ho sa ahilwe. Ditjhaba di ne di ituletse ka kgotso, se seng le se seng ha sona moo esaleng se le teng, ho tloha mohla

Nkulunkulu a ntshang batho lehlakeng; mme hara kgotso le boiketlo bo bokalo ho ne ho se ya hopolang le ho hopola hore ditaba tsa bophelo ba bona di lekatheng la ho fetoha, le hore ba tla phaila le naha ba se na lehae le tiileng, mme ba tla bolawa ke lerumo le ke letsapa le paleho, le ke tlala.

Setjhabana sa Mazulu, mehleng eo, se ne se buswa ke Senzangakhona. E ne e sa le motho e motjha haholo, a na le basadi ba bararo, kapa ba bane; empa ho se ngwana e motona matlung ao kaofela, e le basetsana feela; mme o ne a belaela, a hlobaela pelong ke hona, a tshohile hore ha hae ho tla hloka-hala moshemane, mojalefa; etswe ho marena ho hloka ngwana e motona ho bohloko ho feta le ho bafo, hobane morena o llela lefa la ntlo ya hae, la seo a se ruileng, le tla hloka moji; le lefa la borena, la naha, la batho. Taba ha di le jwalo, a imamella ho nyala hape hore a tle a fumane bashemane ka meqekwa; a etsa mokete o moholo wa mohobelo, mme moketeng oo a nna a isa mahlo ka lekunutu ho bona morwetsana eo a ka kgahlwang ke yena. Hara barwetsana ba tlieng moketeng a kgahlwa ke Nandi (Monate), morwetsana wa ha Langeni, ya neng a ahile ha Ncube, naheng ya Senzangakhona. Nandi e ne e le kgeleke e kgolo dipineng, le metjhotjhong, a tseba ho opela bahlankana lehofi le ho ba tshwarela mampu ha ba bina. Nandi seemong o ne a raohile, a eme ka ditlhako; sebopehong a le motjhitjana; lebaleng a le mokgunwana, a le tlhaku ya tekwane, mme a roto-lohile, a bile a le seriti seo ba bangata ba neng ba ka re o motle ka baka la sona.

Mokete o fedile, le tsona dipapadi; ha nowa majwala; mme ba bang ba re ba sa nwa, sehlopha sa bahlankana sa ya ditho-peng, sa re di kane; Senzangakhona ha a ba bona a itlhahanela hore ho tle ho kanwe a le teng. Nakong eo, Nandi o ne a se a eleletswe hore Senzangakhona o na le morero, le hore o rata ho kanwa ke yena. Ho kana ke ntho e kang sediya-diya sa Sesotho, leha ho feta sediyadiya, hobane ka nnqa e nngwe ho kana e ka ho iketa. Nandi, ka ha a ne a rata Senzangakhona, a fela a mo kana, mme Senzangakhona a thaba haholo ha a kannwe ke eo a mo ratang.

Mokete ha o fela, batho ba qhalana; ba batjha bona ba robala ha Senzangakhona, dipapading, ba tsoha ba oroha ka le hlahlamang, Senzangakhona a laetsa barwetsana ba ha Ncube hore ba tle ba mo emele phuleng e tlasa motse wa hae, hara masimo. Mohlang oo Senzangakhona a pheella Nandi ka matla a maholo hore ba etse disele, tse hanwang ke molao le ke tlhaho ya batho, Nandi a ba a tsamaya a mo siya a le mong hara masimo; a tsamaya a swabile haholo, ha a bona hore eo a mo kanneng ha a mo rate ka lerato le hlwekileng, mme a fihla a bolella barwetsana ba bang se builweng ke Senzangakhona.

Mehlang eo Bokone, ha morwetsana a kgorela matsheong, o ne a bolawa; esita le thaka tsa hae kaofela tsa bahlankana le barwetsana ba ne ba bolawa, ke ho re, ba robalang thakaneng; ho thwe wa mophato wa bona ha a se a entse ketso e jwalo, ho a bonahala hobane le bona tselana eo ba se ba e tseba, ba tla senya setjhaba, moloko o motjha, ba o rute thuto e mpe. Barwetsana bao le bona ba swaba haholo ha ba utlwa morero o mobe wa Senzangakhona, empa leha ho le jwalo ba tshaba ho nimolela, hobane morena ho ba Batsho o moholo ho molao; athe tshwanelo ke hore mohlankana ya jwalo ba mmolele hang, ho tle ho bolawe yena a le mong, ba bang ba phele. Senzangakhona a ba menamena ka dipolelo tse ngata tse thetsang, le ka ditshepiso tsa hore o tla nyala Nandi; qetellong a ba a diha molala, Senzangakhona a phetha morero o mobe wa pelo ya hae.

Kgwedi ha a bona e mo tlola, a tsebisa Senzangakhona; mme yena ka ho tshaba dihlong a etsa lehlaphahlapha la ho nyala, a nea baholo ba Nandi dikgomo tse mashome a mahlano a metso e mehlang; a ba a mo nka kapele, hore batho ba se ke ba lemoha hore o se a holofetse; empa leha ho le jwalo, Nandi a ya ha Senzangakhona a se a holetswe. Nako ya tokoloho ya hae ha e fihla, Senzangakhona a busetsa Nandi ha habo, mme a beleha ngwana wa moshemane, eo e leng kgale Senzangakhona a mo llela, a mo lohotha bosiu le motsheare; mme thabo ya hae ya tlala, ya ba ya kgaphatseha. Moromuwa ha a fihla ho Senzangakhona a re: "O tswaletswe ngwana wa mo-

shemane, pholo ya letlaka"; mme le jwale ha ho ngwana eo mantswe ana a kileng a nepa ditaba tsa hae jwale ka enwa; ke ngwana e motona, e bile ke pholo ya letlaka, mmadi o tla bona hamorao.

Senzangakhona a romela ka lona tsatsi leo ho tsebisa morena wa hae Jobe, hore kajeno o fumane modisana ya tla mo alosetsa, ya tla lwana dintwa tsa hae, ya tla mo hlahlama boreng; mme le mantswe ana a Senzangakhona a sebeditse ditaba tse kgolo tseo re tla di bona hamorao. Moromuwa ha a fihla moreng ha Jobe, a fumana bara ba hae ba le teng; a pheta tsa thomo ya hae ba ntse ba utlwa, mme yare ha a qeta, Jobe a re: "O ye o re ho mong a hao, ke a mo lebohela, ngwana eo a ke a hole, a fetohle motho, monna wa sebele. Ditaba ke tseo, Godongwana (Dingiswayo); enwa ya bolelwang ke mofo wa lona, o tla lwana dintwa tsa lona, e seng tsa ka, hobane nna ke se ke tsofetse; o tla fihla bonng ke se ke le siyo." Jobe le yena a bua jwale ka motho ya tsebang hore na ngwana enwa o tla fetoha eng lefatsheng, mme a kgaba ka ho lebisa ditaba tseo ho bara ba hae.

Ngwana eo a rewa lebitso la Shaka (Chaka)*ke ntatae; mme yare ka kwedi ya kuruetsa, a re Nandi a ke a mo ise ho yena, a yo mmona, a mo tsebe. Ka morao ho moo Nandi a boela a kgutlela ha habo le lesea la hae Chaka, ho mo tshabisa boloi, ka ha ho ne ho thwe basadi ba Senzangakhona ba loilwe hore ba se ke ba fumana thari ya ba batona.

2

Senzangakhona o lahla Nandi

CHAKA ha e le lesea e ne e le poropotlwana e ratehang, e maramarama, e sa lleng leha e wela fatshe; esita leha a otlwa o ne a sa atise ho lla, o ne a ka lla hang feela yaba o a

* Lebitso la morena oa Mazulu le nepahala ho feta ha le ngolwa Shaka (uShaka). Ere ka ha la Chaka le tlwaelehile Sesothong, re sa le bolokile bukeng ena.

thola. Hangata bana ha ba otlwa ba bokolla haholo, ba rapele, ba bile ba bolela kamoo ba bakileng kateng, kapa ba balehe; tseo kaofela ke tseo Chaka a sa kang a ba a di etsa le hang feela; o re ho rapela ke ho utlwisana mootli monate; ho baleha, hona, o re ke bokwala; motho ha a otlwa a sitilwe, o tshwanetse ho mamella kotlo ya molato wa hae. Leha ho le jwalo, Chaka e ne e le mothonyana wa kgotso, ya sa kgathatseng mmae ka letho. Ba mo tsebileng ha e le ngwana ba re, motho o ne a ka mmona a bapala le bana ba bang a sa mo tscbc, cmpa ha ba qala ho tadimana mahlong ba buisana, o tla hle a lemohe hore enwa ke madi a borena, hase ngwana wa mofo; ba re, ya mmonang, mang kapa mang, ha a mmolela o ne a re: "Ke ledinyane la tau; ke mootlwana wa sebata; ke tawana e ntjha"; madume a batho a ne a lebile nnqa e le nngwe ha ba mmolela.

Chaka, hobane ntatae a mmone, a kgutlela ha Ncube, mme le mohla a kgwang, ha ya Nandi feela ha Senzangakhona, Chaka yena a sala teng, a nna a romelwa dikgomo le dipodi tse bitswang dijo tsa hae.

Mosadi o ne a le teng wa ngaka, ha Bungane (Pokane), ya tumileng haholo ka tsebo ya dihlare tsa mmitisa, tsa mahlohonolo, tsa hore morena a ratuwe haholo ke batho ba hae le ke marena a mang. Yare mohla Chaka a lomolang ka lelomolo la habo, ha latwa mosadi eo ho tla mo jesa nama. Mosadi eo, ha a fihla, a re Chaka o sa le monyenyane haholo, ha a e-so lokele dihlare tse thata tsa borena; feela a mo lokisa ka dihlare tsa mahlohonolo, hore a tle a be hlwahlwa ditabeng tsohle. Ka baka leo a nka nyooko ya noha e tshela ya Bokone, noha eo Matebele a e hlonephang haholo, yona eo ho thweng bafu ba bua ka yona; a e tswaka le dihlare, a mo nwesa; a re ngwana eo o tla fumana mahlohonolo a maholo bophelong ba hae, ao ho seng motho ya kileng a fumana a kalo.

A nea Nandi lenaka, a re: "Ka mehla, ha kgwedi e ya mofela o todise ngwana enwa nokeng e sa le hosasa, letsatsi le eso tjhabe; ere hobane a tole, a nyolohe kapele, a ye hae, mme ere ha mahlasedi a pele a letsatsi a tjhabela motse oo a leng ho

oona, o kgwathe moriana ona, o mo tlotse hlohong ka oona. O mo tlotse hara hloho feela, moo hloho ya ngwana e runyang teng, o tlotse le moriri ona o sa kutweng wa tlopo; tsena o di etse a eso ka a eja letho; hape o mo todise nokeng, e seng nokaneng. Ha ngwana enwa a se a hodile a tseba ho itodisa, ere ha a kena metsing, o tlohe ho yena, o emelle thokwana moo ho siretseng, mme o se ke wa ba wa ya ho yena a sa o bitse; le teng ha a o bitsa, a se ke a hoeletsa, a mpe a letse molodi feela. Ha a ka bona ho hong ho mo tshosang a sa le metsing, a se ke a ba a baleha, leha ho ka hlaha eng kapa eng; le wena o se ke wa ba wa mmotsa, le ka mohla o le mong, hore na o bone eng, ha e se ha ho ka ithaopa yena ho o bolella; empa le teng e be pinyane ya lona ba babedi. Ngwana enwa, le mohla e seng e le monna, ha a ya tola ka mokgwa ona, a se ke a ba a ya le monna e mong, a ikele a le mong to, kapa a mpe a ye le mosadi, ha a rata hore ba be babedi.”

Yare ha Chaka a qala ho kgasa le ho ema, ha a iteka ho tsamaya, Senzangakhona ntatae a tswallwa ngwana e motona ke mosadi wa bobedi basading ba hae; ngwana eo a rewa le-bitso la Mfokazana. Mohla Chaka a kgwang, Nandi a boela Nobamba ha monna wa hae; mme a re a sa fihla, Senzangakhona a boela a tswallwa ngwana e motona hape, Dingana, le hona ke mosadi e mong wa ba baholo. Ke ho tloha moo ditaba tsa bophelo ba Chaka le ba mmae di qadileng ho tsamaya hampe. Pele ho moo, Nandi e ne e le ntho e kgolo Nobamba, ka hobane mafumahadi a ne a mo ratela hobane a tlositse sekgobo ho bona ka ho tswala moshemane, mme Senzangakhona le yena a mo rata ka baka la ho fumana ka yena ngwana eo e leng kgale a mo llela. Nandi o ne a baballwa haholo ka dijo, hore a tle a sisetse Chaka; e ne e le mofumahadi; empa yare mohla ho hlahang Mfokazana le Dingana, ditaba tsa fetoha. Mafumahadi a lebisa mahlo ho bana ba tswetsweng morao, a re morena ke Mfokazana, o hlahlangwa ke Dingana. Taba tsa re di sa le jwalo Senzangakhona a boela a fumana moshemane hape, Mhlangana, le yena mmae a sa le moholo ho Nandi ka lenyalo, mme ke mohlantso oo ditaba di ileng tsa senyehela ruri.

Ho tswalwa ha Chaka ho ne ho sa tsejwe; batho ba bangata ba ne ba sa tsebe hore Nandi o nyetswe a se a ithwetse. Ke ba seng bakae fecla ba neng ba tseba taba ena, mme le bona ho ne ho se ya ka e nyehisang, hobane ba ne ba ka kena tse-tsing; ekaba ba bang, ba neng ba mo etse hloko, ba ile ba lemoha hore dikgwedi tsa hae ha dia ka tsa fihla palong ya dikgwedi tsa kemaro ya basadi. Ere ka ha Senzangakhona a ne a ntse a rata Chaka le mmae haholo, mafumahadi a hlabcha, a re Senzangakhona a bolele phatlalatsa tlhatlhamano ya bana ba hae, hore ba tsejwe ke setjhaba, le bona ba itsebe; empa Senzangakhona a hana. Mafumahadi a buisana halelele ka taba tseo, a ba a di bolella matona hore a cletse morena, a lokisetse bana ba hae; empa matona ha a re a bua, Senzangakhona a a halefela ka hore ba intshe ditabeng tsa matlo a hae; ke matona ditabeng tsa setjhaba, e seng ka malapeng. Ka hona mafumahadi a batla ngaka; ya retsetsa pelo ya Senzangakhona ho Nandi; ka mehla ha a re o ya teng, a jewe ke letswalo le bohloko, a be a kgutle.

Nandi hobane a boele a nke, a kgutlela ha habo ha Ncube ho ya lokolohela teng; mme a re a sa ile, mafumahadi a itlaha-hisa ho Senzangakhona ka dipelo tse mabifi, a re Nandi a se ke a ba a hlola a kgutlela Nobamba. Senzangakhona ha a re o a hana, basadi ba re: "Ebe o bua o imametse, hobane rona re se re itenne. O hanne ha re re o bolelle setjhaba hore, leha Chaka a hlahile pele, eo e leng morena ke Mfokazana, e nto ba Dingana le Mhlangana; kajeno o hana ha re re, Nandi a se ke a hlola a kgutlela mona; ha re utlwisise hore re hoboswe ka ntja e jwale ka Nandi, ya tlileng ho wena e le moimana, athe rona o re nyetse re le barwetsana, re phethehile kahohle; mme re o tswaletse bana, re tlatsitse matlo; dikgomo di tla kena di le ngata, masaka a tlale hang; re bile re o tswaletse bashemane; athe hoja ha ho bashemane, teng re ka be re utlwisisa. Kajeno re tla bolella tsa hao le Nandi, re ise ditaba tsena ho Morena e Moholo Jobe."

Senzangakhona ha a utlwa tseo, a tshoha hampe, a thothomela; a bona hantle hore kajeno sekgo bo sa hae le Nandi se

tla pepeseha; Nandi le thaka tsa hae ba tla bolawa, mme le yena Senzangakhona o tla bolawa ka hore, ere e le morena, ke yena ya rutang batho tsela eo e mpe. A rapela basadi ba hae hore taba di felle hona moo; a bolela hore Chaka hase morena, morena ke Mfokazana; a bolela le hore Nandi ha a sa tla hlola a bea leoto Nobamba. Empa basadi ba hae, hore ba ikgodise hantle, ba re Nandi a lelekwe ha Ncube, a ye ha habo ha Langeni, hammoho le ngwana wa hae Chaka; mme Senzangakhona a fela a mo leleka, leha hamorao a ile a ba rapella, ba kgutlela ha Ncube. Feela basadi ba Senzangakhona ba thotofala, ba se ke ba elellwa hore Senzangakhona a hlalose tlhatlhamano ya bana ba hae ho Jobe; mme Jobe yena a dula a ntse a tseba Chaka feela.

Senzangakhona bohloko boo a bo utlwileng pelong, ha a lokela ho kgaohana le Chaka, ngwana wa hae, le Nandi, mosali wa hae, ke boo re ke keng ra bo lekanya, hobane o ne a ba rata ka lerato le leholo. Empa ditaba tsa hae le Nandi o ne a di tshaba ho fetisa, a sa rate le hore batho ba be ba tsebe le monyenetsi wa tsona feela; ka baka leo a fumana hore ho molemo ke ho tela Nandi le mora wa hae, ho ba tela, ho ba bala palong ya ba ileng, ba etseng ruri. Ka nntsa e nngwe a bona hore, ha a sa tele Chaka, ka ntle ho polao ya mmae le thaka tsa hae, mmusonyana wa hae o monyenyanane o tla haraswana ha bana bao ba hola; ka hona a hla a tutubala, a metsa lejwe, a tela mosadi le ngwana wa hae wa moshemane.

Ditaba ha di timanwe e se bohobe; leha Senzangakhona ditaba tsa hae le Nandi a ne a di patile haholoholo, empa ho tsejwa di ile tsa tsejwa; leha di sa ka tsa hlahela hantle, empa batho ba ne ba di tseba, ba di seba; mme yare mohla ba di utlwang, ba qala ho hloya Nandi le Chaka ka tlhoyo e tshabehang, ba dumellana le mafumahadi hore morena ke Mfokazana; empa bona ba hla ba rata eka Chaka a ka bolawa, hobane ke ngwana wa sebe, hoja bonyane ke ngwana wa bonyatsi.

Chaka ha a alosa marole, a hlophela ka mokgwa o tshabehang; bashanyana ba bang ba mo tuba, ba hlola ba mo kga-kgatha ka matsatsi ohle, mme ba mo kgakgathela lefeela.

Ka tsatsi le leng ha ba alositse, ba mo thonya ho ya thiba marole; ha a kgutla, a utiwa e mong wa bona a se a re: "Moshwarent!" Ba mo tshwara, ba mmetsa, a ba a kgathala, ya ba hona ba mo tlohelang. O lekile ho botsisisa seo a se bolaelwang, empa a hloka hlalositse, a bona feela hore ho botsisisa ha hae ho etsa hore ba mo otle haholo. Bashemane bana ba ne ba hlopha Chaka ka hobane ba utlwa madume a batho a re eka ba ka bolaya Chaka. Mohlomong Chaka, dintweng tseo tsa ka mehla, a pthjhatla moshemane e mong leihlo; hosasa ntata moshemane eo a tshwara Chaka, a mo otlala hampempe, a mo ntsha dikotsi tse tshabehang.

Ntwa eo ya ka mehla ya ruta Chaka ho kalla, ho qoba melamu e mengata e tlang e mo lebile, ho itwanela le ho iqobela molamu wa hloho; hape ya mo ruta lebelo, ho matha ha a baleha. A hloka letswalo ha a kalla, ka ha a ne a se a bile a e tlwaetse; a ba a hloka letshweya ha a matha; ho kalleng a ithuta ho qoba ka nako, ho boba, ho fola, ho tshwephoha, ho tlolela hodimo, le ho bata monateng ka nako ya teng.

Mohla monna eo a otlileng Chaka, nkgonwae a hlomoha pelo ke bophelo bo bobele ba ho hlora ba Chaka maroleng, yaba o a mo kgutlisa, a mo etsa motshosi wa mabele, moo a tsohelang masimong e sa le ka meso, ho sa le madungwadungwana, a okgile mollo ka sekgo se mo tshesang menwana a eso fihle moo a yang teng; mme a tsamaye hara diphoka tse batang, a fihle tshimong a hatsetse, a sitwa le ho leleka dinonyana ka tshwanelo. Batshosi ba bang, leha ba sa mo otle, ba ne ba mo tlaka, ba tshwela mathe ha ba bua le yena, ba mo swenyetsa nko, ba mo entse sephoqo; mme ho tsena kaofela Chaka a sa tsebe molato le tshito ya hae. Ruri ha ho ngwana ya kileng a hola habohloko jwale ka Chaka; motho ho lahlwa ke ntatae, ke ntho e bohloko ruri.

Badisana ba manamane jwale ba qetwa ke bodutu, hobane ba ne ba se ba tlwaetse ho bo tlosa ka Chaka; yaba ba mo lata hona masimong kwana moo a leng teng. Yare hoja Chaka a dutse a iketlile, a bona sekwata sa bashemane se se se ropoha hona haufi le yena mona, hara tshimo, hara mofero, se mo

teela hare; a re ka thalatsa kwana le kwana, a hloka moo a ka balehelang teng, mme bobebobe le molangwana wa hae wa be o le hole, lephepheng. Ba mo tshwara, ba mo teteke, a ba a idibana; yaba ba mo lahlela lenkwaneng le hara mofero, ba lekanya hore o shwele. Motho wa horeng ya ileng masimong ho lekola, o ne a ntse a ba bona, a mpa a le hole; yare ha a fihla moo ba mo lahletseng teng, a fumana hore Chaka ho shwa ha a shwa, o mpa a akgehile; yaba o mo tshela ka metsi, o mo bea moriting moo ho phodileng, mme Chaka a phakisa a hlaphohelwa; empa leha ho le jwalo, o ne a kgathetse hoo a sitwang le ho ema; motho eo wa batho a tsebisa baholo ba Chaka, ba tla mo jara ka mokgahla.

Mohlang oo, Nandi a itena, a tsebisa Senzangakhona bophelo bo bohloko ba Chaka; empa Senzangakhona a se ke a mo araba; le yena pelo ya hlomoha, a nna a metseletsa mathe le madi hammoho, empa a bona hore ha a ka bua, e tla ba ho fa batho sebaka sa ho bua. Mafumahadi ha a bona moromuwa, a re, Senzangakhona a kgaotse ho romela dikgomo le dipodi tse bitswang dijo tsa Chaka; mme leha pelo ya hae e le bohloko ruri, a kgaotsa ho di romela, ka hore sekgobo sa hae se mpe se patehe. Hana e bohloko hakaakang tholwana ya sebe, ha e le mona Senzangakhona a kgaohane le mosadi wa hae eo a mo ratang, eo a mo nyetseng ka dikgomo tse mashome a mahlano a metso e mehlano, a bile a kgaohane le ngwana wa hae Chaka, eo a qadileng ho bona mora ka yena, mme ho fetisa tseo a bile a tlamehile ho ba hlorisa!

Ho tloha moo, mosadimoholo a hanela Chaka ho alosa, a mo hanela le ho tshosa; ka hona Chaka a fetoha sesomo, sesalahae.

Ha Chaka e se e le mohlankanyana, Nandi a mo isa ngakeng ela ya hae, hore a lokiswe ka dihlare tse ka tsebang ho mo sireletsa bathong bana ba hlileng ba ratang ho timetsa hloho ya hae. Ngaka ya nka moriana o phofonyana, ya o tswaka le e meng, ya ba nea oona, ya re: "Mohlal kgwedi e yang fifing, Chaka a tsohele nokeng; ha a qeta ho tola, a iphatse ka moriana ona, a nto nyoloha, a itlotse hloho ka ola ke le neang oona. Ke ho re, leha batho ba ka mo bokanela ba le

sehlopha, ba ke ke ba mo kopa, o tla ba qhala habonolo; o tla bolaya, a ke ke a bolawa; ke sa tiisa hape ke re, ngwana enwa o tla fumana mahlohonolo a fetisang ka boholo. Na o se o kile wa bona ho hong nokeng, ha o tola?" Chaka a latola. Yaba mosadi eo o tshwara mothapo wa letsoho la Chaka, a mamela, a re: "Ditaba tsa bophelo ba ngwana enwa di kgolo haholo, mme di boima; ke tla itlhahanela ho kgutla ha Zwide, moo ke bitswang teng, mme ha e le ntho e ka etswang, ke tla fihla ho lona ka letsatsi la leshome ho tloha ho la kajeno. Ha letsatsi leo le ka mpheta, le tsebe hore ke tshwarehile haholo, empa le teng ke tla romela motho ho tla nkutlwela ditaba, etswe ke a tseba, ka moso Chaka o tla tsohela nokeng, ka ha e tla be e le letsatsi la hae."

Tseleng ngaka ya hlhelwa ke kgopolo ya hore Chaka esebe ke motho ya boi, hobane hoo ho ka senya dihlare tsa hae; ka hona a mo romella dihlare tsa mefuta e mmedi, se phatsang le se nowang, e le tsa hore a be bohale, a lakatse ntwā, le hona a be sebete, a hloke letswalo. Dihlareng tseo, motswako o mong ya eba sebete sa tau, le sa nkwe, le sa motho eo e neng e le mohale bophelong ba hae; ya nto di tswaka. Se nowang sa nna sa tshelwa dijong tsa hae. A laela hore Chaka a tle a phatsuwe ke motswetse, le hona wa letsibolana.

Moromuwa a fihlisa meriana, le Chaka a ba a phatsuwa a sa le teng, a nto kgutla. Ho tloha moo, Chaka a lakatsa ntwā ka tsela eselesele, ntwā ya mesaqa le ntwā ya marumo. Bosiu ha a robetse a lore yona, ere motsheare a ntse a tadimile a lore yona; ere ha a bona motho a nkile molamu kapa lerumo, mmele wa hae o be o se o hlohlona, eka ba ka ka ba olana; a lore ditjhabatjhaba di mo futuhetse, mme a ipone a di qhala a ntse a le mong, a se na wa habo ya mo tlatsitseng; esita le meqoqo a rata e buang ntwā feela. Le pele ho moo Chaka e ne e ntse e le mohale e moholo, feela a sa tsebe ho e lata le-tailane, a se leqhoko; empa kajeno dihlare tsena tsa mmaka, a ba a ya naheng nkgonwae a ntse a hana.

Naheng, a re a sa fihla, ba mo apese, mme a ba bate ma-oma a mabe a nyang, ba be ba qhalane. Mme kapele badisa

kaofela ba mo tela, ya eba yena mmampodi; mokgwabong ha nwesa yena pele, monateng wa naha ha fudisa yena. E ne ere ha a qeta ho lwana, a utlwe a thaba, a kgatholoha hamonate, jwale ka noha e mahloko ereng ha e lomile motho, e kule ho fihlela motho eo a eshwa, e be hona e solang, e qalang le ho tsamaya. Chaka a phakisa a itemoha hore ha a kgathale, leha a ka lwana nako e telele; o kgathala a qetile batho; ha ba lwana, molamu wa hae ere ha o fihla diphethelong tsa motho, o fihle ka boima, motho a be a wele kwana; athe ya bona ho yena e fihla e fokola, e ka tlhaka ya mohwang feela.

3

Chaka o bolaya tau

KA TSATSI le leng Chaka, ha e se e le mohlankanyana, K leqai la pholwana, a ntsha dikgomo mohobo ho sa le madingwadungwana; yare ha bosiu bo esa, tsa be di le letswapong le ka hodimo ho kgwiti ya masimo; athe, o di ntsha jwalo, tau e ne e kene sakeng le leng hona hae ha habo, ya nka kgongwana, ya ya ka yona. E jele, kamoo ho bonahalang kateng, yare moo e qetang, ya bona hore bosiu bo se bo sele, yaba e se e botha hona teng, ka ha le mofero o le moholo. Chaka o ile le dikgomo a sa tsebe hore o tsamaya mohlaleng wa sebata se tshabehang seo. Hang, ka ho panya ha leihlo, dikgomo refo, ha dia baleha tsa ba tsa ya kena hae! A sala a maketse feela hore na ekaba di mo utlwang, kapa di bonang. Ka ha ho ne ho se letho leo a ka le etsang, a di sala morao ho ya hae.

Nakong eo, letsatsi le ne le qala ho tjhaba; mme ba hae dikgomo ba di bona ha di mo qhalanela, ba ba ba tseba hore di bona tau, hobane beng ba lesaka leo e tloletseng ho lona bosiu ba ne ba ntse ba phetela ba bang tsa bosiu boo, hona ha kgomo di mo qhalanela. Ba re ba sa ntsane ba phetelana, ba e bona tau e tloha haufi moo dikgomo di neng di le teng,

e nyonyoba ho ya morung; moru wa mpa wa eba hole, yaba e se e botha hara mofero, tlasa sehlahla se sehola.

Chaka a fihla moo banna ba rerang ho e phallela, yaba o ya le bona. Ba etsa theko e kgolo, ba tsamaya ba teteane, hore tau e tle e tselwe hore e ka qala ka ofe, ya tlohela ofe. Yare ha ba dikela, ya tloha, mme bakeng sa ho baleha ya tla ba kgahlanyetsa; ya tsamaya e theosa, e nyolosa, e hlakothisa, ho pata mohlala; yare ha e tla ba hlahela, ya botha, ya ba emela hore ba fihle. Ba hlaha ba tsamaya ka matla, ba kopane, ba bile ba ntse ba kgothatsana hore ho se be ya sallang; le hona ha e tlolella motho, ba bang ba hle ba phalle hang, ba tlatsetse, ho se be ya balehang. Ba tsamaya mmele o hahlile, o hatsetse, meriri e ntse e baleha, ba ikutlwa hore ba ya tadimana le sebata; ba re ba sa ntsane ba kgothatsana jwalo, ba utlwa e se e rora hona hauufufi le bona mona, e rora jwalo ho utlwahala hore e se e tloa. Ya re feela, "ham-m-m-!" ya be e se e le kahare:

Tshehla ya boMothebele, kokomoha,
Tshehla, thokwa-lickakuba,
Ekare o sa je tsa batho,
O itjella dirobalanaheng!
Motjhana a se na babomoholo,
O a na bolaya, a be a ratha!

Ao! ba qhalana ba re swaa, ba baleha patlaka; bongata ba balehela hae, le ho e bona ba sa e bona, ba utlwile mororo feela; mong a theosa, mong a nyolosa, mong a rapamisa, mong a leba hae feela; le yena elwa ya neng a ntse a kgothatsa ba bang, ya hla ya eba yena ya tloseletsang pele, leha kwana motho wa batho a sa baleha pele, ba hlile ba tlohela mahong kaofela. Tau ha e tloa, ya tshwara monna, ya mo batanya fatshe, ya ba ya mo dula hodimo. Chaka a tla a matha a etswa thekong e hole; a re o sa thiba e mong hore ba phalle, empa ha bonahala hore eo ha a sa na puo, le sebaka ha se sa le eo, taba e se e le paleho feela. Chaka a ya a matha, a ntse a hoeletsa hore tau e utlwe motho o a tla, e se ke ya bolaya motho eo wa batho kapele.

Yare ha a atamela, empa a sa le sebakana, ya boela ya kgaruma hang hape, mme ho kgaruma hoo ha etsa hore ba balehang ba phacelle hape palehong ya bona, ka kgopolo ya hore tau e fihlile, e ba setse morao; ya kgaruma, lefatshe la batla ho reketla mme ho kgaruma hoo ha yona ha duma ka mpeng tsa makwala a balehang. Yare ha e kgaruma, ya tjho e se e tlotse, namane e tshehla, sebata sa meru; ya tlola e tsositse mohlahla, e tonne mahlo, e tiisitse mohatla, e ntshitse dinala, e loketse hona ho ja motho; ya tlola hang, la bobedi ya be e le ho yena.

Chaka, ka ho hloka letswalo a e emela; ya tla, ya tlola; yare ha e le hodimo sebakeng, a re thee hanyenyane feela, ea tla tseparela moo a neng a le teng, ka ha e ne e ke ke ya thinya sebakeng e se nonyana; empa yare e sa le hodimo, e eso fihle fatshe, feela ha e qala ho atamela, a e nyafa ka le lephatshwa mohlabetsaneng; yare ha e fihla fatshe, e ewa, ya wela ruri. Moo, ha e qetedisana ho shwa, meroro ya yona ya eba ntho esele; Chaka a e tadima, a e tadima a sa tshoha, esake o tadimile sebata se bolayang, le hona se neng se tlolella yena. Ha Chaka a e hlaba, schloho sa banna se se kena hae; mme mororo wa yona o tshabehang wa qetello wa etsa hore bao ba balehang ba be ba kene matlung, le ho hetla ba sa ka ba hetla; ba busa mahlafi, ba ikwalla ba tantela, ba kwalla bana le basadi ntle, moo ba emeng teng; ho bona ya ka hoja jwale e se e le hara motse. Lerata la basadi kantle, ho bona ka matlung, ya ka seboko sa bao e ba bolayang, mme ba nna ba tiisa menyakol

Chaka a feta ho ya bona elwa eo e qadileng ka yena; yare ha a fihla a fumana e se e le maobane; mme a makala hobane a sa ka a ba a dichana; athe eitse ha e mo tlolella, ya mo kgaola mohano ka lenala; le yona tau e ntse e mo dutse hodimo jwalo e re ekaba o sa utlwa, athe e se e le maobeng.

Banna ho ya hae kwana e bile "masiyasiyane, mahloka-lebelo"; ya eba "se mphete, ke o fete"; mme le eo ya bolailweng ba sa mo tsebe. Basadi ke bona ba boneng ditaba hantle, hobane ba di bone ba le hole, ba sa balche; ha ba bona hore Chaka o e bolaila, ba bollella banna matlung hore Chaka o e bolaila, ba tswa ba yo mo thusa ho e jara; empa banna ba

tiisa hore tau e ipatile hara mofero, ha ho mokgwa oo mohlankanyana ya jwalo a ka e bolayang ka oona, hobane Chaka yena jwale ba ne ba mmona a ntse a phela.

Chaka a lebella, a lebella; qetellong ha a bona hore ha ba tle, a hoeletsa, a bolela hore tau e shwele. Banna jwale ba qala ho kgolwa hore e fela e shwele; empa he le tsona dihlong jwale tsa fihla, dihlong tsa ha ba balehile ba siya motho a betilwe ke sebata, mme jwale e le mona sebata seo se bolailwe ke mohlankanyana, mohlankanyana ya seledu se phollatsi, ya esong ho lwane le dintwa. Ha eba boima ho ya, mme basadi, haholo barwetsana, ha ba bona ho se ya yang, ba kena tseleng ho ya teng; ya ba hona banna ba bang ba yang; ba bang dihlong tsa ba hlolela ruri ba dula.

Tau eo ya jarwa e sa buuwa, ya iswa Nobamba ho Senzangakhona; le yena a e fetisetsa ho morena wa hae Dingiswayo, hobane Jobe o ne a se a shwele; a re, *phiri e jewa moreneng*; a bolela hore phoofolo eo e bolailwe ke mora wa hae Chaka a le mong qha, banna ba balehile; a rialo a sa tsebe hore ka ho rialo o lokisetsa Chaka kgotso moreneng.

Tau eo ya kenya mona hara motse; banna le bahlankana ba hlajwa ke dihlong ha ho ntse ho supuwa Chaka, le hona ho thwe ba ile ba baleha, ba ba ba ikwalla ka matlo. Barwetsana ba qapa pina mohleng oo, ba re:

Hae ha Ncube ha ho bahlankana,
Mohlankana o mong feela;
Hae ha Ncube ha ho banna,
Banna ke makwala kaofela;
Ba balehile, ba siya wa mphato wa bona naheng,
Ba siya thaka bona a tshwarane le sebata,
A betile tau ka ditlena!
Senzangakhona ha a na batho, o tla bolawa ba ile;
Senzangakhona, lata ngwana wa hao a orohe;
Ke ngwana e motona, letsholathebe,
O tla o lwanela, a o hlolele dira.

Pina eo ba e bina moo batho ba leng bangata, ka boomo, ka morero. Basadi, thaka tsa Nandi, ba qapa ya bona, le bona, ba qetella ka ho re:

Batho ba ile, ra sala le basele,
 Ra sala le dikabatho, e se bona!
 Chaka re tla mo reng e le ngwana?
 Basadi ba ha Ncube, hlollwang;
 Basadi ba ha Senzangakhona ha ba na thuso;
 Mosadi ke Nandi a le mong to,
 Hobane o tswetse ngwana e motona kahohle.

Mmadi a bale a ntse a hopola hore ha ho ntho e dihlong ho feta ha motho a binwa ke basadi ka sesomo, ka nyediso, mme le teng ha ho ntho e monate jwale ka ha ba mmuna ba mo rorisa; re bolela mehleng eo ya kgale ya bontate, e seng mehleng ena.

Dipina tseo tse pedi tsa kenya moya o mobe hara banna le bahlankana, ba bona hore *isinkazana* di tla ya le Chaka, bona ha ba sa tla tadingwa; etswe mehleng eo basadi ba ne ba sa kgahlwe ke motho, leha a ka ba motle jwang le jwang, ha e le lekwal; sepheo e ne e le hore motho a fumane monna wa nnete ntweng, mohlabani wa sebele ha ho tshwerwe marumo, kapa ho hlaha tse kang tsona tsena; ya jwalo, leha a ka ba mobe jwang le jwang, o ne a ratwa, a qapelwa dipina tse mo phahamisang, tse kokobetsang ba bang. Ka nna e nngwe re ke ke ra ba nyatsa ha ba ne ba le jwalo, hobane e ne ele mehleng ya dikgoka, mme mosadi ya batlang polokeho e ntle ho lokela hore a ikgethele monna ya jwalo, ya tshajwang ke ba bang, schoho sa sebele.

Moya oo o mobe wa keka, wa ba wa ya kena ho boMfokazana, mme kaofela ba rera ho bolaya Chaka sehloho meketeng, ha eba a ka ba teng; basadi ba baholo ba Senzangakhona le bona ba re basadi ba ha Ncube ba ba rohakile ka dipina; ba re Senzangakhona a ba tadimele ditaba. Taba tsa re di sa dutse jwalo, leqosa la Dingiswayo la fihla ho Senzangakhona, la re: "Dingiswayo wa dumedisa; o re, na ha e le kgale o ne o bolelle ntatae Jobe hore ha hao ho tswetwe moshemane, o tla ke o mo romele neng ho yena, a eo mmona, a mo tsebe? O re o leboha haholo ka phoofolo eo o mo rometseng yona; o ke o romele Chaka ho yena, a tswe a o tlela le namanyana eo a lebohang ka yona."

Ditaba tsena tsa Dingiswayo tsa thethefatsa kgalefo ya mafumahadi le banna ba ha Neube; kaofela ba utlwisisa hore Chaka ha a ka shwa, Dingiswayo o tla mmatla ho bona. Chaka, le yena, tsena tsa Dingiswayo a di utlwa, empa leha ho le jwalo yena a lebella hore a utlwe ditaba ka ntatae; empa ntatae a thola ho fihlela lena le hodimo. Ditshiung tseo Chaka o ne a sa ntsane a tshepa ntatae haholo, a re letsatsi le tla tjhaba leo a tla mo lokisetsa ditaba ka lona; athe letsatsi leo le jwalo ha le sa tla tjhaba; ditaba tsa bophelo ba hae di bile tsa ipopa, tsa nka tsela ya tsona, yena a ntse a kgutsitse; ho bonahalang e le hore, bakeng sa ho lokisetsa Chaka, o butswela hlaha hore e mo tjhese.

4

Chaka o etelwa ke morena wa madiba

CHAKA nako ya hae ya ho tsohela metsing ya fihla, mme a fela a tsohela teng e sa le mesong, mme mmae, ka baka la ho bona moya o mobe hara batho, a ya le yena. Ho ne ho se motho ya tsebang hore ho teng nako eo Chaka a nneng a tsohele nokeng ka yona. Ha ba fihla nokeng (Mfolozi-Mhlophe), mmae a sirela haufi le moo mora a tolang teng. Mmadi a hopole hore ha ho dihlong Bokone ha mma motho a bona mora wa hae a hlobotse a tola, hobane Bokone ha ho tenwe.

Chaka o itlhiatswitse, yare ha a le lekgetheng la ho qeta, tolo ya hae ya thwenyathwenya, ya fereferella, letlalo la hloho le tlasa yona la futhumala, la tsapola kapelepele, ha ba ha phakisa ha kgutsa, ha re tu. E ne e sa le hosasasasa, pclepele ho letsatsi; mme o ne a tolla bobeng, moo ho tshabehang haholo. Ka hodimo ho moo a leng teng e le phororo e kgolo, mme tlasa phororo eo, hona moo a leng teng, e le kweetsa ya tonana, thapolla e tshabehang, e talatala, e tebang haholo. Kweetseng eo metsi a le matshwanatshwana a re tsho! Ka mose ho noka, malebana le moo a leng teng, empa hona metsing,

e le lehaha le leholo, mohohoma o motsho o lefifi, o fellang moo motho a sa boneng, hara metsi, empa morapameng. Thapolla eo ya bodiba e ne e sa bonahale moo e fellang teng, hobane tlasana ho yona, noka e ne e kgurumeditse ke lehlaka le teteang haholo, le medile ka mahlakoreng a mabedi a noka mme ka lehlakoreng le ka mose, moru o kgurumeditse letswapo la leralla, o bile o tllilo ikghola ka noka, mme le oona o teteane haholo, e le yona medidima, meru e opaneng. E ne e le bobeng moo ho tshabehang le motsheare, moo motho a neng a ke ke a ba a itlhatswa teng a le mong; ke moo ho neng ho lokela *tikoloshe* feela. Chaka o ne a itlhatswa teng a le mong, hobane e mpa e le Chaka.

Chaka a hafela metsi hape, mme hanghang metsi a noka eo e batsi e tuduana koeetseng mona, a etsa maqhubu a mafito; a tuduana, a tuduana, a phutsalla, a kokomoha, a ba a bona hore a tla mo kwahela; yaba o tsamaela ho ela ka ntle ho noka. A re a sa fihla teng, ha foka moya o futhumetseng ka mokgwa wa mohlolo; lehlaka le mabopong a noka la fereferella, la tsukutleha habohlolo, la ba la phakisa la kgutsa tu, la otlo-loha jwale ka hoja moya o sa ka wa ba wa foka. Metsi a kokobela, moya wa teba; hare ho thapolla eo e talatala metsi a tsapola butle, ho bonahala hore ho tsamaya ntho e le kgolo hara ona.

Nandi tsena kaofela a di bona, mme a tshoha, a thothomela, a ba a batla a eya ho Chaka, a mpa a hlolwa ke taelo e thatathata: "O se ke wa ba wa ya ho yena a sa o bitse." Jwale a lla ka pelo feela hore Chaka a mmitse. Chaka a re a sa ntsane a tadimile hare mane, koeetseng, moo metsi a tsapolang teng, a bona hloho ya tonana ya noha e kho-o-lo, e se e re bito, hona haufi le yena mona. Ditsebe di le teleletelele jwale ka tsa mmutla, empa sebopehong di tshwana le tsa lephoho; mahlo e le dipatolo tsa ditona tse tala, mme e tshabeha ka mokgwa oo re sitwang le ho o lekanya. Ya tswa ka mahetla metsing ho tla ho Chaka. Chaka, motho wa mawala, mmele wa re nyaro ha a bona hore e hlile e tobile ho yena; kgopolo ya hae ya pele ya eba ho hwalatsa molamu le lerumo, hore a tle

a tsebe ho itwanela; a mpa a hopola potso eo a e botsitsweng makgetlo a mabedi ke ngaka ya hae: "Na o se o kile wa bona ho hong nokeng, ha o tola?" Yaba o a tlohela, a re ekaba e tlišwa ke dihlang tse mmeleng wa hae, ke yona ntho eo a neng a ntse a e botšwa. Jwale a ema a hahlile, a omile ka sebele, a e tadimile hantle mahlong; mme oho, ho tshabeha ha yonal Yare ha e mo atamela, ya ntsha maleme a yona a mabedi a malelelelelele, ya a lebisa ho Chaka jwale ka hoja e rata ho mo hulela ka hanong ka ona, etswe molomo wa yona o ne o le moholo hoo a neng a ka kena habonolo ho oona. Chaka ha a bona maleme ao a etla ho yena, a tshoha a thothomela, e le la pele a tshoha ka mokgwa o jwalo, ho tshaba ha pelo e boi. A tshoha hoo a batlileng a pepetlolotsa; a mpa a hopola taelo e thatathata: "O se ke wa ba wa baleha, leha ho ka hlaha eng kapa eng."

Ka baka la letswalo a tutubala, hore, ha eba noha eo e mmolaya, e mmolaye a tutubetse, a sa e bone mahlong; a isa letsoho butle, a itshwara tlopo eo ho neng ho thwe a tle a e tshware ha eba a tshohile haholo, a ba a letsa molodi butle ho bitsa mmae. Nandi, le yena nakong eo o ne a ikgurumeditse sefahleho, a tshaba ho bona ngwana wa hae ha a kwennngwa ke ntho e kalo ya metsi; yare ha a utlwa molodi, a ikgurumolla, a tadima, mme a boela a eketsa ho tshoha ha a bona e se e le haufi le Chaka hakalo; yare bakeng sa ho ya, a boba, a batalla fatshe, a tadima feela a ntse a le hole, a thothomela, hoo le sebaka sa ho bokolla le ho tswa meokho se neng se le siyo.

Yare moo Chaka a tutubolohang, ha a utlwa e sa mo ame, a bona noha eo e ntse e mo tadimile hantle mahlong, empa e se e hlahile hanyenyane metsing, le maleme e se e a honyeditse, ho bonahala hore e kgutlela metsing, le hona ka santhao, hoo le hoja Chaka a ka a dieha ho tutuboloha a neng a tla fumanana e se e diketse. Yare ha a tutuboloha, a e tadima hantle ka hara thaka tsa mahlo, mme le yona ya mo tadima jwalo; ba tadimana jwalo ba kgutsitse motsotswana o moleletsana, motho le noha ba tadimane mahlong, noha e le ha yona, motho a tlilo

e qala teng; mme ba tadimana jwalo letsoho la Chaka lona le haneletse hlohong, moriring oo moriana o leng ho oona.

Qetellong ya boela ya tswa metsing ya tla ho yena; ya tswa e sa etse lerata, e sa kgaphatse metsi, e monyoha feela, ho bonahala feela hore e a tswa ka ho boela e atamela ho yena. A e tadima, ya ba ya fihla moo a ileng a tutubala ha e le teng; ya ntsha maleme, ya a potetsa molaleng wa hae, a fapana ka sekotlong, a tla kopana kapele hape; yaba e itshwarella ka yena, ya tswa, ya nto ithatela ka yena hohle mmeleng; ya thatolla maleme, ya nna ya mo nyeka ho qala hlohong ho ya tswa bohotong ba leoto. Yare hobane e qete, ya phahamisa hloho, ya tla lekana le yena mahlong, ya mo tadimela haufi, mme moya wa yona o tjesang, o nkgang hampe, wa mo arubela; yaba e boela e mo nyekisisa mahlong, hohle sefahlehong, ya nto boela metsing ka santhao e ntse e mo tadimile mahlong.

Setopo sa yona Chaka ha a ka a bona moo se fellang teng, hobane se ne se ntse se diketse metsing; ke ho re, bolelele ba yona le yena Chaka ha a bo tsebe. Yare hobane e dikelle hape metsing, metsi a noka a boela a tuduana habohloko, a kokomoha; moyana o batang wa foka; lehlaka la tsukutleha, la eketha; mohodinyana o motenya wa nyoloha kweetseng, wa etsa topallo ya leru, wa fihla wa mo kgurumetsa hoo a bileng a sitwa le ho bona haufi le yena feela; mme hara lehlaka manenaho ya tjho ka lentswe le leholo, le boima:

Mphumphu aheee,
Kalamajweng, Kalamajweng!
Mphumphu aheee,
Kalamajweng, Kalamajweng!
Selo-setona metsi-i-ing,
Kalamajweng, Kalamajweng!
Se bonwa ke ba hlwahlwa feela,
Kalamajweng, Kalamajweng!
Se bonwa ke ba tla busa merorobe-la,
Kalamajweng, Kalamajweng!

Ya pheta mantswe ao habedi, yaba e a kgutsa; yare ha e kgutsa ha bua lentswe le lesesanyane haholo, la re:

Ahe, ahel Lefatshe lena ke la hao, ngwana motho
 O tla busa ditjhaba le marena a tsona. [wa heso;
 O tla busa mefutafuta ya batho,
 O tla be o buse le meya le difefo tsa mawatle,
 Le madiba a dinoka tse kgolo tse tebang;
 Mme tsohle di tla o utlwa ka kutlo ya sebele,
 Di kgumame tlasa maoto a hao!
 E, oi! oi! Empa o tsamaye ka tsela ya teng.

Chaka o ile a utlwa mantswe feela, empa a sa bone letho
 ka baka la mohodi o mo kgurumeditseng; yare ha mantswe
 ao a qetellang ho bua puo eo, eo Chaka a neng a sa e utlwe hantle
 mohodi wa phetleha, wa tloha ho yena, empa wa se ke wa boela
 metsing moo o tswileng teng, wa mpa wa fela feela, wa eba
 siyo, haholo re ka re wa monyela ho yena. Nandi mantswe
 ana ha a ka a a utlwa, o bone noha le metsi ho tuduana, le le-
 hlaka ho tsukutleha, empa ha e le mantswe ha a ka a a utlwa,
 athe o n'a se hole hakaakang; ho bonahalang ke hore a ne a re-
 retswe ditsebe tsa Chaka feela. Ka morao ho tsena tse hlollang
 Chaka a apara, a nyoloha; mme yare ha a fihla hae, mahlasedi
 a letsatsi a tjhabela motse, yaba mmae o mo tlotsa ka moriana
 ka mokgwa wa teng.

Nandi a romela ha Zwide ka lona tsatsi leo ho tsebisa ngaka
 ditaba; moromuwa a tla a re ngaka e tshwarehile haholo, e sitwa
 ho tla, feela e tshepitsitse ho fihla qetellong ya yona kgwedi
 eo; ebang le teng e ke ke ya bonahala, ba ye ho yena ha Zwide.

Kgwedi e badilweng e fetile ngaka e sa bonahale; yare moo
 ba itokisetsang ho ya ho yona, ha fihla motho ka ditaba tse
 bohloko ho Chaka le mmae, a bolela hore ngaka ya bona e
 shwele. Nandi le mora wa hae ba sarelwana ka mokgwa oo re
 sitwang le ho o lekanya; ba tlallwa, ba thethelwa, hobane
 ngaka ena ba ne ba se ba e tshepile haholo, ba bona hore efela
 tseo e di bolelang di etsahala jwale ka ha e di bolela; ba makala
 hore na jwale ngaka ya sebele, e phelang, ba tla e bona kae.

Moromuwa ha a bona tseo, a re: "Ngaka ya lona e itse
 ke le bolelle, le se ke la ipoa tsietsing; eitse ha lefu le mo
 tshwara, ha a qala ho ikutlwa hore a ke ke a phela, a romela
 hole kwana ho lata ngaka e mo rutileng dihlare, mme le hona

o mo kopile hore a tle a qetele Chaka ka dihlare, yena o thibetswe ke lefu. Mona he ho a utlwahala hore ha eo ya tlang e le ya rutileng ngaka ya lona dihlare, yena ke ya nang le tsebo le kutlwisiso ya methokho ho feta ngaka ya lona. Hape hase ngaka feela, e bile ke *isanusi*, o utlwa ka hloho. O itse le se ke la ikgathatsa ho batla ngaka eo, ke yona e tla itlisa ho lona, e tla inohela moo le leng teng. Mosadi eo, tsohle tseo a neng a di etsa, o ne a di etsa ka dihlare, athe enwa ya tlang ka nqa e nngwe o ithusa ka hloho ya hae; kotsi o tla e bona e sa le hole-hole, le be le sebaka sa ho e phema; le dintwa o di utlwa di eso lwane, le ho hopolwa di eso hopolwe, a be a bolele le ba tla hlola, mme ho fele ho be jwale ka ha a boletse. Ngaka ya lona e itse, oho le kgobe matshwafo, le se ke la hlora, taba di sa lokile."

Nandi le mora wa hae ha ba utlwa tsena ba kgoba matshwafo, ka ha ba ne ba fehile mahlo; ba re, tjhe, ekaba taba di sa lokile ha feela eo ya bolelwang a ke ke a dieha ba ba ba kena tsietsing.

Ditshiung tsona tseo Chaka a tumelwa ke lebitso le lebe; bao a ba hlotseng ka ntwala ba mmolela ka taba tse ngata tse mpe. Ba bang ba re, o phatsitswe ke *tikoloshe*, ke ka baka leo a tsebang ho kalla hakalo, le ho baleha a sa keng a be a balehe. Ba bang ba re, o tswetswe ke yona *tikoloshe*, ke ka baka leo ntatae a mo lelekileng hammoho le mmae, a sa mo qeneheleng, athe o mo nyetse ka dikgomo tse ngata haholo. Ha tuma haholo hore Chaka hase bile hase motho ya tshwanang le batho ba bang, etswe le dikgwedi tsa mmae, ba tsebang ba re ha di a ka tsa finyella palong ya dikgwedi tsa kemaro ya basadi; ba bua jwalo ba ntse ba batla mkgwa oo ba ka mmolayang ka oona, le hore Dingiswayo a tle a se ke a ba a tseba hore o bolailwe, e tle eke hoja a bolailwe ke lefu, kapa dibatana. Setumo sa Chaka sona sa nna sa tlakalla, sa ba sa ya fihla ho Dingiswayo, mme yena a totalwa ke takatso ya ho bona Chaka, e seng ho mmona feela, e leng le ho mo kenya mabothong a hae.

Chaka o tloha ha habo ka paleho

MEHLENG eo ya kgale dibatana di ne di hlorisa batho haholo. Ka phirima, ho sa dutswe, kapa ha ho kenwa matlung, phiri, ha e hlokile dipodi, e fihle motseng, e nke motho, e ye ka yena ho se ya e phallelang ho e lahlisa motho; mme motho eo wa batho a tsamaye a hoeletsa hara lefifi, a re: "Ya nkuka! Ya mpea! Ya nkuka hape! Ya mpea! Jwale e a ntja!" Ka ho rialo a ntse a re o hlabela batho mokgosi, hore ba tsebe moo a leng teng, ba mo phallele; empa hona teng e be e mo je, ho se le a mong ya phallang. Hangata bana ba kang Chaka, ka ha ho ne ho se mahlafi a tiileng, ba ne ba bewa ka nnqa ka monyako, thakaneng, hore phiri e tle e nke yena, ba bang ba phele. Yena Chaka ka sebele o ne a robatswa monyako thakaneng moo, hore ditsietsi tse jwalo tsa bosiu, le tsa baloi, di tle di qale ka yena; a entswe mokwallo oo ho kwallwang ba bang ka oona. Empa leha ho le jwalo ditsietsi tseo tsa nna tsa mo feta; phiri e mo nkge feela e fetele motsheo ho ntlo, e nke motho teng; etswe eka ka mehla phiri ha e ke e be e nke motho ya monyako, jwale ka hoja e a tseba hore ba monyako ke ba hloilweng.

Habedi kapa hararo Chaka a tlangwa matsoho hona thakaneng moo, a robatswa kantle pela monyako a bofilwe jwalo, hore phiri e tle e mmone e sa qala ho fihla; e le ka matsatsi ao e bonweng haufi le motse ka ona, mme ho hakanngwa hore e tla nka batho ha ho phirima; empa ka masiu ao phiri ya eja dipodi, ya kgaohana le batho. Ho hola ha Chaka ho bile bohloko ruri.

Taba ena ya diphiri ho ja batho, le Lesotho e ne e le teng, hobane re utlwa hore e ne e je mosadi e mong wa Moshoeshoe; ya mo nka hara motse, bathong, a tsamaya a bina pina eo e bohloko a le molomong wa yona; mme Moshoeshoe a ntse a

utlwa, le bahale ba hae bomohale a Mako, Makoanyane, le Mokolokolo a Thesele ba le teng, ba utlwa, empa kaofela ba tshaba ho tswa, ba re ke *phiri ya bohobe*, phiri ya dinehella.

Ka tsatsi le leng phiri ya kena thakaneng bosiu bo boholo, ka seroko, hona ha Ncube; athe Mfokazana o teng le bahlankana ba habo. Yare ha e kena, ha kgutsa ha re tu, bohle ba eshwa ke letswalo, hobane e ne e tshajwa ka mokgwa oo re sitwang le ho o lekanya, mme e tshajwa le ke bahale. Ya kena, ya fofonela motho, ya mo feta; ya fofonela motho, ya feta; ya fofonela motho, ya mo hotola, ya tswa ka yena, e le ya ferehwang ke yena Mfokazana. Ba bang kaofela ba itjhwesa, ba ngotla mohwasa; le yena Mfokazana a etsa jwalo, empa a sa ba etsise, a etswa ke letswalo, hobane e ne se e ka mofu, athe yena o ne a bile a tseba le eo ya nkilweng hore ke mang.

Phiri ha e fihla ka ntle ho ntlo, morwetsana eo a bokolla ka lentswe le phahameng, le bohlo-o-ko, le ileng la ba la tsosa batho ba bangata ba kgalehileng hara motse; mme a qala ho bina pina ya ba nkilweng ke phiri: "Ya nkuka! Ya mpeal!" A bokolla jwalo ngwana wa batho, ho kgutsitse nyelelee, modumo wa lentswe la hae o harolang matswalo o utlwahala hohle hara motse, o phaphatheha le lefifi la bosiu, o ya kena merung le metseng e mathoko; mme ba metse eo ba ba ba tseba hore thamahane e patetse, yaba ba ikatela haholo ka dikobo, jwale ka hoja e itse e rata ho ja batho ba bangata ka bosiu bo le bong.

E ne e tshajwa thamahane, batho ba thothomela ha ba utlwa tsa yona.

Thamahane, phiri, sephakathamaha,
Rangwana tau le letlonkana,
Ngwana wa merara e matswedintsweke.
Thamahane, ngwana wa madika-
Tsholo-la-ka-phirima,
Ana motsheare o tshabang ho le dika?
Ke tshaba molato nthong tsa batho.

Chaka o ne a robetse mokgorong osele le ba bang ba seng bakae, hobane thakaneng o na tswe ke ho hlora, le ke ho bona

hore bora bo bohola hara bahlankana, ba ka tshoha ba mmolaya a sa ile le boroko. Seboko sa morwetsana eo a se utlwela borokong; yare ka lekgetlo la bobedi a se utlwa hantle, a ba a tseba lentswe la eo ya nkilweng ke phiri, mme boroko ba hlahphoha hanghang, a tsosa bao a robetseng le bona, a re "*Vukani, madoda, intombi yemuka nencuka!*" (Tsohang, banna, morwetsana o nkilwe ke phiri!). A re tlung phurutshatsha.

Ka baka la boima, hobane e le motho e moholo, phiri ya phomola kgafetsa, ya dieha ho tswa ka yena hara motse.

Chaka ha a tswela ntle, a ema, a mamela moo lentswe le tswang teng; a re a sa ema la utlwahala: "Ya mpea!" A tloseletsa moshemane wa pholo, a hata ka ditsetsekwane hore a se ke a etsa diqi; yare ha thope e boela e re "Ya nkuka," Chaka a e bona phiri, le yena motho molomong wa yona; jwale a titima haholo ka ho tseba hore phiri e ke ke ya utlwa diqi tsa hae, e tla thijwa ditsebe ke tsa yona, hape a titimela hore a yo fihla e eso ka e phomola hape; a ba a fihla a e hlaba esale e sisitla ditsebe tse disholo ho ya pele. A e hlaba tlasa sephaka ka letsoho le sefea, lerumo la dikella, la ba la tswella ka nngane, la hlaba fatshe, la e kgokgothella teng; ya re fatshe putlal motho ya mo re nyahla, ya namalla, ya raha habedi kapa hararo ha e qetedisa. Ya eshwa e kgutsitse tu, e le semumu, e sa ka ya ba ya bokolla, kapa ya reng. Chaka a re feela ka lentswe le le leng, "*nanso*", yaba o a thola, o motsula lerumo la hae butle, kamoo e leng mokgwa ha motho a bolaile sebata.

Morwetsana mahlo a ne a le matsho, a sa bone hantle, le moo phiri e yang ka yena teng a sa bone. Ha e putlama fatshe, a re ekaba e sa phomola; empa yare ha a utlwa hore ha e sa mothwere, a ema, a re rao, a qamaka, leha empa a ne a sa bone hantle. Ntho ya pele eo a e boneng ke motho e molelelelelele a eme haufi le yena, pela phiri; mme mahlo a hae a fifetseng a se ke a bontshisa, a re ekaba phiri ya baloi e se e fihlile ka yena ho beng ba yona, jwale o tla jewa; a re tla, tla, ka lentswe le bohloko ho feta pele holehole, lentswe la motho ya shwang ha tshepo ya hore a ka phela e se e fedile, a se a tadimane le lefu mahlong, haufi le hona. Yare ha a rialo, batho ba dulela ho

tlakasela matlung, ba batjha ya ka bafu thakaneng, le hara batho ya qetehileng ho feta e le Mfokazana.

Morwetsana yare ha a ntsha seboko seo se bohloko, a ba a polana fatshe ke ho tshoha. Chaka a mo tshwara ka letsoho, a mo emisa, a mo kgothatsa, a re: "O se o phetse, kgutsa o thabe; phiri ke yona e shweleng; tsoha o e bone. Ke nna Chaka."

Morwetsana a utlwa lentswe a sa le utlwe hantle; Chaka a boela a pheta, mme ka kgetlo lena a le utlwa, a ba a tseba lentswe; a tadima Chaka mahlong, a fihlela hore ke yena Chaka ka sebele; a tadima phiri, a fihlela e putlame fatshe; a qamaka kwana le kwana, mahlo a edile jwale, a bona matlo a motse wa habo le masaka e ntse e le ona; a boela a tadima phiri, a fihlela hore ha e a putlama feela, e shwele, e shweletse ruri; mme Chaka a boela a mo kgothatsa hape hore a kgobe sebete, o se a phetse.

Kelello kaofela jwale ya boya, tsenene ya lefu le bohloko ba yona ya feta; kganya, monono, le monate wa bophelo tsa boela tsa hlaha; a re, tla, tla, tla, a imamarela ka Chaka, a mo hlwa hodimo, a mo aka, a etsa ntho di le ngata, a re: "Ke tsebile hore e ke ke ya eba e mong, ha e se wena, Chaka, molopolli wa ba lefung, moo tshepo e seng e le siyo! Mfokazana o ntlohetse re bapile, re le tlung e le nngwe!" Yaba moo a tlohang ka lebelo le leholo, a tedimolotsa hara motse, a ntse a hoeletsa hore batho kaofela ba tsohe, ba tlo bona mohlolo, ba tlo utlwa mohlolo, mohlolo o entsweng ke Chaka ya mo inotseng lefung, ditleneng tsa phiri.

Batho ba ferekana mehopolo ke thabo, empa thabo e kopaneng le dihlong; ba ipotsa ba hloletse hore na ditaba tsa Chaka di tla fella kae ka botle, bokgabane, le ho roriseha ha tsona; ba batjha le bona ba ipotsa ka maswabi, ka dihlong hore na Chaka o tla ba theola ho fella kae, ha dihlong tsa bona di ntse di kallana hodimo jwalo; maoba a tswa bolaya tau ba balehile, mme e le mona kajeno a bolaile phiri e nkile motho hara bona, mme ho hlokaletse ya phallang. Barwetsana bao phiri e nkileng wa mophato wa bona ba tswa hang tlung ho

ya bona thaka bona ya kgutlang lebitleng, ho ya bona le yena mohale wa hae ya kgabane, ho ya bona le sona sebata seo se bolailweng, seo ba neng ba sa je ditheohelang ka baka la sona; ho ya bina le tsona dipina tse tlotlang Chaka, tse nyedisang Mfokazana.

Mfokazana ha a qala ho utlwisisa kamoo ditaba di leng kateng, yare ha a etswa tlung, a kena tseleng feela ho ya ha habo, Nobamba; empa a bona hore ha ho thuso ho ya teng, hobane di tla ya fihla teng pele ho letsatsi, mme sekgobo sa hae se tla ba sebe le ho feta ke hona, hobane ho tla thwe ka baka la dihlong ebile o se a baleha. Hanghang a rera ho bolaya Chaka sehloho, hore bao ba mo rorisang ba swetsehe, bakeng sa pina ya thoriso ba tle ba phokole sello; a re: "Ke se ke nyedisehile hangata ka baka la ntja ena ya Nandi, kajeno e ka kgona ke e tlose tseleng ya ka!"

Nakong eo batho ba ne ba se ba mathile ka lebelo le leholo ho ya tsebisa Senzangakhona ditaba. Tjhatjha e ntjha ya tlhankana, boDingana, ya ema hang ho ya ha Ncube. Mme ka motsotso oo Mfokazana a fihlileng ka oona moo phiri e bolatetsweng teng, batho ba ne ba se ba bokane ka bongata bo boholo; Chaka a dutse hodima thamahane eo a e bolaileng, a ntse a hlakola theko ya lerumo la hae madi butlebutle, a kgutsitse tu, ho bua diketso, ho bua batho. Morwetsana e le hona a llang ka sebele, e le hona a qalang ho bona botshabeho ba lefu leo a kgutlang ho lona, ha a iphumana e le yena wa pele ya phonyohileng ditleneng tsa moroonono oo.

Mfokazana, ha a fihla, a bata Chaka ka sekotlong, a ba a wela pele ka sefahleho; yare ha a ema, a hwalatsa lerumo la hae le molamu, a phunyeletsa ka ntle ho mokgopi, a nto reteleha; mme a re a sa reteleha, a kopana le yena Mfokazana a mo setse morao.

Yare feela ha ba qala ho tadimana, Chaka a mmata nakeng la hloho a ba a mo lahla. Bahlankana ba mophato wa Mfokazana ba fihla; empa a itwanela senna; a pjhatla motho wa bona lehata, bokwana ba tswela ntle, a ya shwa a ntse a bohla jwale ka motho ya nweleng jwala haholo. Mosaqa o batileng eo

ha o nyoloha wa qhaqha motho seledu, mehlhare ya arohiana, leleme la eba sepakapakeng; motho a shwa hampe co! Yare ha a o rapamisa wa pjhatla motho pakeng tsa leihlo le tsebe, leihlo a le dukula, la wela fatshe e le pataolo e kang ya nku. Mohlankana wa qetello, yare leha ba habo ba se ba le fatshe, yaba hona a lwanang ya kgumamela. A pheella ho pota Chaka; mme ka baka la ho potapota hoo a ba a kgopjwa, a kgothome-tschela ho Chaka; Chaka a mo sirohela hanyenyane, yare ha eka o a feta, a mmata ka sekotlong, a ya wela fatshe ka sefahleho, a shwa a dikeditse meno fatshe, le leqeba la hac le le bobeng, sekotlong. Ya ba hona Chaka a fumanang sebakanyana sa ho ntsha letshweya, mme a boela a dula hape hodima sebata seo sa hac. Mfokazana madi a kopotseha ka hanong, ka dinkong, ka ditsebeng, a phalla jwale ka a nku e kgaotsweng molala, ho sa bonahale hore a ka phela.

Dingana ha a fihla a utlwa ditaba, a bona le Mfokazana a le fatshe, a be a se a lwantsha Chaka ka ho kgolwa hore o kga-thetse, hore thoriso e kgolo e tle e be ya hac ha a bolaile Chaka, mohale wa bahale; haholoholo a bona borena jwale e tla ba ba hae ha Mfokazana le Chaka ba shwele. Batho ba seng bakae ba ha Ncube ba ema ka ho Chaka; ya lwana, ya batana haholo; kgabareng kgaitsedi ya ya neng a nkilwe ke phiri a hlaba Dingana leqeba le lebe, le ileng la mo fokodisa haholo ka ho tswa madi, a ba a namalla fatshe. Nakong eo bosiu ba esa, ba sella ruri; Senzangakhona a fihla le mafumahadi.

Batho ba neng ba ile ho bolella Senzangakhona, ha ba ka ba bolela hore ke Chaka ya bolaileng phiri, ba itse feela, "mora wa hao", mme ha tuma hore ke Mfokazana; ke ka baka leo mafumahadi a ileng a ya. Ba fihla moo ntwana e qetang ho lwana, ba bona Chaka a dutse hodima phiri, mme hona ha hla ha ba pakela hore ke yena mong a ditaba. Ba re ba sa thalatsa ka mahlo, ba bona Mfokazana, Dingana le ba bang moo ba tjapaletseng teng, ba le madi hohle; mme seboko sa re kguru ha ba bona phiri yona e shwele, empa e bolailwe hammoho le bana ba bona, le hona ke mora Nandi. Ba bua ka kgalefo hore Chaka a bolawe; Senzangakhona a laela batho ba ha hae le ba ha

Ncube kaofela, a re: "Mmolayeng!" Mme ke hona moo re bonang hantle hore efela Chaka e ne e se e le mmutla-kotlwa-tsebe, e le mo-hloka-baholo, nare ya se-ema-nosi, hobane bohle ba mmonang ba mo lwantsha feela ka ntle ho lebaka.

Banna ba bangatanyana ba ha Ncube, le bahlankana, moo teng ba ikabela ho shwa le Chaka. Basadi, thaka tsa Nandi, ba bina pina ya mahlomola, kodi-ya-malla, ba e bina ka dillo ba le dikeledi marameng, ba re:

Hele-helele! medimo, le re hopole,
Le tadime rona ba bolaelwang tjala le siyong.
Hele-helele! badimo, le dipaki tsa rona,
Le dipaki tsa mohla masimong.
Helele! morena ha a na nnete,
Ha a na nnete, ke lempetje,
Hoja re mo tswaletse ngwana e motona,
Ngwana e motona, kgala-bahale.
Helele! Senzangakhona o tshaba lchala,
O mathela moratheng!

Ntwa ya kopana. Chaka jwale a folofela ho lwana ha a iku-tlwela molomong ho ntatae ho thwe a bolawe; a lwana jwale ho se ho se letho ka nqane leo a le siyang, leo a le hlonephang; etswe o ne a hopotse hore ntatae o tla botsa moo molato o tswileng teng pele; jwale ha a utlwa ditaelo feela, a itwanela ka sebelebele. Ho fihlela mona o ne a ntse a kalla ka molamu feela, jwale a qala ho sebetsa ka lerumo la hae.

Ntweng eo lerumo la hae la robcha, kgabareng le oona molamu wa robcha; yaba o tlola a emella thoko ho bona moo a ka fumanang dihlobo, mme a iphumana a se a setse a le mong to, ba fapha la hae ba le fatshe kaofela. Yare ha a tlola, ba mo bea merebele; a balcha ka sebele jwale, e seng ho balchela bohale ba lerumo feela, e leng ho baleha, ho itahla, ho inca dinaha, ho ya moo a ke keng a hlola a bonwa, moo a ke keng a hlola a kgutla; a baleha, a ba a ya kena morung, a ipata teng.

Dingiswayo ha a di utlwa a ja Senzangakhona dikgomo, a re o ruta bahale ba hae bokwala; a re a batle Chaka kapele, a be a mo tlise ho yena a phela, e se setopo.

Kgaohanyong ena re fumana hore efela ruri tholwana ya sebe e le bohloko ka mokgwa o makatsang, hobane ha re bone tshito ya Chaka tabeng tsena, empa leha ho le jwalo ntatae o laela hore a bolawe. Molatolato, sesosa ke hobane Nandi hammoho le Senzangakhona ba ne ba na le modimo; mme Senzangakhona, moo a tshabang ha ditaba tsa hae di tsejwa, a ba a rera ho bolaya mora wa hae; athe hoja Senzangakhona a se etse ditaba tsena tse dihlong botjheng ba hae, Chaka a ka be a le hae ha habo, Nobamba, e le ngwana wa mpoane, ngwana ya hlokolotsi haholo ho ntatae.

6

Chaka o teana le Isanusi

CHAKA ha a le morung, motsheare o moholo, seboko se Chlomolang pelo sa tsoha motseng ha Ncube; a bona sephethephethe sa batho, banna le basadi, le ba metse e mathoko ba se ba le teng, ba bitsitswe ke seboko seo ba se utlwileng bosiu ha thamahane e nka motho; hape ba bitsitswe ke sa bobedi se qalehileng ha bosiu bo wela fatshe. Seboko seo Chaka a se utlwang e ne e le sa basadi ba lilelang banna ba bona ba shweleng; ba lilelang dikgaitsemi le bahlankana ba bona ba shweleng; bao kaofela e le ba lilelang bafu ba bona, ba se na taba le Senzangakhona; athe ba bang e ne e le ba lilelang yena Chaka hore na ntatae o loilwe ke motho ya mo hloileng hakaakang, ha a tla be a lahle ngwana wa hae feelafeela, ka ntle ho lebaka.

Motsheare o moholo makgomo, dipodi tsa lla masakeng, di lliswa ke tla; manamane le dipotsanyane, tsona di llela lebesa la bomma tsona; dintja tsa hlaba moolo hara motse, di llela beng ba tsona ba shweleng; mme dikgoho le tsona tsa tlatsa ho lla, leha tsona di ne di nkilwe ke modumo feela. Lerata la dintho tsena kaofela ha le kopana, ya hla ya eba ntho eselesela, ha kgurumala feela ha re nti, ya ka mohla ho shwe-

leng morena e moholo wa setjhaba; hobane ha ho shwele notshi e kgolo, le tsona diphoofolo di hle di tsebe. Chaka seboko sa dintho tsona kaofela a se utlwa, mme motho wa ho rata borena a re: "Tsona kaofela di etsahetse ka baka la ka, athe ke sa le letlojwana, letetema; ho tla ba jwang mohla ke bang monna, ke nka borena? Ke sa tla iphetetsa mohla letsatsi leo la ka le tjabang!"

Ditaba tsa bophelo ba hae kaofela ho tloha bongwaneng a di bona, mme a fumana di le mpe, di tshabeha, di sisimosa mmele. Yare ha a hopola tsa mohla a tswa thiba marole, mme a fumana a se a kunutilwe; le tsa mohla bashemane ba mo kgaoletsang masimong; le tsa tau le phiri, a fumana hore lefatsheng ho phelwa ka dikgoka feela, e seng ka toka; a fumana hore lefatsheng motho ya bohale, ya matla, e motle, ya lokileng, ke ya tsebang ho kalla feela, eo ereng ha batho ba mo ngangisa, a kgaole ditaba ka molamu feela; mme a rera hore, ho tloha mohlang oo, o tla etsa kamoo a ratang kateng, kapa motho a leng molato, kapa a se nang oona, o tla mmolaya feela ha a rata, hobane ke oona molao wa batho.

Chaka e ne e le motho wa merero e tiileng ka mehla, o ne a sa tsebe ho tlohela taba tseleng e sa phetheha kamoo a ratang kateng; leha ho le thata, o ne a phecella, ditaba di be di etsahale kamoo a ratang kateng. Empa he merero ya hae ho fihlela moo e ne e le metle; kajeno morero wa hae wa eba mong feela: ho etsa se ratwang ke yena, leha se le sebe, le ho iphetetsa ka boiphetetso bo tletseng, bo tsejwang ke yena a le mong feela.

Ha ho phirima, a tswa morung, a phaphatheha le dinaha a sa tsebe le moo a yang teng; a tshela Mhlathuze, Thukela, Mvoti, a leba borwa feela; mme palehong ya hae a lebala morena ya mo ratang, Dingiswayo.

Ka tsatsi le leng, motsheare o moholo, ha diriti di honyella tlasa beng ba tsona, bohale ba letsatsi ba mo tlokela; a qhitsa kgororo, mobu wa tjhesa fatshe ha a hata; a tlameha ho batla moriti. Difate di ne di le ngata, empa di qadikane haholo; mme ha a ntse a qamaka, a bona se seng pele, hole le tse ding,

se makala a batsi, se ikemetse se nnotshi, yaba o ya ho sona. Sefate seo se ne se phahame haholo ho tloha fatshe, bophahamo boo motho a ke keng a bo fihlela ka letsoho; se le phollatsi, se hloka makala; makala a pele a qalcha hona bophahamong boo, mme a kobotella fatshe, a ctsa masihlasihla a jwale ka a moduwane; makala a kahodimo ona a phatlaletse jwale ka diatla tsa motho, a entse moriti o moholo o batsi. Kutung ya sona ho bile ho le sedibana se maphodi hamonate. Chaka a fihla ho sona a kgathetse, a fedile matla ke ho matha le ke tlala, maoto a hahametse ke diphoka, mchopolo ya pelo ya hae e dubakane, hloho e opa ke ho nahana haholo; a fihla a nwa metsi a sona, a ja namanyana eo a ileng a e fumana metseng eo a fetileng ho yona, a ba a theosetsa ka ona metsi a sedibana seo. Ka baka la mokgathala a otsela; yaba o a ema, a qamaka kwana le kwana, a qamakisisa; a tadima hodimo makaleng a sefate, a ba a betsetsa lejwe teng; yare ha a bona ho sa bonahale letho hohle, a itshelelha ka sona, a re pheu ke boroko.

Yare moo a phaphamang, ha meriti e thea, a fumana monna wa ngaka a se a eme hona lehlakoreng la hae mona, a mo tadmile ka tjadimo ya mofuta. Chaka, motho wa mawala, ha a qala ho mmona, mmele wa re hlasi, a re lerungwana la hae phamo, a tlola, a emela thoko a tshohile hore o batlile a bolawa a sa ile le boroko; empa a phakisa a fumana hore enwa hase ya ka mmolayang, etswe ho bonahala hore, ha a phaphama, ho ne ho se ho le motsotso monna eo a le moo, hoo a ka beng a ile a mmolaya hoja a rata. Chaka ha a phaphama borokong, mahlo a hae a qala ho teana le a monna eo, a fumana sefahleho sa hae se swentse, melomo eka hoja e ne e nyekethetsa, mme kahare, ka motsheo ho mahlo a hae, a bona lonya le sehloho se fetisang, a bona motho ya pelo e mpe ho feta babolai hole; e le ralonya, rabolotsana, lehlabaphiyo. Mmele wa re nyaro, a panya. Yare ha a boela a mo tadima, a fihlela sefahleho sa monna eo se se se mo swabetse, se mo qenehetse, se mo hlo-mohetse; mme ha a mo tadima ka hare ho thaka tsa mahlo, a fumana mohau o tebileng, pelo e utlwelang batho bohloko, le lerato la sebele; sefahleho sela sa pele se le siyosiyo.

E ne e le monna ya mahareng a dilemo, ya qalang ho taba; nme ka baka la dikgetsi, dinakedi, ditshwene, moriri o maebembe, Chaka a hla a tseba hore ke ngaka. A re a sa eme jwalo a qwaile, monna eo a rola merwalo ya hae, a dula fatshe; a ntsha lebeko la hae, a hlakola nko, a nto le busetsa; a ntsha kooma ya hae ya lekgokgoma, a e re qa, qa, qa, ka monwana, kwaenyana ya hae a e re bokoboko, a nto tsuba, a e re hlwi, hlwi. A bua ka lentswe le monate ke malodi a kwae, a re: "Dumela he, wa moreneng. Tlo kwano re bue ditaba!" Yare ha a rialo, lentswe la hae la tswa modumo wa lona o kgodisa, o tletse nnete, ho utlwahala hore o tswa pelong e hlokanang mano; e se lentswe la moeki, e le la motho wa nnete. Chaka a atamela, a re: "E, kea dumela, leha empa ke se wa moreneng, ke le wa motsaneng, ke kgotsitse ho ba kgotsitseng kgosing." Ngaka ya tshehela tlase, ya re: "E ka ba mohlolo ha eba ha o wa moreneng, hobane sebopeho sa hao le ho bua ha hao ho bolela jwalo; hape ha o motho wa nahana ena eo o leng ho yona jwale."

"O bona jwang hore ha ke motho wa naha ee, athe ke wena o mphumanang ho yona?"

"Ke bona ka dintso tse ngata. Ke bona ka maoto a hao hore o tsamaile sebaka se sefelele haholo, le hore bohlo ba tsela o bo qetile ka saole. Ke bona ka phatla ya hao hore e se e le ditshiu o sa fumane boroko hantle, le hore o tsamaya ka pelo e bohloko. Mahlo a hao a fokolang a mpoella hore ke matsatsi a ka qetang letsoho kajeno o sa fumane dijo hantle. Bua nnete, ha ho jwalo?"

Chaka a dieha ho araba ke ho tshoha hore esebe monna enwa o ntse a mo setse morao. "Ho tsena tseo a tswa di bolela ho fela ho le jwalo; empa wena o tswa kae? O ya kae? Ha eno ke kae? Ditaba tsa ka o di tsebile jwang?"

"Mokgwa oo o buang ka oona o mpoella hore ha o wa moreneng feela, o ngwana wa morena; dipotso tsa hao ke tla di araba, ke sa qetela tsa ka. Ha ke ntse ke o mametse, ke o tadimile ka tlhokomelo, ke fumana hore letsoho la hao le letona le kgathetse ke ho bolaya batho, le hore o a baleha ha o

le mona; ke ka baka leo eitseng ha o mpona, wa tlolela hodimo, hobane o se o tshabana le batho; hape, ho bua ha hao ho mpollella hore o ngwana ya hodisitsweng ka thata haholo. Ha ho jwalo?" Chaka mona a sitwa ho araba ke ho makala; yaba ngaka e re: "O ntadime hantle mahlong, ha ke ntse ke bua le wena" – ba tadimana – "molato o entseng hore o tle o be o be mona o hlahile bosiu; o ne o lwana le sebata, wa ba wa se bolaya, sebata seo e le phiri; ke bona hore ho jwalo ka boya ba yona bo saletseng kobong ya hao. Ka ditshiu tse kapele o ne o sa tswa bolaya se seng. Kgele! kea bona, o hanwa ke ntatao, yena o tshabana le basadi ba hae; kajeno o phonyohile bothateng, o ne o reretswe polao."

Ha ngaka e qetella ho rialo, Chaka a kgweletsa kobo, mme boholo ba mpa ya hae ba hlaha, le tsona ditlhaka tsa hlaha, mme ngaka ya di bona. Chaka a boela a botsa dipotso tsa hae tsa pele; yaba ngaka e re: "Ka botho o ka hopola hore ditaba tsa hao ke di utlwile ka e mong, athe ha ho jwalo; empa hore o tle o kgolwe ke nna, ke tla o bolella tabanyana e nngwe e tsejwang ke wena feela. Moring wa hao wa tlopo moriana o teng, ke wa mahlohonolo, wa borena. Ha o kgweletsa kobo ke bone, nna ya bonang, ka ba ka lemoha, nna mohlalefi, hore o se o kile wa etelwa ke morena e moholo ya tswang ho ba ileng, ba hodimo, mme morena eo a o thabela haholo. Hape mahlo a ka a bonang le tse seng di fetile, a bona hore o ne o tshohile haholo ha morena a le ho wena, hoo esaleng letsoho la hao le hanella moriring ona, kamoo o neng o laetswe kateng ke ngaka ya mosadi, ya seng a ile kajeno."

Mmadi a ka itekanyetsa hore na ho hlollwa ha Chaka e bile ho kaakang, ha a ntse a utollwa diphiring tsa hae tse tsejwang ke yena feela; yare ha ngaka e fihla ho tsena, a tlolela hodimo ke thabo, e bile eka motho ya lorang. Lesedi la mo tjhabela le etswa holehole kwana, la tihatjhametsa, la ba la tla wela pelong ya hae, la bonesa teng; thabo le nyakallo le tsona tsa hlaha hona teng koo, tsa fihla tsa thoba pelo ya hae e maqeba. A re na monna enwa ekesebe ke yena *isanusi*, eo ho itsweng o tla tla ho yena! Mme a bona, a ba a kgolwa hore,

ha ekaba ke yena, efela ditaba tsa hae di tla fetoha, hobane monna enwa ho bonahala hore e le ruri o utlwa ka hloho. Yaba o boela a botsa potso eo a neng a se a e botsitse habedi, kapa hararo, a re: "Ke o botsitse potso, empa ke bona cka ke potso eo o sa rateng ho e araba; o tswa kae, o ya kae?"

Ngaka ya nka molamu wa yona, ya supa hodimo sebakeng, ya re: "*Ngivela kude le*" (ke tswa hole kwana); mme ya kgutsa motsotso o molelele e ntse e tadimile hona hodimo moo, moo e supileng teng, ya ba ya sisimoloha.

Chaka: "Ha cka o supa hodimo tjee, o supa kae? Na o tswa marung?"

"Che, ka ho supa hodimo ke mpa ke o lekanyetsa bohole ba moo ke tswang teng, hobane ha ke be nka supa dithabeng tsane, leha nka re, hole ka nqane ho tsona, o ka sitwa ho utlwisisa bohole ba moo ke tswang teng." Sefahleho sa Chaka sa ela, sa hlaka; a hopola hore ho ne ho thwe ho sa latilwe ngaka hole kwana; a boela a ntshetsa potso ya hae pele; "Hona jwale o ya kae? Ha o a araba potso ya ka kaofela ha yona."

"Hona jwale ke tsamaela...ke tsamaela...bona, Chaka", jwale a mmita ka lebitso la hae, hore a hle a bone hore eo a buang le yena ke ya mo tsebang sethapo, "bona, Chaka, ha ke na sebaka se scholo sa ho bua le wena ka mafeela, naha e sa le kgolo ka pele ho nna, dithota di sa letse tseo e ka kgonang ke di tsamaye; ba bangata ba hlorang, ba tujwang, ba haellwang ho fumana tseo dipelo tsa bona di di lakatsang; le marena a ntebeletseng a mangata hore ke fihle, ke a lokise, ke be ke a lokisetse, etswe ke rata ho boela ha eso kapele, mme ha eso ke hole." Moo ngaka ya boela ya thola motsotso e ntse e tjametse hodimo sebakeng moo e neng e supile teng, ya nto re: "Ke o boleletse ditaba tsa hao tse tsejwang ke wena feela; mme ha eba le jwale ha o eso ntshe, kapa ebang o fetotse mehopolo ya hao, o mpoelle, le teng, ke fete, ke ye ho ba ntseng ba ntebeletse."

Chaka ha a utlwa tsena, a batla a hlakana hloho ke thabo, a re: "Na ke wena ya tshwanetseng ho qetela...;" lentswe la tlakasela, a sitwa ho bua ke pelo e hlomohang, ha a bona

hore mona nahathote, feelleng, bolahlehing ba hae, o teana le eo tshepo ya hore o sa tla e neng e se e le kgale e fedile, eo dipallo di tshwanetseng ho phethahala ka yena. Ngaka e ne e mo hlabile ka mahlo ha a ntse a nahana tseo e pheella ho ya nyarela kaharchare, ka pelong ya Chaka, ka diphiring, makunutung; mme ha e araba, ya oma ka hloho feela; hape yare ha e bona ho hlomoha ha hae, ya re: "O se hlote o ipelaetsa, ke se ke fililile." Ha a rialo ha utlwahala hore ho bua motho, motho ya nang le matla a ho etsa seo a se bolclang. Mantswe ao a nepa Chaka botsekeng, a mo kgodisa, a hloka pelaelo; a utlwa morwalo wa hae o boima wa pelo e hlorang o lokoloha, o wela fatshe, a sala a le bobeba; mme a ba a utlwa ho hong ho tshatshametsa ho ya dula sebakeng seo, moo morwalo oo o neng o le teng pelong ya hae; a bona hantle hore borena ba habo ke ba hae, o bo fumane kajeno, mme bo ke ke ba hlola bo mo phonyoha ha a ena le enwa.

Ngaka: "Taba ya pele, re eso kene ho tse ngata, ke o botsa hore na o itlama ho boloka ditaelo tsa ka ka ho tllala na? Ke botsa jwalo, ka ha ho se letho leo nka le etsang o sa itlame jwalo." Ke molao hore ngaka, ditabeng tse kang tsena, kapa tsa les-shala, moupello, e bec molao wa yona oo batho ba tlamehileng ho o boloka, kapa ba hle ba hane ha molao oo o le thata, hobane ha ba ke ke ba hla ba tloha ba hanne, ngaka yona e tla nne e batle tefo, leha eba tshebetso ya yona e sa thusa letho.

Chaka: "Ke itlama ho boloka ditaelo tsa hao kahohle kamoo o tla ntaela kateng."

"Ditaelo tsa ka le melao ya ka di thata, empa ere ka ha o batla borena, ntho e thata, ho a utlwahala hore le tshebetso ya teng e thata, e boima, e batla boitelo bo tlletseng." Chaka a boela a ikana hore, leha di ka ba boima jwang le jwang, o tla di phetha, ha eba motho wa lefatshe a ka di phetha. Yaba ngaka e re: "Ke teng, ke tswa re o kgobe matshwafo, ke se ke fililile; mme le jwale ke sa re ditsietsi le matshwenyeho a hao kaofela e se e le ntho tse fetileng; inahlohonolo ao o a tshepisitsweng bongwaneng a tla qala hona kajeno ho o wela hodimo; o tla atleha ho tsohle tseo o di etsang. Jwale mpoelle ditakatso tsa

pelo ya hao, le seo o ratang hore hara ntho tsohle ke bee melamu ho sona.”

“Ha ke na ditakatso tse ngata, pelo ya ka e llela borena ba ka boo ke bo tswaletsweng, bo tla mphonyoha feela ka hobane ke mpa ke le senyo. Ke re, o ntshebetse hore borena boo bo mpoele.”

“Ke a utlwa, o batla borena ba ntatao feela, ho feta moo ha o batle letho, le borena bo fetang ba ntatao ha o bo batle; ha ke re o rialo?”

“Che, ke a bo batla. Ha eba o ka etsa hore ke be morena e moholo, ya ipusang, eo marenana a mang a kgotsitseng ho yena, nka leboha haholo. Empa, ngaka, o mpoelle nnete ya seo o ka se etsang; hangata dingaka le tshepisa batho mehloho, ntho tseo le tsebang hantle hore le ke ke la ba la di etsa.”

“O kgolwe ke nna, nke ke ka o thetsa. Taba tsa lefatshe, ke a kgolwa, hanyenyane o se o di bone, hore ho phelwa ka leeme le ka lerato, ka lonya le ka dikgoka; mme le wena mohau o kgaohane le ona ho tloha tsatsing lena, hobane mohau o ja mong a ona. Hape nke ke ka dula halelele ho wena; ke tla sebetsa, ebe ke a tsamaya, o sale o itshebeletsa borena boo o bo batlang.”

7

Isanusi o lokisa Chaka ka dihlare

CHAKA ha a se a utlwane le ngaka ditabeng tsohle ya qala mosebetsi wa yona. Ya qala ka ho kuta Chaka moriri wa tlopo moo moriana o neng o suntswe teng, ya re hoo ho ne ho etswe hobane a ne a sa fokola bakeng sa dihlare tse thata tsa borena; ya mo phatsa pelong, ya sesetsa e tutubetse, e ntse e re: “Ma-dumella-ba-ileng, ma-dumella-ba-iswang, e seng ka tshwanelo, mo dumele, mo amohela, mo tlisetse mahlohonolo kaofela a ba ileng, a mo lale hodimo jwale ka phoka e lalang fatshe! Mehlang ya hae e ke e be diretse le mekgwabo ya

dipula tse nang medubela! Dira tsa hae di ke di nyamele kaofela ha a hlaha, jwale ka mohodi o monyelang ha letsatsi le tjhaba!"

Ha e qeta, ya hatlela moriana oo metsing, ya nto opa diatla e di lebisitse ho Chaka moo e phatsitseng, mme ha phophi tsa metsi di fihla ditlhakeng, ha tjhwatjhwasele hohle mmeleng ho Chaka, a shwa bohatsu, ditlhaka tsa kokomoha, tsa topa; empa yare ha ngaka e kgaotsa, le tsona tsa kokobela hang, tsa boela temeng ya tsona. Ngaka ya re, ke moraina wa nnete wa mahlohonolo oo, ha a sa tla phatsuwa ka o mong wa mo-futa oo.

Taba ya bobedi, ngaka ya mo phunya phatleng moo moriri o fellang teng, ya phahamisa letlalo, yaba e subela moriana o phofonyana teng, ya ba ya sunya o mong o tswakilweng le booko ba kwena teng; ya etsa tseo e hlahlile mahlo, e phothasela; ya re, ke moriana wa borena oo bohle ba mmonang ba tla thothomela, ba kgumame pela hae; ha a halefile, ba pelo di bonolo ba tla shwa ke matswalo. Taelo ya hae e tla utluwa hoo, ha e mong a ka dieha ho e phetha, ba bang ba ka mo tamollang, yena a ntse a kgutsitse; ntweng ha ho ya ka tadimang le yena. Ngaka ya re, moriana o setseng ke o siyo ho yena, ke moriana wa madi, wa polao: "O mobe haholo-holo, empa o bile o molemo haholo. Kgetha!" Ngaka ya bea ditaba ho rateng ha Chaka, ya mmolella e sa mo lobe leletho hore moriana oo o mobe e le ruri; yaba yona e emella thoko, hore ho etse yena kamoo a ratang kateng.

"Ke a o batla", ho rialo Chaka; mme jwale ditaba di kgaohile, Chaka o ikgethetse lefu bakeng sa bophelo ka boomo. Ha a rialo ngaka ya mo tadimela ruri, e ntse e kgutsitse, ya nto re: "Ke teng, a re yo o batla moo o leng teng." Sefate se ne se le teng Bokone mehleng eo, se bang seng feela hara naha, haholo mafeelleng, seo ho thweng ha se ya rengwa, e ka kgona motho a itokise haholo ka dihlare, e be hona a yang ho sona, hobane ha a ka se ratha a sa ka a itokisa, a ka shwa hang. Ho thwe ha motho a se hlaba se ye se bokolle jwale ka podi, le hona lero la sona le lefubedu jwale ka madi a motho;

se rengwa motho a hlobotse, a le bolatsi. Ke sefate sa boloi; hobane ha motho a ka se bea feela ka nqa ka moyeng ho ntlo ya motho, ba ntlo eo ba ka shwa kaofela; se bolokwa naheng jwale ka thobeha. Ho tumile taba e reng, sefate seo ho ntshitsweng ho hong ho sona se omella hang, matla a sona a bo-phelo a ye le moriana o kgephotsweng ho sona.

Ka moriana wa sefate seo ngaka e phatsitse Chaka letsohong le letona, e o kopantse le meriana e meng le mahloko a dinoha; tlhaka tse pedi ka ntle ho letsoho, malebana le monwana o molelele o hare; tse pedi senokong sa seatla; tse pedi monwaneng o motona. Ka ho le letshehadi le teng ya etsa jwalo, empa e sa phatse, e oma feela ka lehare, yaba e a sesetsa; mme moriana ha o fihla moo ngaka e neng e ntse e oma ka lehare, bohloko ba teng ya eba ntho eselelele, ba ya kena pelong, Chaka a ba a sekisa menyepetsi. Ngaka ya dubaduba moriana o setseng, ya o nea Chaka, ya re, ka mehla ha a nyoloha molapong a no o tlola jwale ka mafura, a pikitle haholo moo ditlhaka di leng teng.

Taba ya qetello, ngaka ya batla sefate se seng hole kwana lebopong la lewatle, ya rema makala a mabedi ho sona; ka lekala la pele ya etsetsa Chaka mosaqa; ya hopa mooko wa thupa eo sebakanyana ka ntlheng e ka kutung, yaba e sunya moriana oo o mobemobe teng. Ka lekala la bobedi ya etsetsa Chaka lerumo le theko e kgutshwanyane, hoo le ke keng la phosha, yaba e boela e subela moriana oo o tshabchang lesobaneng le katlase, ya nto tjheseletsa lerumo; mme le teng ha e qetile ya boela ya hoba theko ya lerumo leo ka ona, moo lerumo le kenang thekong, ya nto kenya tshenatshe. Mmala wa sefate seo ha se ebotswe o motle haholo, o mosootho, o hadima haholo ha letsatsi le fihla ho oona, o bile o mokedikedi.

Hobane ba qete tseo kaofela, ba menahana le mehlala ho ya ha Dingiswayo; mme tseleng ngaka ya kgothatsa Chaka haholo hore a tle a utlwe Dingiswayo ka kutlo ya sebele, a mo sebeletse ka thabo, hobane ke ka yena a tlang ho fumana borena boo a bo batlang; hape a re, a ke ke a tla kgafetsa ho Chaka ka baka la mesebetsi ya hae e mengata. "Ha eba ho ka hlaha ho hong, wa ba wa ntlhoka kapelc, ere ha o theohela

nokeng ka tsatsi la hao, o tlole moriana oo ke o neileng oona, o nto kena metsing, ke tla utlwa hore ke a batleha. Ebang o ka mpatla ka potlako nako eo e sa le hole, o thechele nokeng hosasa pele ho letsatsi, kapa ka nako efe feela eo kotsi e ka hlahang ka yona; o kge lehlaka la noka, o le ebole, o nto kena metsing o tole; ha o qeta ho tola, o hobe lehlaka leo ka oona moriana oo, o le hlome hara metsi, ebe o mpitsa o hweshetsa, o buela tlase, le hona ka hare ho lehlaka, o re "Isanusi", ebe o le tjekeletsa hara metsi; tsena o di etse o tutubetse. Ke tla utlwa hore ke batleha ka potlako. Ha e le ntweng, dira di o qoteditse habohlako, o bona lefu haufi, o ikotle phatleng moo ke suntseng moriana teng ka kutu ya lerumo la hao, ka moo moriana o leng ka teng, ke ho re, meriana e otlane, ebe o re 'Isanusi!' Thuso e tla o hlahela ka ho panya ha leihlo, dira di tla balcha ha di utlwa lebitso leo."

"Ngaka, re se re qetile matsatsi re le hammoho, re rera taba e le nngwe, empa ha o eso ka o mpoella lebitso la hao, o mang?"

"Le wena ha o a ka wa mpoella la hao, ke iphumanetse lona, ka bohlale. Ha o mpitsa o re, 'Isanusi.'"

"Empa 'Isanusi' hase lebitso la hao, ke ho bolela seo o leng sona feela, athe ke botsa lebitso la hao."

"O a bolela, empa nna ke 'Isanusi' ka lebitso le ka diketso."

"Ke ne ke re na, Isanusi, ho tloha moo ke tla o bitsa o le teng, ho tla ho nna, o tla nka matsatsi a makae?"

"Ho tla ya kamoo pitso ya hao e tla mphihlela kateng; ha e mphumana haufi ke tla fihla kapele, ha e mphumana hole le teng ho a utlwahala hore ke tla dieha hanyenyane; empa o se ke wa tshoha hore nka o diehela wa ba wa tshoha o kena tsietsing; teng, le hanyenyane. Hape, ha ke tshwarehile, nka romela e mong wa mahlahana a ka ho wena, etswe kgopolo ya ka ke hore, mohla o nkang borena, e mong wa bona a tle a tlo dula le wena, a ntebelle wena."

"Empa ngaka, na le . . ."

"O se ke wa re 'ngaka' ha o bua le nna, o re 'Isanusi'; o hlokomele esere ha o mpitsa wa re 'ngaka', mme ka hona ka sitwa ho utlwa pitso ya hao."

“Empa o ngaka, ha o yona?”

“Ke yona, feela lebitso la ka ke Isanusi, ke lona leo ke buang le bafu ka lona, mme le bona ba ntseba ka lona.”

“Ke ne ke re na Isanusi, le mahlahana ao a hao a tla tseba moo ke leng teng na?”

“Hantle.”

“A tla tseba jwang?”

“Nna ke tsebile jwang? Mokgwa oo ke tsebileng ka ona le ona a tla tseba ka ona. Taba eo ke ratang hore o hle o e utlwisise hantle, ke hore morena e moholo ya kileng a o tjhabela nokeng ke motho wa dintwa; ha o sa tsholle madi a ke ke a o thabela; mme le moriana oo ke o phatsitseng ka oona ke wa madi, ha o sa tsholle madi haholo, o tla o fetohela, o bolaye wena. Taba ya hao ke hore o hle o bolaye o se na mohau; o itlhekele tsela ya ho ya kganyeng ya borena ba hao.”

“Moo teng, ngaka. . .”

“O se ke wa re ‘ngaka’, o re ‘Isanusi.’”

“Ke re moo teng, Isanusi, o se ke wa ikgathatsa haholo, hobane ke imametse ka mokgwa osele kajeno, ke bone hantle kamoo ditaba tsa batho di emeng kateng lefatsheng, mme ke tla di tsamaisa ka mokgwa o tla ruta batho ho phela ka tshwanelo; mme le hoja lerumo la ka le se robehe mohla ke bolawang ha eso, ke ne ke tla iketsetsa lebitso le tumileng, mme ho ne ho tla bolelwa Chaka feela ka dilemo tse tlang; maqhekwana a ne a tla bolella ditloholo mokgwa oo ke neng ke lwane ka oona mohleng oo, ka qeta batho ke le mong; ba batjha ha ba lauwa ho ne ho tla thwe: ‘Le e lwane sa Chaka’. Lebitso la ka le ne le tla sala le bolelwa, nna e se e le kgale ke fetohile mobu lebitleng; oho, lerumo la tla la ntshwetsa, batho!”

“Ke a bona hore ha o dume borena feela, o lakatsa le ho tuma ho isa dipheletsong tsa lefatshe, ho tuma hoo tsa hao ha di bolelwa e ka bang ya ka tshomo; ke e nngwe taba eo o e tsetselellang jwale ka borena.”

“E, setumo ke ntho e monate; nke ke ka ba ka itumela leha nka ba morena e moholo, ke mpa ke sa tuma; le hona, setumo seo ke se batlang ke sa ha ho tshwerwe marumo, ho eshwa

dikwankwetla tse melala e thata, le tsona dikgalala tsa sebele; ke rata hore borena ba ka e be bo iphumanetsweng ke nna, setumo sa ka se tle se holo ke hona.”

“Chaka, ke a o bolella ha ho letho le ka hlolang monna; ha o le *monna*, o tseba ho sebetsa ka lerumo la hao, tsohle di tla etsahala kamoo o ratang kateng. Ke ka lerumo bahale ba tlohang dikgomo, ke ka lona setumo se hlahang, e bile ke ka lona marena a busang, hobane ya sa tsebeng ho sebetsa ka lona o a buswa. Sehwei sa mabele ke motho ya tsebang nako ya masimong, eo ereng ha kgwedi ya teng e fihla a tele majwala le mekete, a tsohe ka dialla ho ya tshimong ya hae, a sa re letho ka mohatsela le ka bohale ba letsatsi, pheello ya hae e le hore *nako eo* e se ke ya mo feta. Ha o rata borena le setumo, o be jwalo, o be sehwei sa borena; mohomana wa hao ke lerumo la hao, o sebetse ka lona, mme o sebeletse kellellong. Moo ho lokelang o hle o ripitle, o fiedise, o se ke wa tlohela sera sa phela, mme hamorao sa o tlokela. O hlaole lehola tshimong ya hao ya borena ka ntwā, setumo se tla hlaha moo. Ha o fihla ha Dingiswayo, o tla fumana moo lerumo le nang le mosebetsi o moholo, moo bahale e leng twadi; mme taba ya ka ya qetello ke ho re, Chaka, o tle o sebetse senna ka lerumo la hao, e tle ere mohla re teanang hape o be o mpo-lella tse kgolo tseo o di entseng, le kamoo Dingiswayo a o tadimang kateng.”

Ha ba atamela ha Dingiswayo ba arohana, Isanusi a re ha a rate ho teana le Dingiswayo, ba hloyane.

8

*Chaka o fihla ho Dingiswayo—O bolaya lehlanya-
Ntwā ya ha Zwīde*

ENE e se e ka ba kgwedi ya bobedi ho tloha mohla Chaka a balehang ha habo ho tla ho lena leo a arohanang le Isanusi ka lona; ke ho re, ba mo lilelang ba ne ba se ba bile

ba rotse thapo, athe Dingiswayo yena e ne e le hona a ntseng a kgobokanya dingaka le dinolhe hore ba laole moo Chaka a leng teng, mme ke moo re bonang hore o ne a mo rata haholo.

Chaka, mohlalala o tlohile e le Chaka, e le motho ya jwale ka batho bohle, ya nang le mefokolo ya botho; kajeno o kgutla a fetohile hampe; ho kgutla nama feela, bokantle, ha e le boyena bo setse moo a tswang teng; o kgutla ka moya osele le ka botho bosele. Le pele Chaka e ne e le motho ya leqophe ka mokgwa o makatsang; o ne a pheella leha ho le boima jwang le jwang, a be a yo fihla qetellong ya ditaba, kgutlong ya merero ya pelo ya hae, ho se letho le ka mo thibang ho phetha seo a se hopotseng; empa leha ho le jwalo e ne e le motho, a se leqhoko, a sa tsebe ho e lata letailane. Kajeno ha a bona bana ba ntatae ba mmolaela lefeela, a bona ntatae a iphetola sera sa hae, a baleha, mme ha a le feelleng koo, boyena ba eshwa; kajeno o kgutla ka moya ona: "Ke tla bolaya feela eo ke ratang ho mmolaya, a leng molato kapa a se nang oona, hobane ke oona molao wa lefatshe. Nke ke ka ba ka qenehela motho ka baka la dithapelo tsa hae." Efela ruri Chaka o kgutlile moya wa botho o se o le siyo, taba ya hae e le lefu feela, a imameletse hore nyewe efe le efe, le phapang efe le efe, a e kgaole ka molamu, ka ho bolaya motseki le ya tsekiswang hammoho; o kgutla taba ya hae e le ho lwana ntwala e se nang ho fela, hore ka yona a bolaye dira, a be a bolaye le ba ha hae ka mokgwa oo batho ba ke keng ba o lemoha; boiphetetso bo tshabehang ba pelo ya hae bo ne bo bile bo batla ho mo hlantsha.

Letsatsi le ne le se le le hodima dithaba, meriti ya mantsi-boya e se e hohometse haholo, makgomo a se a le mapatlellong, le basadi ba se ba kgutla didibeng, ha Chaka a fihla kgorong ya motse wa moreneng wa Dingiswayo; ha a fihla teng a dula fatshe ho o phomolela, hore a tle a fumane kgotso le nala ho oona, mme ha a ntse a le moo a utlwa banna ka kgotla ba dumellana mahong ba re: "*Siyavuma*", ha ngaka e laolang e ntse e bolela mokgwa oo Chaka a nyametseng ka oona, le hore a ke ke a hlola a bonwa, o fenethilwe, etswe ke hona moo dingaka kaofela di neng di sekametse teng. E mong wa dilaodi

a tiisa ka kano, a ana ka Dingiswayo, a re, Chaka o a phela moo a leng teng, o tla be a itlise ho morena wa hae ka tsatsi le leng.

Chaka a utlwa tseo kaofela, mme ha a isa mahlo motseng, a bona sehlophana sa basadi se tloha haufi le lekgotla, mme hara sona a bona mmae, Nandi, a se a otile hampempe, a fokotse, e ka motho ya kutseng dilemo; yare ha letsatsi le fella mobung, a kena motseng, mme a kena a potlaka, a le bobeba, e le mohlankana. A dumedisa moifo wa moreneng; dipotsong tsa bona tsa moo a tswang le moo a yang a re, o tswa holchole borwa, o batla ho bona Dingiswayo le ho bua le yena; ha ba re a bolele seo a mmatlelang sona a re: "Bolellang morena hore motwaitwai ke ona, o batla ho tholwa le ho sireletswa ke yena; hase motho, ke mmutla dintjeng, ba mmonang ba mmolaya feela ka ntle ho puo, o se a bile a fetohile ngwanabo sephooko; empa ke ngwana e motona, o na le letsoho le tsebang ho tshwara dihloho, ke ya ka lwanang dintweng tsa hae. Ha eba morena a tshaba ho ikgulela mo-kgoka-kgwale ka nna, a ke a ntsebise, ke itlahanele ho feta, hobane mekgosi e ntshetseng morao ke e tshabehang."

Shwalane e ne e se e tshwere, batho ba sitwa ho bonana hantle. Ha Dingiswayo a fihla ho Chaka, a re: "O tswa kae? O ya kae? Ha eno ke kae? O mang lebitso?"

"Morena ka, hona jwale ke tswa papaela le dinaha ho balehela lerumo; ke tlile ho wena ho kopa tshireletso; ha eso ke ha Senzangakhona; lebitso la ka ke Chaka." Kgotla ha kgutsa, ha re tu, ha Chaka a qala ho bua; yare ha a qetella banna ba ema kaofela, ba mo teela hare ka thabo ha ba utlwa hore ke yena Chaka, senatla seo e leng kgale morena wa bona a se llela. Monna e mong, ho bana ba teelang Chaka le Dingiswayo hare, a a roka masapo a tse shweleng, ma-batla-tse-phelang; a a roka a buela tlase haholo, a ntse a nyemotsa Dingiswayo kgafetsa; athe ke yena a le mong qha ya ileng a tiya a re Chaka o a phela moo a leng teng, o tla be a itlise ho morena wa hae ka tsatsi le leng; mme ha fela ha eba jwalo.

Dingiswayo, bakeng sa ho araba Chaka, a romela lapeng ho ya lata Nandi, mma Chaka. Yare ha Nandi a fihla, a boela

a botsa, a re: "O re o tswa kae, wena mohlankana towe? Hona o ya kae? Ha eno e le hokae? O le mang le-bitso?"

"Morena ka, hona jwale ke tswa papaela le dinaha ho balehela lerumo" – Nandi ditsebe tsa qahama, tsa theetsa, a akgela mahlo hara lefifi ho tadima ya buang – "ke tiile ho wena ho kopa tshireletso." Nandi a re, jaa, jaa, ka lentswe le bohloko, a ba a wa fatshe a re tsi. Hona ka motsotso oo sello sa utlwahala lapeng mane, moo ho tswa latwa Nandi teng; basadi thaka tsa hae ba tla ba titima, ba lla, ba bitswa ke lentswe leo ba le tsebang hantle, la eo ba neng ba se ba mo tetse ba re o fene-thilwe. Motho a bua kwana hara bongata, a re: "E ne e ka ba hase Nnyeol!" a bolela yona ngaka ena e ntseng e thothokisa masapo a tse shweleng.

Lehlanya le ne le le teng naheng, hara moru, maphaong a noka ya Mfolozi, le senyetsang batho haholo ka ho ja dipodi le dikgomo tsa bona; e ne e ka motho ya nang le meya ena e mebe eo re e utlwang e bolelwa Mangolong, mme batho ha ba re ba le phallela ho le lahlisa dintho tsa bona, le hle le ba etse hampe haholo, le bolaye bao le ka ba bolayang, ere ha ba baleha le tshware e mong, le mo totomele thupeng, sefateng, a ntse a phela, jwale ka tshemedi, mme batho ba le tshaba haholo ke hona. Ka nna e nngwe mahlanya Bokone ba a tshaba haholo, le banna ba dibete ba hle ba balehe ha a lwana.

Ka letsatsi le hlahlamang leo Chaka, a fihlileng ka lona, lehlanya leo la senya dikgomo tsa Dingiswayo haholo; moo le ntseng le di qobokisa bobeng, ha le batla eo le ka e hlabang, ha wela tse ngata, mme la bolaya pholo e mmala o motle, e neng e bohuwa meketeng, yona eo Dingiswayo a tiisitseng lesaka la hae ka yona. Dingiswayo, ha badisana ba fihla motsheare ba mmolella, a swaba haholo, ka hobane ka ditshiu tse kapele lehlanya leo le ne le sa tswa ja pholo ya hae e bolema bo botle haholo, e neng e kgabisitse dikgomo tsa hae; a tsieleha haholo hore na lehlanya leo a ka le bolaya jwang, mme le hara mabotho le bahlabani ba hae kaofela ba leng moo, ha hloka hala ya betang pelo ho ya tadimana le lona.

Chaka o ne a le teng ha badisa ba bolela ditaba tsena ho morena; mme ha a bona ho se ya yang a ema, a ya; mme ha a se a eya Dingiswayo le yena a ya ka batho ba bangata, a ba laya haholo hore ho se ke ha eba motho ya balehang, lehlanya leo le bolawe, le tenane. Chaka o ne a se a itenne ke pelo bohloko, a re, ha a ka bolaya lehlanya leo, ketso eo e tla mo lokisetsa kgotso motseng ona, le hore a phakise ho hlahela mahlong a morena; mme le teng ha le ka mmolaya ha ho nang, ha e le moo a se a ntse a itjhweletse, a phela bophelo bo bohloko hakalo; a re, etlaba le mo lopolotse.

Ha ba fihla morung oo le dulang ho wona, ba hla ba qala ho nna ba salla; mme yare ha ba okamela maphao ao le dulang ho ona, la ba bona, la tswa le se le ntse le ithoka, le nonya marumo, Batho ba re qheme, ba baleha kaofela; Chaka a re o sa dikadika, empa le yena a ba a baleha; yare ha ba tswela ka ntle ho moru, a ema, a reteleha, a fumana batho lehlanya le ba entse mohoula, le tsamaya le ba hlaba, le ba bolaya ho se ya lwanang, ho thwe le na le *thongo*. Ha le mo atamela yaka o a baleha, mme ere ka ha le lona lehlanya leo le ne le se le bile le tseba hantle hore le a tshajwa, ha ho ya tla lwana, la tla ho yena le sa itokisetsa ntwā, le phahamisitse lerumo feela, le loketse ho hlaba, e seng ho qoba, etswe le ne le bona hore Chaka ha a na le marumo, ke mohlankanyana feela. Hang Chaka a thinya, la hlaba fatshe, yare le eso ka le tsomula lerumo, a le hlaba bohlasa, a le bolaya.

Lehlanya leo ke motho wa pele eo Chaka a mmolaileng ka lerumo le lekgutshwanyane, leo a le etseditsweng ke Isanusi.

Dingiswayo o ne a ntse a bona se etswang ke Chaka, empa a le hole; yaba o a tla, mme batho kaofela ba hlollwa ke sebete sa Chaka hore na o hlile o le etsa jwang, etswe mahlo a lona a ne a tshabeha, e le kganare tsa mollo; kaofela batho ba qala ho utlwisisa hore efela tseo Chaka a neng a bolelwa ka tsona, tsa tau le phiri ya baloi, e le tse mo lokelang. A sa qala, a sa qala ho fihla mora wa Senzangakhona a iketsetsa lebitso le lehlo ka ho bolaya lehlanya leo; batho ba mo hlo-nepa.

Ka letsatsi la boraro a fihlile, Dingiswayo a tswa hae ka makgotla a hae ho ya kgahlana le Zwide, eo ba neng ba kga-thatsana haholo le yena ka ntwā. Chaka a kena mabothong a moreneng, e le motho feela ya taolong ya balaodi; a ya a thabile haholo ha a hopola hore ke ka dintwa tsena a tshepisi-tsweng ho fumana borena boo a bo batlang; a tsamaya a thabile, esake o ya ntweng moo ho shwang dikgabane le bona bahale; a ya eka motho ya ikelang moketeng wa thabo, le hona moketeng oo ho le teng e mong eo a mo ratang haholo; a ya a tshwere lerumo le le leng feela, a se na la bobedi, a se na koto, a se na kwakwa; mme tsatsing leo ba theohang ka lona, ha Dingiswayo a ntse a ba roka, yena a be a se a ntse a lla, a re ba diehile. Yare ha ba tloha ka lefehleng, ha ba qala ho tswa motseng, Chaka a nyakalla ka nyakallo ya sebele, letsoho la hae la kgaotsa ho tshwatjhwasele, hobane le ne le hlohlona jwale ka meno a ntja ya setsomi, ha e llela ho ya tsoma. O ne a le mokgethong o qalang, wa mekoko e metsho.

Ha ba ya kopana, ba ha Zwide ba nyoloha ba tshwere mokorotlo wa banna, pina ya ntwā, ba tshepile hlolo; yare ha makgotla a atamelana, mohlankana a tla ho ba ha Zwide, a iphafa, a iphafa, a iphafa, a tshatjhametsa ho tloha thekong e nngwe ho isa ho e nngwe ya ba habo, a kgutla a etsa haholo, mme yare ha a le hare, a tshwara lerumo, a le re nyekenyeke-nyeke, bohale ba lona a bo lebisitse ho ba ha Dingiswayo; mme yare feela ha a qeta ho iphafa jwalo hara mokorotlo o moholo wa ba habo, ya kopana, ba ha Zwide ba tla ba bile ba matha.

Mokgetho wa habo Chaka, ka ha e le o qalang, wa nehelwa pele; mme yare ha ba utlwa boima ba ntwā ba baleha, ba siya Chaka a le mong ka harehare ho ba direng. Dingiswayo, ha a ba bona ba baleha, a nehela a ba a nehela, hore ba tlatsetse, Chaka a se ke a bolawa. A sa kena, a sa kena ntweng mora wa Senzangakhona, a diha batho ka lerumo le lekgutshwanyane, ha hlaha makgalo ka moo a leng ka teng; a hlaba ka lerumo, a ntse a kalla ka le nqele. Dingiswayo a bona feela mokoko o motsho wa mora wa Senzangakhona o ntse o ntshofala kahare-

hare, moo dinatla di wang teng, lerumo la hae le lesootho le ntse le tlerefala ke madi a batho.

Motsheare o moholo ya imela ba ha Zwide, ba baleha ka thekong tsohle, mme palchong ya bona Chaka a ba fkefefa ka lerumo. Kgabareng a iphumana a se a boetse a le mong direng, mme dira palchong ya tsona tsa mo wela hodimo ka boima. Dingiswayo a boela a laela hore mabotho a mabedi a titime, a hlahe ba ha Zwide kapele, Chaka a tle a fumane sebaka sa ho tswela ho ba habo. Nakong eo ba ha Zwide ba qalang ho bona Chaka hara bona, mabotho ao a mabedi a ne a se a le haufi, a mpa a diketse; yaba banna ba ka bang leshome ba mo kgorohela. Chaka a ba tsietsa, a thinyathinya ka phakiso ya mohlolo, ere ba sa re ba re, a be a se a le ka mona, mme a ntse a ba bolaya; empa ka ho mo cisa bonngwe, ba mo thoothellwa hore ba be ba mmolaye, le hoja a ba bolaila hakalo. Ka baka la ho thinyathinya Chaka a kgopjwa, a ba a wa, mme a re a eso ka a tsoha, banna ba babedi ba be ba se ba fihlile hodima hae ka marumo le dikoto. Chaka matswalong a hae a bitsa lebitso le ratchang ho yena, a le bitsa a le makaqabe-tsing, lefu a le bona haufi, a re: "Isanusi!" Yare ha a rialo a finyela kapele, a raha mohlankana eo lerumo la hae le neng le se le le hodimo, le loketse ho mo hlaba; a mo raha tlasa mangole ka maoto a mabedi, a ntse a le fatshe, mme eo a tla wela moo Chaka a neng a le teng ha a finyela. Monna wa bobedi, koto ya hae e kgolo e tshabchang ha e theoha, ya pjhatla eo wa habo lehata, boko ba hasana. Ka oona motsotso oo Chaka a beta monna eo wa koto, a mo eme kamorao, a mo batanya fatshe habohloko, a ba a tlola, a thola lerumo la hae le mosaqa.

Ka yona nako eo ba bang ba Zwide ba ne ba se ba fihlile, mme ka kgopolo ya hore ke Chaka ya ka fatshe, le ka baka la ho tata, ba bolaya wa habo bona; ka hoo ba nea Chaka sebaka sa ho fumana dihloko tsa hae; mme ba re ba eso ka ba ehlwa seo ba se etsang, a be a se a bolaila ba bang ba bona. Yare moo ba qalang ho bona hore ba ntse ba bolayana, lebotho le phalletseng Chaka la be le hlaha, yaba ba baleha, mme e mong wa bona a baleha ka mokoko wa Chaka oo a o nkileng ha Chaka

a sa wele fatshe. Chaka ha a o bona, a ikakgela ka lebelo, empa ha bonahala hore eo ya o nkileng ke ya lekanang le yena ka lebelo, hobane sebaka mahareng a bona se ne se sa qephe, se sa ate. Ho Chaka e ne e le dihlong tse fetisang ha motho a kgutla ntweng a hapetswe mokoko wa hae, kapa lerumo; le ho Basotho ho jwalo, hobane thebe e lokela ho hapuwa mong a yona a shwele. Ka baka leo Chaka a boela a ho: "Isanusi!" Yare ha a rialo, mohlankana eo wa ha Zwide a kgopjwa, a kgothometseha, a wa, a ba a etsa hlohloodingwane, yare ha a tsoha, a boela a wa, a ba a ikgata molala; ka lekgetlo la boraro, yare ha a qala ho phahama fatshe, Chaka a be a se a fihlile, a mo nyafa ka lerumo; a wa, a wela ruri. Ba ha Zwide nakong eo ba ne ba matha patlaka ha ba baleha.

Dingiswayo, ka ha a ne a se ntweng, ke yena ya boneng hantle mokgwa oo ntwala eo e lwanneng ka oona, le mosebetsi wa Chaka a o bona hantle ho feta ba bang; tsa kamoo a ileng a thabiswa ke Chaka kateng, le kamoo basadi ba ileng ba mo didieletsa kateng mohlang oo, le dipina tseo a ileng a di qapelwa, tsena re ke ke ra kena ho tsona, mmadi a ka inahanela hore na ho ne ho le jwang. Hape mohlolo ke hobane ha ho ntse ho bollelwa Chaka, ho binwa Chaka, mabotho a mang ha a ka a kenwa ke mona, ya hla ya eba bona ba roakang Chaka, ba ba ba re morena a mo fetisetse mabothong a hae a maholo, a bahale; mme a fela a etsa jwalo, a ba a mo rwesa mokadi ka ho mo etsa molaodi wa lebotho le leng la a maholo.

Ho bile jwalo ho fihla ha Chaka moreneng, ha Dingiswayo; ka morao ho matsatsi a mararo a fihlile, a be a se a tsejwa, a balwa le bahale ba baholo-holo, batshepuwa ba morena; mme Chaka jwale a qala ho phela hamonate mona moreneng, moo mohale a hlokwang, moo lerumo le tlohang boroko.

Ndlebe le Malunga ba fihla ho Chaka

CHAKA o ne a tlwaetse ho phetela mmae ditaba tsohle tse mabapa le dihlang tsa ngaka ya hae, mme ho re makatsang haholo ke hobane ha a ka a ba a bolella mmae tsa kopano ya hae le Isanusi, le tshebetso ya hae ho yena, le ditshepiso tsa hae; o ile a re feela, ngaka ela e bolelwang o teane le yona, e mo sebeditse; empa a bebola ditaba, a di okola hodimo feela. Mohlomong, re re mohlomong hobane ha re tsebe hore ke lona lebaka, mohlomong o tshabile ho bolella mmae ditaba tsa Isanusi ka ho tla, hobane a ne a kgolwa hore Isanusi ke moloi, le hore mmae o tla re a kgaohane le yena; mme athe yena o ne a ikutlwa hore e leng moloi, kapa e seng yena, ha ho na taba, ha feela a ka fumana meriana le borena boo a bo batlang; yena o ne a se a imameletse hore taba, leha e ka ba mpe jwang le jwang, o tla e etsa, ha eba e mo isa boreneng ba hae.

Dingiswayo, ka morao ho ntwana ya Zwide, a lwana dintwa tse ngata le ditjhaba tse mo teetseng hare, mme a nna a di hlola, a nto dula ho phomotsa bahlabani ba hae. Zwide ha a bona tseo, a hopola hore palo ya bahlabani ba hae e sa qephile, o sa emetse ho thiba makgalo ka morole o motjha, mme a rera ho futuha taba di sa le jwalo. Mohlang oo Zwide a kototsa setjhaba sa hae kaofela, banna, bahlankana, maqhekwana le mohlankana wa lekejakejana ya qalang ho tshwara marumo, ha ba ha ema le tsipasehole. Ntwana ya rerwa ka mkgwa ona: Zwide a etelle pele ho ya teana le Dingiswayo, mme e tle ere hoja ntwana e hlakane a alole, a be a boye sekwele kapele, a nne a etse jwalo a ntse a hulela Dingiswayo ka kgohlong, moo mekgahlelo e tlatsang Zwide e patilweng teng hara moru, hobane mohlang oo o ne a bile a memile morena e mong ho mo tlatsa. Zwide ha a fihla mekgahlelong eo, a balehe butle a ntse a lwana, e tle ere ha ba ha Dingiswayo ba feta teng, mekgahlelo e eme e se e ba hlahile kamorao, ebe moo Zwide a boyang

sekwele hang, ba lwantshe Dingiswayo ba se ba mo teetse hare sakana-la-nkope, hore ho tle ho hlokahale le ya tloang, etswe ka tlase ho tsela co Zwide a balchang ka yona e le dilomo tse mpe tsa khohlo, tseo batho ba ke keng ba theoha ho tsona, ha e se ha ba dihelwa.

Hona lekgatheng leo, ha Zwide a ntse a rera ho futuha, ha etsahala taba e kgolo ho ba ha Dingiswayo, leha ba ne ba sa tsebe.

Chaka a tsohela nokeng e sa le ka meso ka letsatsi la hae, a tola, a qeta; yare ha a qala ho tswa metsing, ha a nyoloha, a bona bahlankana ba babedi, ba fapaneng haholo ka dibopcho, ba dutse ba tsorame ka hodimo ho lebopo la noka, hona moo a tla feta le teng; ba kgutsitse, ba sa buisane, ba tadinile ho yena bobedi ba bona. Chaka a ba tadima, a ba tadinisisa, mme a fumana e le batho basele bao a qalang ho ba bona, ke ho re, mofuta osole wa batho. E mong wa bona a bonahala hantle mahlong le sebopchong hore ke mohlankana ya tjhatsi, mohale dintweng tse kgolo. Chaka a bona hantle hore hase wa fatshe la Bokone le hanyenyane; a bona hore o tswa ditjhabeng tse hole haholo, pheletsong tsa lefatshe; o tswa ditjhabeng tsa diqhobane le difotwane, mme hona mofuteng oo o jwalo a bona mohlankana enwa ya ka pele ho yena a fekefa batho ka lerumo, a ba diha fatshe, a iketsetsa lebitso le tumileng hara dinatla tsa naha co e hole. Mokgwa oo a tsorameng ka oona o ne a bolela hore ho matheng o matha sa phoofolo ya naha, ke setsokotsane sa moya. O ne a le dipotongwane, a le tlhafu e kgokanyana; mahlo a le ntjhotjho, a sa kebe ha a tadimana le motho, e le mahlo a motho ya holetseng moreneng, bongateng, ya tlwaetseng ho tadima batho ba mofutafuta. O ne a tenne ditjoho tse entsweng ka makgethe, a le kgaretsana hlohong, a le boseka hodimo ho sephaka, mme ho bonahala hore hase mohale feela, e bile ke kgabanc, kgalala co bana ba batho ba llang ka yona.

Mohlankana wa bobedi yena e le nyafunyafu, obuobuhadi e dihileng ditsebe, e rephisitseng melomo, ditsebe di le kgo lohadi ho feta tekanyo, di le mahaha, di kgakeleditse moya,

re ka re, ditaba; mahlo a le mokedikedi, a tletse bolotsana le bohlabaphiyo ka mokgwa o makatsang, a hana ho teana le a batho ba bang, a bile a fokola, ere leha a tadimane le motho a hloke matla a ho etsa hore co a tadimaneng le yena a utlwe hore o tadimane le motho; e ka setshwantsho sa mahlo a motho feela. Moriri o le dikgobe, o entse mangetse, a thibasellang ka mahlong le kamorao, mme o totisa bobo ba hae le ho mmonahatsa hore ha a fella hantle. Mehlahare e hohometse, e le diphobe, seledu se kgopametse hodimo, matsoho a le malelele ho feta tekanyo, a le matenya, empa a otila, ho bonahala hore o matla jwale ka difofu, moo a tshwereng ha a tlohele; mmomo e le monotohadi, maoto e le metjwebebe e diphara; ka maoto le ka lephako ho bonahala hore ho matheng hase mokoka, ke ntho ecele; maoto e le ditlhotse feela tse manga hohle ditsheng, esita le ka hara bohato.

Ha Chaka a qala ho ba tadima, enwa wa bobedi o ne a inametse fatshe; empa yare ha mahlo a Chaka a fihla a tsepama hodima hae, obuobu ya phaphama, ya nyolla hloho, ya tadima kwana le kwana, ya hlahafala, ditsebe tsa eketsa ho hareha, mahlo a eketsa ho tlala mano le ho eka; a qwabika jwale ka mpjhe, a nto boela fatshe. Enwa e mong o ne a tshwerer lerumo le theko e kgutshwane jwale ka la Chaka; yena yare ha mahlo a Chaka a fihla ho yena, a nonya lerumo la hae butlebutle, sefahleho sa hahla hang, ditshika tsa rara mmeleng le mahlong, mahlo a tlerefala, mme Chaka a bona hantle hore bana hase bao a ka lwanang le bona, a ke ke a ba a o besa wa tuka. Yaba o boela hape metsing a tshohile, a kga lehlaka la noka, a le ebola; yare moo a reng o bitsa Isanusi, sehle sa ema, sa tadima kwana le kwana, sa holla molala, sa nto boela fatshe; yaba enwa ya masene o re: "Chaka, o se ke wa ikgathatsa ho bitsa Isanusi, re metswalle ya hao, ha re dira; re dira tsa dira tsa hao; nyoloha, o tlo utlwa ditaba." Ha a bua jwalo ho ne ho le teng matla a mang lentsweng la hae, ao ho seng mokgwa wa hore bao a ba laelang ba ka lesa ho mo utlwa, kapa ba dichela ho phetha taelo ya hae; hape modumo wa lona o ikutlwahatsa hore ke wa molaodi, ke ya tlwaetseng ho laola mara a maholo.

Chaka ha a utlwa ba mmitsa ka lebitso la hae; a utlwa ba bolela Isanusi eo e neng e le bofihla ba hae, le hona ba mmitsa a le lekgetheng la ho bitsa Isanusi, ba bile ba tseba hore o bitsa yena, a hla a kgolwa hore efela e le ba tswang ho ngaka ya hae; a nyoloha ka thabo ha a utlwa hore batho bana ba mofuta ba tlile ho yena, ke ba habo, ke metswalle. A dumedisa, a botsa ditaba kapele, kamoo motho ya botsang tsa moo a ratang a etsang kateng.

“Taba ke dife tse tswang ho Isanusi? Isanusi o sa phela? Le tsebile jwang hore ke moo nokeng? Hona le tsoha kae hosasasasa hoo?”

“Taba, re romilwe ho tla dula le wena ke Isanusi; o ntse a phela; re tsebile hore o mona ka hobane ke letsatsi la hao; re tsoha hona hara naha mona.”

“Empa le tsebile jwang hore ke nokeng ee, le hona bakeng sona see?”

“Re tsebile hobane re le mahlahana a Isanusi, re le ba bonang le lefifing, le sephiring re le ba utlwang tse hole, re bile re le ba tsebang le ho bona mehopolo ya pelo ya motho.”

Ha ba qala ho buisana, schole sa ema, sa tla dula ka morao ho e mong, sa furalla, sa tadima morao. Chaka a botsa hore na o etsang; ba re:

“Ka mehla, ha re bua lekunutu, re etsa jwalo, hore e mong a bone kamorao, e mong a bone ka pele, motho a tle a se ke a ba a re kgaoletsa re sa itsheba, a utlwa makunutu a rona.”

Chaka: “Lebitso la hao o mang?” O botsa schole.

“Ndlebe.”

“Ndlebe! Ke ho reng, kapa ke hobane ditsebe tsa hao di le kgolo?”

“Hobane ke utlwa haholo.”

“O utlwa haholo?”

“E.”

“O utlwang?”

“Tsohle tseo tsebe e ka di utlwang.”

“O romilwe ho nna le wena?”

“E.”

“Ho tla etsang?”

“Ho o utlwela ditaba le makunutu, hore o se ke wa tshoha o kunutwa.”

Chaka o ne a belaela ka sehole sena se buang le yena se ntse se inametse fatshe, se hana hore ba tadimane mahlong; le ke dikarabo tsa hae tse kgutshwanyane, tse kang tsa motho ya sa rateng ho bua; empa a phakisa a mo kgodisa hore o fela a tlile ka oona mokgwa oo a ipolelang ka oona.

“Wena o mang?” o botsa e mong.

“Batho ba mpitsa Malunga.”

“Wena o ipitsa jwang, ha o re batho ba o bitsa jwalo?”

“Nna ha ke ipitse, etswe motho ha a ithee lebitso, o le rewa ke batho ba bang.”

“Taba ke dife tseo le tlileng ka tsona?”

“Ke a kgotlwa re se re arabile potso eo; ke ho tla dula le wena, ho o lebelala le ho ba haufi le wena ntweng, etswe ntwala e kgolo e haufi eo o tla kgaba ka yona ho morena wa hao ho feta kamoo o seng o kgabile kateng. Re tla ema le wena dintweng tsena; Ndlebe ke ditsebe tsa hao, o tla o utlwela ditaba; nna ke letsoho la hao, ke tla o lwanala; empa bobedi ba rona re tla kena ntweng ha e se e hlakane, e loile. Kgotsong, ha ho se dintwa, nna kè tla dula moo o leng teng, ke rerisane le wena mererong ya hao, ke ho re, ha o hopotse taba pelong, o mpoelle yona, mme nna ke tla batla mokgwa oo e ka qalwang ka oona, hore e tle e phethehe hantle kamoo o ratang kateng. Ndlebe yena o tla dula malapeng a moreneng le pela morena, mme batho ba tla ipuela feela a ntse a le teng, ba sa mo natse, kamoo le wena o mmonang kateng hore e ka motho ya sa fellang hantle; empa o feletse, ke motho, ke a o bolella. Hape nako ya hao ya ho kgutlela ha eno ho ya nka borena e haufi; ke ka baka la tsena Isanusi a itseng ho molemo hore re tle kwano, re tle re be haufi le wena.

Chaka ha a utlwa hore nako ya hae ya ho ya nka borena ha habo e haufi, a kgutsa feela ke thabo, a nna a bala ka pelo hore na ekaba ho tla ba jwang mohlang oo ha yena Chaka, se-lahlwa-ke-ntata-sona, a fihla a dula setulong sa hae, le

hore na boiphetetso ba hae ho dira tsa hae e tla ba bo jwang; ho ba bolaya a fumana e le nthwana e nyenyane haholo, e sa lokeleng ba jwalo.

Ba nyoloha ba ya hae, mme a tsamaya a ntse a ba botsa tsa ntwa eo ba reng e haufi; mme tsohle tseo ba mmolellang tsona o ne a kgolwa ke tsona, e le feela ka hobane di bolelwa ke mahlahana a Isanusi. Hape, taba ya bobedi e re makatsang, ke hobane Chaka ha a bolella mmae tsa ho fihla ha banna bana, o ile a re feela, o iphumanetse sehole se tla mo jarcla dikobo, a se ke a mmolella ka ho tlala moo ba tswang teng le mosebetsi oo ba o tletseng; le hona a bolela a le mong wa bobedi a mo pata. Re sa botsa hape hore na Isanusi o na le eng, le mahlahana a hae a na le eng, ha tsohle tse bapileng le bona Chaka a di patela mmae? Athe mokgwa wa hae ke ho mmolella ditaba tsohletsohle, tse mpe le tse ntle.

10

Chaka o tshwara Zwile

KAMOO e leng tshwanelo, Chaka a hlahisa Ndlebe le Malunga ho Dingiswayo hore a ba tsebe, a re: "Morena, esale ke fihla mona ke baleha, ke tsamaya ke le mong, mme kajeno ho tswa fihla bahlankana ba babedi ba tswang ha eso, bao e leng bafu ba ka, mme le hona nka re, ke motho a le mong ya ntjarlang dikobo, ke sehole; wa bobedi ke motswalle wa ka, o tlile ho mpona, mme ke ba hlahisa ho wena hore o ba tsebe, o tle o se ke wa makala hore ke bafe ha o ba bona." Ba bitswa, ba ya; yare ha ba qala ho hlaha, mmele wa Dingiswayo wa baleha habohloko, a ba a phahama fatshe ke letswalo; yare hobane ba tlohe, a re: "Chaka, na o re bobedi ba bona ba tswa ha eno?"

60

“E, Morena.”

“O ba tsebile bongwaneng kapa o tswa tsebana le bona haufi tjee?”

“Ke hotse le bona, Morena,”

“Ke rialo hobane e mong ke sehole, ha ho pelaelo, ha a lokele le ho o jarela dikobo; wa bobedi yena ha ke mo rate, mahlo a hae ke mahlo a molotsana, a tletse ho eka le bohlabaphiyo; o mo tlöse mona, ke a mo tshaba, o mobe e le ruri. Na o re le yena o mo tsebile bongwaneng ba hao?”

“E, Morena.”

Tsatsing lena Chaka re qala ho mo fumana a bolela leshano, athe re mo tsebile bongwaneng ba hae le ho holeng ha hae e le motho ya tlwaetseng ho bua nnete. O qadile ka ho patela mmae ditaba tsa kopano ya hae le Isanusi; le tsa bona bana ha a mmolella, a di okola hodimo, a ba a tshasa hanyenyane ka lona leshano; jwale ho Dingiswayo teng o hlile o ipuela lona le batang, le sa tswakwang le ka nnetenyana feela; o ntse a ritsa butle ho tloha nneteng ho ya moo re sa tsebeng.

“O itemohela, Chaka, motswalle eno wa hao o patile ntho e le kgolo, o tla o ntsha kotsi hoja o itebetse; ke makala haholo ha o re o mo tsebile bongwaneng ba lona, hobane le sebopehong, haholo mahlong, o bonahala hantle hore hase motho wa kwano, ke senokwane se tswang moo re sa tsebeng; ke moloi wa nnete,” Dingiswayo ha a ntse a bua jwalo, mmele wa hae wa boela wa baleha ha a hopola bolotsana boo a bo boneng bo bonahala le mahlong a Malunga.

Ka phirimana Malunga a re ho Chaka; “Ke a bona morena wa hao wa nnyonya, o hopola hore ke motho e mobe; ka baka leo nke ke ka dula moo ke tla phela hampe, ke ipoella ha eso, mme ke a tshepa Ndlebe o tla o fumanela tsohle tseo o di hlokang. O mo tshepe, o tla bona hore ke motho wa nnete ya tshepahalang, ha o mo tshwenya, teng o tla thoba. O mmaballe hantle ka dijo, etswe o ja haholo; o tla o jarela dikobo, ke pelesa e matla; o tla o sella ditaba, ke ntja e fofonelang, e tsebe di lethwethwe; mme ntho e kgolo ke hobane dintweng o tseba ho senola merero ya dira.”

Makgotla a tswile hae ho ya kopana le Zwide meeding, le ho ithahanella hore ba yo fihla a eso ka a senya ditsela ka dihlare. Ba kopana ka hodimo ho sehlabane se okametseng kgohlo eo noka ya Mfoloji e fetang ho yona. Dingiswayo, kamoo e leng mokgwa wa hae kateng, o ne a sa nehelle hong, a hula mabotho a mang hore a tle a tlatsetse ka ona thekong tse fokolang tsa ba hae; o re, batho ha ba qala ho kopana ba sa tswelane dipelo, ba ye ba lwane mahlo a le matsho, e mong le e mong a tadimane le motho wa hae feela, ba sa tadimane hore na ba ntse ba le hammoho; ka baka leo ba bang ba be ba kenelle hare, ba ntse ba re ekaba ba habo bona ba haufi, mme ba bolawe e ne e se tshwanelo. Lebotho le laolwang ke Chaka ya eba la a hlileng a nehelwa sethathong.

Ntwa eo e lwanne halelele, Zwide a ntse a akgotso, a be a boye sekwele kapele, mme a ntse a hulela ba Dingiswayo ka kgohlong, ka merung. Motsheare o moholo Dingiswayo a nehela ba ntseng ba le ho yena kaofela, hore ba yo fihla ntweng ka boima, ba dihele ba ha Zwide ka dilomo; mme ka oona motsotso oo Ndlebe a fihla ho Chaka, a le diretse jwale ka ntja e tswa matha, mangetse a photlehile, a wetse morao; a le masene jwale ka ntja e utlwanng mohlala wa phoofolo, a bile a ahlame, a hema jwale ka yona ntja; a re: "Mong a ka, kotsi e teng mona morung, o fadimehe, o itebele; Zwide o patile makgotla a mangata morung, le ho baleha hona ha hae hase ho baleha, ke ho le ekela morung, le tle le teelwe hare, le bolawe kaofela. Ke o eletsa hore o hule lebotho la hao ka santhao, e ke hoja o le phomotsa, hobane ke lona le qadileng ntwapele, mme o se ke wa ba wa nehela ke eso ka ke fihla."

Ndlebe a kena morung, a phunyeletsa, a ba a ya tswela ka kwana; a fihla a tjhesa hlaha, hoba e ne e le mariha, jwang bo omile, le hona bo le boholo, e le mofero. Moya o ne o foka hanyenyane, o kgannela hlaha nna moo ntwapele e lwanang teng; mme nakong eo Ndlebe a tjhesang ka yona, Chaka o ne a le ka hodimodimo ho kgohlo le lebotho la hae, ntwapele e tshwarane letswapong la kgohlo, haufi le moru, mme sehloho sa ba Zwide se se se le mabapa le moo mekgahlelo e patilweng

teng. Yare ha ba re ba re he, ba bona lelakabe le lefubedu le bohale, le phakisang ka baka la moya le jwang bo boholo, le se le lepellega ho bona. Mekgahlelo ya tswa morung ka lehlaphahlapha, moo ba tshabang ho tjhela morung; empa ha bonahala hore ba ke ke ba tswela nqa hae, ka hobane hlaha e thibile tsela; ka hona ba tlameha ho kena ntweng, hore ba sututse ba ha Dingiswayo ka santhao, ba tle ba tsebe ho bona mokgwa; empa le teng ho sututsa ba ha Dingiswayo ha eba boima, ka ha ba ne ba ba okametse. Ke hona moo ntwana e ileng ya bolayana haholo, ba ha Zwidi ba qhojwa ke mollo kamorao, ba Dingiswayo ba thibile kgoro, ba bonela hlolo haufi. Moo ha lwana e mahlo-mafubedu, motho le motho a ipatlela kgoro eo a ka phonyohang ka yona, a se a sa lwanele dithoko le dipina, a se a lwanela bophelo. Ka motsotso o mokgutshwanyane haholo, ditopo tsa ba wang moo tsa feta tsa ba weleng motshoare hole.

Yare hoja e tshwarane habohloko Ndlebe a fihla ho Chaka, a re: "Jwale, nehela." Lebotho la Chaka ha le hlaha, ba ha Zwidi ba lekanya hore Dingiswayo le yena o ne a entse leqheka le kang la bona, mme jwale ke hona a nehelang mabotho a morolo; ba re phekgol! Yare ha ba phekgoha jwalo, hlaha ba tadimana le yona, malakabe a yona ba a bona jwale e tlakile, e tjhesa ntho e sa le hole, le hona ba e bona ha e qala ho kena morung. Difate tse omileng tsa tlwatlwaretse, tsa etsa lerata ha di utlwa mollo, mme lerata leo ho ba ha Zwidi ya ka mekgosi e ba tlakang ya ba ha Dingiswayo. Ya ba moo ba itshohlome-tsang ka dilomo; bang ba tswa ka diphera; bang ba thula hlaha ka peta, ba tswa ba tlabohile, ba bang ba tjhele, ba holofetse; ba bang ba etjha, ba eshwa; ba bang ya eba mahlatsipa, ba phela.

Lehaha le ne le le teng hare ho moru, le tsejwang ke batho ba seng bakae. Zwidi a ipata ho lona le banna ba bangatanyana; le ne le le hare moo moru o teteaneng haholo, mme tselanyana e kang motjha wa ditadi e kena ho lona, e be e tswele ka nngane. Ndlebe a bolella Chaka moo Zwidi a leng teng; yaba o laela karolo e nngwe ya lebotho la hae ho ya mokgwaisa le kamorao, hore a tle a balehele moo a leng teng,

ka ha ho ne ho se moo a ka balehelang teng ka baka la moru ho teteana; yena le Ndlebe ba ipata ka thoko ho tselana eo. Ba Chaka ha ba qala ho kena lehaheng, Zwide le banna bao a nang le bona ba tswa, ba baleha ka mokgeanyana oo o yang moo Chaka a leng teng. Chaka, ha a utlwa diqi tsa bona di atamela, a ntsha lerumo, a loka; yare ha a qamaka, a bona Ndlebe ka ho le letshehadi, kwakwa e se e phahame, e emetse hore ba hlahe; a hlahafetse, e sa ke otseotse ela ya maoba le maobane; methapo e rarile hohle mmeleng, a tshwana le tau e hlabilweng ha e utlwa maqeba, e phetetsa madi a yona a tsholohileng.

A hetla ka ho le letona, mme a makala ho qeta ha a bona Malunga a se a bapile le yena, lerumo la hae le lekgutshwanyane le se le lokile, a kgutsitse tu, mahlo a tjametse tselaneng eo e patisaneng, eo Zwide a tlang ka yona, mme a tleretse e ka madi; a eme sa phoofolo e boboraneng ha e itokisetsa ho tlola. Sebaka sa ho mmotsa moo a tswang sa hloka hla. Zwide a hlaha ba tlamisane habohloko, hoo bakeng tse ding ba neng ba tlamisana feela, ho se ya fetang; le hona, ka baka la ho teteana ha moru ba dieha ho bona Chaka, ba mo qaboha ba bona ba bangata e se e le ditopo; hape, ka hona ho teteana ha moru, ba sitwa le ho boya ka santhao, kapa ho itwanela. A fihla ho bona Chaka, a ba bolaya ka phakiso, batho ba tlamisane. Ndlebe a ba rema dihloho ka kwakwa, mme ka phakiso le hona, batho ba tlamisane. Malunga a ba hlaba sa Chaka, empa yena a fetisa ka ho bolaya, etswe eka yena le ho teteana ha moru ho ne ho sa mo sitise ka letho. Ba Chaka, ba kamorao ba ba kgameletsa pele ka lerumo, mme bao ba bararo ba thiba kgoro ka marumo. Ke hona mohlang oo Chaka, a bileng a ruruha letsoho ke ho bolaya batho. Zwide a tshwarwa a phela, a iswa ho Dingiswayo, hobane o ne a sa dumele hore morena a bolawe; yare ha Chaka a qala ho qamaka, a fihlela Ndlebe le Malunga ba se ba le siyo, a se a setse le bale ba neng ba ile ho kgwaisa Zwide.

Ndlebe a fihla ntweng e sa ntsane e tshwarane, yaba o hoelletsatsa ka puo ya Ndwandwe, a re: "Morena o tshwerwe, le ma-

botho a morolo a Dingiswayo ke hona a qalang ho kena ntweng, a etla le Chaka!" Ao, yaka a ke ke a tjo, ha re feela swaal Mollo jwale ya eba nthwana e nyenyane, ke ha ba bang e tla ba mahlatsipa; athe ho emela la ho bolawa ke Chaka ke ho emela le timeletsang, mme palehong ya bona ba dihelana ka dilomo.

Qetellong makgotla a phutheha, a ya ho morena, mme ba fumana Zwida a se a le ho yena, a bofilwe, e le motlamuwa. Ndlebe a paqama fatshe jwale ka ntja e kgathetseng, e mathileng haholo, masene ale a ha a utlwa ntwana se a le siyo, a se a boetse a thotofetse jwale ka mehla. A itahla fatshe, a ba a qethoha, mme hara monyaka o kalo wa hlolo, ho yena eka ha ho letho le etsahetseng, le ditaba tsa ntwana eo kamoo di tsamaileng kateng eka ha a kgathalle ho di tseba, a ipaka ka hona hore e fela e le sehole sa nnete. Dingiswayo le bahlabani kaofela ba nna ba hlollwa ke maele a Chaka bakeng sa ho nehela le ho lwana ha hae, le mokgwa oo a tsebang ho nyahamisa dira dipelo ka oona, hobane tsohle tse entsweng ke Ndlebe ho ne ho thwe di entswe ke Chaka, ho sa tsejwe hore ke Ndlebe. Medidietsane ya basadi, ha makgotla a kena hae, ya eba ntho esele; Dingiswayo a kena hae e le morena, e le mohlodi, a tswa qhala dira; lebitso la Chaka la bolelwa ke melomo ya basadi kaofela; ha binelwa Chaka, ha binwa Chaka. Dingiswayo a dula le motshwaruwa wa hae ditshiu di se kae, yaba o a mo lokolla, a ipoella ha hae ka kgotso, jwale ka hoja e se motshwaruwa, e le motho ya neng a tjhaketse Dingiswayo ka ditaba tsa kgotso.

Mohlang oo Chaka a bewa bolaoding ba makgotla a Dingiswayo kaofela; dintweng tse ngata ha nna ha ya yena Chaka le makgotla, morena a le hae; mme leha a le teng, taelo e tswa ho Dingiswayo, e ye ho Chaka, yena a laele makgotla.

Lefu la Senzangakhona

HA DINGISWAYO a ntse a qhala ditjhaba, Senzangakhona yena o ne a phela bophelo bo bohloko haholo, ka hobane hara batho bohle ke yena ya hlorisitseng Dingiswayo bohlanganeng ba hae, a hlile a mmatlela hore a bolawe; kajeno ha a bona Dingiswayo eo le mora wa hae Chaka ba ntse ba phahama, ba kokobetsa ditjhaba, a tshoha haholo, a thothomela, a re Dingiswayo kajeno o tla busetsa molamu sefateng; etswe leha a futuha o ne a sa mo meme, a sa re a sale a bona ka hae. Basadi ba hae ba etsa ka matla hore lebitso la Nandi le hlakolehe palong ya basadi ba Senzangakhona, hore, ha le tshoha le bolelwa, e mpe e be ka mokgwa wa nyatsi feela. Mfokazana a etsa ka matla ho hapa dipelo tsa setjhaba; a siela batho dikgomo; dikahlolo tsa hae tsa eba bobebe, a ba a nyenyefatsa mesebetsi ya setjhaba e kang ya ho lemela morena le ho mo hlaolela; a hla a iketsa wa habo bona, ya ba utlwelang bohloko, hore e tle ere mohla ntaae a reng komoto, ba mo hopole.

Chaka o ne a ituletse moo a ituletseng teng kwana ha Dingiswayo, a ntse a nahana ditaba tse fetileng tsa bophelo ba hae, mme kajeno dipelaelo di se di le siyo ho yena; o ne a bona hantle hore efela borena ba ntaae o tla bo fumana, hobane tsohle tseo Isanusi a di boletseng di etsahetse jwale ka ha a di boletse, mme Chaka a kgotlwa ke yena ho qeta. Ndlebe o ne a dutse haufi le yena, a paqame bohlaswa, a bile a sename, mme dintshintsi di kena ka hanong, di bile di intsha ka ho rata, dinqenqe di dutla hanong, di bile di lepellela fatshe; a tadimeha e le setlaopa sa ditlaopa, le hona a kgona hara motsheare hona moo, moo a robetseng teng, e ka ntho e shweleng.

Ha Chaka a ntse a nahana tsena tseo re tswa di bolela, a tadima Ndlebe, mme Ndlebe ka oona motsotso oo a tsoha, a ingwaya, a ikgwabitla a sename jwale ka ntja ha e ingwaya

ka leoto la morao; a edimola jwale ka yona ntja e tsohang borokong, a tadima kwana le kwana, a edimola hape, yaba o ema a itshwarella ka matsoho fatshe, sehlohoholo sona se ntse se sekame. A tadima ho Chaka; ditsebe tsa qahama, tsa hareha, tsa mamela; yaba o a ema, a tsamaya; a tsamaya a tlatselala, meriri e maebeebe e lepeletse kahohle, kojwana ya kgomo e shwapana e feletse nkotong. Ha a kgutla a bolella Chaka hore o kunutilwe ke rangwana Dingiswayo le banna ba bang ba babedi, o hlabehile haholo ke ha a bona Chaka a phahamiswa ho mo feta. Chaka a bolella Dingiswayo mme bao, bakeng sa ho bolaya Chaka, ha bolawa bona.

Mantsiboya a lona tsatsi leo, ha meriti ya mantsiboya e lepella, Chaka a bona Ndlebe a qahamisa ditsebe jwale ka ntja e utlwang mofofonela wa ntho e nngwe, a ba a tloha a tshetshemela jwale ka yona e tshetshemelang e leladitse nko ha e bitswa ke lephoka la hoo e ho utlwang; a theosa a leba bophirimela. Letsatsi le diketse, bosiu ba tshwara, ba ba ba esa; letsatsi le leng la tjhaba, la ba la dikela, esale Ndlebe a eya. Yare ha letsatsi la boraro le tjhaba a fihla, a fihla a le diphoka jwale ka lekanyane; a bitsa Chaka ka mahlo, yare ha ba le babedi a re: "Ke o tlisetsa ditaba tse bohloko haholo kajeno, leha ke kgolwa hore wena di lokela ho o thabisa. Ntatao Senzangakhona o shwele." Chaka mehopolo ya hae ya kgelekgetha habohloko, a re nyaro, ka ha lefu la ntatae le mo nkile a sa le motjha haholo, hole le lebitla, kamoo batho ba ithetsang kateng hangata. Lefung lena la ntatae a bona bana babo ba arolelana lefa ba nnotshi, yena ba mo teela thoko. Ho hlomoha haholo e ne e se ntho eo a e tsebang; ka baka leo a hla a bolella Dingiswayo ditaba di sa tjhesa.

"Ke a utlwa", ke Dingiswayo, "homme ke swabile haholo ke lefu la mofu wa ntate; empa ere ka ha ke sa utlwe ka ya romilweng ke matona kapa bara ba hae, hase taba eo nka etsang letho ka yona. Kgoba matshwafo, re lebelletse feela; ke ditaba, di tla itlisa ho rona."

Bara ba Senzangakhona ba behile ntata bona ho Dingiswayo ba se ba bile ba ipoloketse mofu wa bona, e se e le hore

feela a tsebe; athe hoja a tsebiswa ka nako, a ka be a ile a romela leqosa ka matshediso a hae; le hona a behwa ka kgomo-atsana. Mohla ho rolwang thapo – empa e ne e rolwe kapele ho feta tekanyo, ka ha bara ba ne ba tatetse lefa – matona a bokella setjhaba, a se supisa Mfokazana, a re: “Ngwana wa morena wa lona ke eo, mo nkeng, le mmoloke; o na le banyane ba hae, Dingana le Mhlangana, le bona le ba boloke; mme le lona bana ba morena, le utlwe moholwane wa lona, le mo hlonephe, a sebetse ka lona ditabeng le dithomong tsohle.” Mokgopi wa re: “Kgomo tseo, Morena; o re boloke, re batho ba hao! Pula!” Pitsong eo ha ho ya kileng a bua ka Chaka, yena a hlokiswa le ho kaa ka bohato ba leoto feela lefeng la naha ya ntatae.

Mfokazana o beilwe tulong sa ntatae jwalo, Dingiswayo a sa tsebiswa letho, athe ho ne ho lokela hore a tsebiswe, hore e tle ere mohla letsatsi leo a be teng, kapa a romele leqosa ka ditaba tsa hae, hobane morena o bewa ke morena ya mo phahametseng. Mfokazana a itokisa ka matsatsi ohle jwale ka motho ya tsebang hore ntwala e haufi, leha kwana teng a ne a tseba hore Chaka a ke ke a tela borena boo a kileng a bo tshepiswa habonolo hakalo, o tla bo tela senna, a lekile, a hlotswe.

Ka lona tsatsi leo Ndlebe a fihla ho Chaka, a mmolella tsa peo ya Mfokazana. Chaka a botsa hore na Dingiswayo o a tseba na. Ndlebe a latola.

“Ke a kgolwa, hobane a ka be a mpoletse; ke tshito ya tonana ho kena ditabeng tse kgolo hakana Dingiswayo a sa tsebe; ke ho ipontsha hore le bona ke marena a sebaka, hase bafo; ba tswe ba sitiloe ho beha ntate ka tshwanelo.”

Dingiswayo ha a fihla kgotla, Chaka a mo phetela ditaba; yaba o re: “Na ditaba tseo o mphetelang tsona o di utlwile hantle, Chaka? Ke botsa hobane ekaba bana beno ba mphositse haholo, le hona e se la ho qala ba nketsa jwalo.”

“Ke di utlwa ka ya neng a le teng, Morena.”

“Ke swabile haholo ke ketso ena ya bana beno; ke a bona tjo tjo e hlomile sesela; hape nako ena ke eo ba neng ba lokela hore ebe ba sa llela Senzangakhona, e seng hore ere a qeta

ho shwa, le meokgo e eso ome marameng a bona, ba be ba se ba kena ho tsa mafa. Hona jwale nke ke ka re letho, hobane ha ke tsebe letho, ha ke a bolellwa; ke tla bua mohla ba ntsebisang; wena kajeno o nne o itokise, ke tla o kgutlisetsa ha eno ho ya nka borena ba hao boo Mfokazana a bo utswitseng. Empa o se ke wa potlaka, o sa tla dula dikgvede tse tsheletseng mona ho nna, hore o se ke wa hlompholla ho shwa ha ntatao ka ho tseka borena ka ntwa a sa qeta ho shwa, le setopo se sa ntse se tjhesa lebitleng.”

Motsotsong oo, Ndlebe a ikotlolla moo a robetseng teng, a phahamisa hloho, a qamaka, mme dinqenqe tsa lepoloha, tsa etsa ntho e nyonyehang; yaba o a ema, a ikgwabitla mpa e tshihla e hohometseng kantle, a tsamaya a inametse fatshe ho ya malapeng.

“Chaka, motho enwa wa hao ke setlaopa sa sebele; jwale o ya malapeng hobane o nahana dijo feela le boroko jwale ka phoofolo.”

“Ho jwalo, Morena, empa he ha ke na e mong ka ntle ho yena, ka baka leo ke tshwanetse ho ba kgotso ke yena, le hoja e bile e le sehole jwalo.” Tseo tsa hlomola Dingiswayo pelo ha a hopola kamo Chaka a mo sebeleditseng kateng ka bogabane, mme a eso ka a ba a mo leboha; a mo nea batho ba sehlophana, e le mpho, a ba a re: “Hape, o ke o batle mosadi, o tla nyadiswa ke nna, ka ha e se e le nna ntatao.”

12

Noliwa

DINGISWAYO, hara dikgaitsemi tsa hae, co a neng a mo rata haholo ke ngwana wa mala a mmae wa ho fela, kgorula, ya neng a tshwana haholo le ya hlahlangwang ke Dingiswayo, ya neng a mo pholose mohla ba bolawang le Tana, moholwane wa hae. Bana bao ba babedi ba ne ba tshwana jwale ka mafahla, ba bile ba tshwana le ka ho bua; ka baka leo

Dingiswayo a rata enwa ya phelang ho feta ba bang hole, e seng hakaakang ka hobane e le ngwana wa mpa ya mmae, e leng hobane sefahlehong sa enwa o ne a bona sefahleho sa kgaitsetli ya hae ya shweleng. Mahlo a hae, marama, ditsebe, lentswe, seemo, mekgwa, kaofela e ntse e le tsa ya shweleng, mme eo e le ya neng a itelle yena bothateng, lefung. Lebitso la hae ke Noliwa; mme o ne a le motle ka mokgwa o hlo-llang, a qetella ka pelo ya hae e tshweu, e mosa, e mohau; bohle ba mo tsebang ba re Nkulunkulu o tshwantshitse ditaba ka yena, hore botle ba hae bo fetisang, le mahlo a hae a bonolo a tletseng lerato, di rute bana ba hae botle le lerato le tibileng la Mmopi wa bona, hore ka Noliwa ba bone phe-theho ya mosadi ya hlokang kodi, ba tle ba utlwisise phetheho ya Nkulunkulu. Eka ke ka baka la botle ba hae Basotho ba nang le tshomo ya morwetsana eo ho thweng, ka baka la botle ba hae o ne a sa tswela ntle, hobane ha a etswa ho ne ho hlo-kahala ba yang masimong mesebetsing, le badisana ba hane ho ya alosa, bohle ba mathele moo a leng teng hore ba fepise mahlo ka botle ba hae.

Noliwa o ne a rata Chaka ka mokgwa o makatsang; moo ho kanwang o ne a sa kane, le ho kena o ne a sa kene mokga-olong wa ba kanang; hobane ha ho kanwa, Chaka o ne a emella thoko ka mehla, e leng yena eo mahlo a hae a kgahlwang ke yena.

Ndlebe ha a kena lapeng, a fumana barwetsana ba le ba-ngata; yare ha a kena, wa horeng a re: "Sa kena sehole sa Chaka!" E mong: "A kena Ndlebe, tsebe di-telle-jwale-ka-tsa-lephoho, Ndlebe ka lebitso le diketso!" Noliwa ha a ba utlwa ba rialo, a re: "Le se ke la mo tsheha, ke sebopuwa sa Molimo; mo-tsheha-sehole o a ipiletsa, o tla se tswala. - O lapile na, Ndlebe?" Ndlebe a dumela; yaba o mo fa dijo, mme ha a ntse a eja, Noliwa a botsa Ndlebe, a re: "O kae morena wa hao, Ndlebe?"

"Morena wa ka ke mang?"

"Morena wa hao hase Chaka? Na o marena a mangata o le mong, moo o botsang jwalo?"

“Ekare e le morena, yaba ke eo o moo, ha Dingiswayo, lekwala leo le balehileng, la lelekwa ke banyane ba hae, ba sala ba eja lefa leo e leng la hae ka tswalo!”

“Na ekaba o a bua, kapa o a swaswa? Ha Chaka e se mohale, na ekaba mohale o sa tla ba teng?” Ndlebe a pheella ho bua hampe ka Chaka, mme ka hona a hula ditaba ho ba batjha bao. Kgabareng ba kena ho tsa polao ya rangwana Dingiswayo. Ndlebe a botsa hore na molato e ne e le eng ha ba tla rera ho bolaya Chaka. Yaba Noliwa o re, rangwanac o ile a hlabeha ha ho phahamiswa Chaka, a hlabeha ho qeta ha barwetsana ba binela Chaka. Ndlebe: “Lona le ne le etsang ha le binela Chaka, ntja eo e shweleng jwale ka nna, le sa didieletse bao e leng batho, mahosana a maholo?”

“Ho ba kgosana kapa ngwana wa morena hase letho; ya binelwang ke mohale ya tsejwang hara bahale.”

“Na ke hore hara makgotla le mabotho a Dingiswayo le mahosana a hae, eo le mo tadimileng ke yena Chaka, ha ho le jwalo?” Barwetsana ba arabella hong ba re: “Ho a utlwa-hala!” Noliwa yena a tlodisa puo ka ho re, motho a ke ke a ba a re o nyetswe, ha a sa nyalwa ke ya kang mohale Chaka. Ndlebe: “Na ke hore le wena, moradi wa morena e maholo hakale ka Jobe, o ka thabela ho nyalwa ke mofo ya kang Chaka, feela ka hobane a kile a bolaya motho?” Noliwa a bolela hore a ka thaba haholo. “Hape, Chaka hase mofo, ke ngwana wa morena; ho feta moo o bile o motle, o motjhitja, o ritelchile jwale ka pitsa ya letsopa.”

“Na o a bua, kapa o a swaswa? Ke botsa hore na o fela o mo rata, kapa o mpa o ipuela feela?”

“Ha ke mo rate, ke a tuka; ke se ke bile ke tshohile hobane ke lekile ho ipontsha ka mekgwa yohle, empa cka yena o ntlo-disa mahlo hodimo feela!”

Tsena ba di buile ba se ba le babedi feela.

Ka phirima ya lona tsatsi leo Ndlebe a kena lapeng le leng la malapa a moreneng, a fumana ho etswa senyamo; wa horeng a re ho Noliwa: “Senyamo!”

Noliwa: “Sc mang?”

“Se—”

“Tlhotse.”

“Senyamo!”

“Se mang?”

“Se—”

“Tlhotse.”

“Senyamo!”

“Se mang?”

“Se Chaka!” Sefahleho sa Noliwa sa ela, sa bososela ha ho bolelwa Chaka; a tadima Dingiswayo, hobane o ne a le teng, yaba o re: “Ka shwa ka re phutho-o! Ke sitwa le ho o lekanyetsa hore nka reng bakeng sa mokgwa oo ke shwang ka oona!” A rialo ka boomo hore Dingiswayo a hle a utlwe hore o shwa ka Chaka e le ruri.

Hosasa Ndlebe a phetela Chaka: “Mohlomong o se o lemohile, mme mohlomong ha o eso lemohe, hore barwetsana ba motse ona ba se ba maketse haholo ke wena hore o motho ya jwang, ha o sa robale thakaneng jwale ka bahlankana bohle; o sa ye metjhotjhong le dipineng; o sa kane, o sa kanwe; na o lemohile hore o makaditse batho?”

“Ho makala ha bona ha ho nthuse letho, ha ke na taba ha ba maketse leha ba sa makala.”

Ndlebe a tswela pele jwale ka hoja ha a utlwa se bolelwang ke Chaka: “Na o se o lemohile hore methepa ya moo ha e je ditheohelang ka baka la hao, le hore ba tshohana, e mong le e mong o ntse a re: ‘Chaka a se ke a mpheta, a nkwa ke Nnyeo?’”

“Ha ke na taba le bona kaofela, ba sa jeng ditheohelang kapa ba tshohanang, ho nna ke ntho e le nngwe; taba ya ka ke lerumo feela motseng ona, ho lwana dintwa tsa Dingiswayo; ke sona seo ke se tletseng mona, mme ke sona se pelong ya ka. Ha ke na sebaka sa ho nahana methepa eo ya hao.”

“Ha o bolele nnete, Chaka: ako imamele; hase nnete ha o re ha o na taba le bona kaofela, hobane ho teng e mong eo o mo ratang ka mokgwa wa mohlolo; empa feela o mo tshaba.”

“Empa taba eo o mpileditseng yona ke efe, Ndlebe, ha o a mpiletsa bosawana bona?”

“Ke o bileditse taba e kgolo e o jang maikutlo, eo o e ratang jwale ka ha o rata borena, e seng bosawana jwale ka ha o bolela; mme taba eo ke yona ena ya barwetsana ba mona.”

“Ndlebe, na ruri o ka hla wa mpiletsa bosawana boo?”

“O leshano, hase bosawana; imamele!”

Chaka o ne a rata Noliwa haholo, empa a sa bone hore motokoto o kang yena, lephanyaphanya le hlokang le ba habo lona, a ka hla a nyala ngwana wa ntlo e phahameng hakalo, le hona eo Dingiswayo a mo ratang hakalo. A fumana Noliwa a lokela mahosana a phahameng hole ho mo feta, mme ka baka leo a tela, le ho bua a sa ka a bua, a tshaba Noliwa, a bile a tshaba Dingiswayo; leha Ndlebe a ntse a bua tjee, o ne a sa hopole le ho hopola hore ho bao ba shwang le yena Noliwa ekaba ke e mong.

Hang ka ho panya ha leihlo mohopolo wa hlaha o etswa kwana hole, moo a neng a o leleketse teng, wa re: “Esekaba ke Noliwa ya shwang ka wena!” Chaka a bososela a sa bue, a tadima Ndlebe feela; yaba Ndlebe o re: “E, yena eo ha o mo rate!”

“Yena ofe?” – “Yena eo ereng ha o mo hopola o be o bososele?” Chaka a dulela ho hleletseha, jwale ka hoja ho thwe yena eo e se e le wa hae.

“E, yena eo o etsa jwang?”

“Tjhe, araba potso ya ka pele; o a mo rata, kapa tjhe? Tsa hae ke tla o bolella tsona hamorao.” Chaka a dulela ho bososela, yaba Ndlebe o re: “Jwale ho rona ba babedi ya leshano ke ofe, ya senyang nako ka ho bua tsa bosawana?”

“Ke nna”, a rialo a se a qhalehile ke ditsheho. “Empa mpolelle hore na ‘yena eo’ o etsa jwang.”

“Taba ke hore yena eo o o rata ka lerato le fetang leo o mo ratang ka lona.” Chaka a ema, a nna a dikoloha le lelapa ke thabo, a nna a tsheha a le mong; mme a re a sa ntsane a dikoloha jwalo, Noliwa a kena hona lapeng leo, a kena a lebane le Chaka hantle, mme mahlo a bona a re kakang. A botsa Nandi;

ba mo latola; yaba o a tswa; a tsamaya mehopolo ya hae e phahame, e le hodimo, a ntse a ipotsa hore na Chaka o thabisitswe ke eng hakalo, a be a ikarabe ka hore Ndlebe ha ho pelaelo o mmoleletse tsa maobane, "mme na ekaba ruri Chaka a ka hla a thaba hakalo ha a utlwa hore ke a mo rata?"

Chaka a sala le Ndlebe ka lapeng, mehopolo ya hae e ile le setsokotsane, sefeko se fercella maikutlong a hae, empa e le sa thabo. Ndlebe a mo tlohela a nna a dikoloha jwalo ho fihlela sefeko se mo hapileng maikutlo se kokobela, mme a re a eso ka a bua, ha bua yena Chaka, a re: "O reng na, Ndlebe? O re 'yena eo, o nthata ho feta kamoo ke mo ratang kateng, yena ofe?"

"Yena ya tswa kena mona, yena Noliwa." Chaka a tloseletsa hape ho potoloha jwale ka motho wa motheketheke; yare moo a pholang hape, a dula fatshe, a mamela ditaba; mme yare hoja a thabile haholo, a phakisa a swaba, a re potlololo ha a hopola hore o thabisitswe ke lefeela, o fupere moya, Dingiswayo a ke ke a ba a dumela ho mo nea Noliwa; ho ena le ho mo nea yena a ka mo leleka ha hae, Ndlebe a lemoha lebaka la ho swaba ha hae, yaba o re: "Eo eo o mo tshohileng ke yena ya tla o thusa le hore o fumane Noliwa." A kgutsa, ditsebe tsa qahama, tsa hareha, yaba o re: "Empa tsena ke tsa hamorao; hona jwale ke utlwa diqi tsa ba romilweng ke Mfokazana ho tla tsebisa Dingiswayo kamoo a beilweng boreneng ke setjhaba sa ntatae; ba haufi; tsamaya, o ye kgotla o tle o ikutlwele ditaba o sa di phetelwe ke motho."

"Wena ha o tle?"

"Nna ha ke batle borena, bo batlwa ke wena, hape ke tla nne ke utlwe ke ntse ke le malapeng mona."

Chaka le Isanusi lebitleng la Senzangakhona

MOTSHEARE o moholo baromuwa ba fihla ho Dingiswayo, ba pheta tsa thomo ya bona, kamoo setjhaba se beileng Mfokazana tulong sa ntatae. Dingiswayo a nyatsa ka hore Mfokazana o hlola a mmolella serao sa ditaba, le moo e leng ditokelong tsa hae; a re: "Eyang le bolelle Mfokazana hore ke utlwile, empa o fositse, le bao ba mmeileng boreneng ba fositse, hobane hase yena eo ntatae a neng a mo kgethetse ho mo hlahlama boreneng; mora wa Senzangakhona o ntse a le teng, eo e neng ere mohla a hlahleng, Senzangakhona a tsebisa ntate hore ha hae ho tshwerwe moshemane ya tla ja lefa la hae. Ke ne ke le teng, hona mohlang oo; le maqosa a neng a romilwe a ntse a le teng, ke a a tseba; ha ho mohla Senzangakhona a kileng a bolela Mfokazana."

Baromuwa ba kgutla ba swabile, ba tshaba le ho ya teana le ya ba romileng. Mfokazana ha a di utlwa, a boela a ba roma hape, a ba a roma le ba neng ba ronngwe ho ya beha ho tswalwa ha Chaka ho Jobe; a ba roma ka lentswe le reng, ntate o ne a bone hamorao hore Chaka ke ngwana e mobe, ya sa mo utlweng, eo le mmae a loyang; ke ka baka leo a bileng a mo leleka hammoho le mmae.

Dingiswayo a fetola ka ho re: "Eyang le bolelle Mfokazana hore ke qala ho utlwa hona kajeno hore Senzangakhona o ne a kwenehe, a re eo e seng e le mojalefa ha hae ke Mfokazana; o ne a bolelle mang? Hape ke qala ho utlwa hore Nandi o a loya; o loile mang? Bolellang Mfokazana hore le maoba, mohla Chaka a bolaileng tau, Senzangakhona ha a e romela ho nna, o ile a boela a tiisa ditaba tsa hae tsa pele hore Chaka ke yena mojalefa ha hae." Mfokazana ha a di utlwa, a phutha setjhaba, a se bolella hore o amohuwa borena ke Dingiswayo, o bo nea Chaka, a re: "Bao e leng batho ba ntate ba tla bona-

hala kajeno, ha kgutsanyana ya hae e amohuwa ditokelo tsa yona."

Chaka ha esale a utlwa tsa Noliwa o ne a ntse a rata ho teana le yena, ho bua le yena; mme ka tsatsi le leng ba teana motsotso o mokgutshwanyane feela, ba se ke ba bua letho, feela ba adimana difaha, sa Chaka sa nkwa ke Noliwa, sa Noliwa sa nkwa ke Chaka; hona Chaka a ho etsa ho noya maikutlo a batho, haholo a Dingiswayo; hobane ha Dingiswayo a sa rate ha Chaka a nyala Noliwa, o ne a tla kgalemela Noliwa hore a se ke a etsa jwalo. Dingiswayo difaha tseo a di bona, mme a bona hore ke ditaba, di a qaleha. A bona hore ha Chaka a ka nyala Noliwa e tla besale e le motho wa hae, ba tla tseba ho thusana ditabeng tsohle tsa bophelo le dintweng tsa bona; mme jwale a tiya le ho feta hore Chaka ke yena eo e leng morena ha habo, empa a sa rialo ho mo kgahlisa, a rialo ka hobane ditaba e le tsona tse emelang Chaka, a re: 'Lona banna ba lekgotla la ntate, le nthuse, ke tle ke se ke ka tshoha ke kgopamisa ditaba ke ho se tsebe; le a tseba hore ke bile siyo nako e telele; na ha ke ntse ke le siyo Senzangakhona o kile a romela ho ntate, a re o kwenehile, eo e leng morena ha hae e se e le Mfokazana?' Banna, moifo wa lekgotla la Jobe, ba latola; yaba Dingiswayo o re: "Chaka, ke bile siyo hae nako e telele, ha ke tsebe tse setseng di etsahala; ha eba letswalo la hao le a o emela, nka lebotho la hao, le le leng hape, o yo amoha Mfokazana borena boo a o hlakotseng bona, mme mahanyetsi a ke a intshe ka ya tla hlolwa."

Ntweng eo, Mfokazana a hlolwa, a ba a bolawa. Dingana le Mhlangana ba ne ba sa kena ntweng, mme Chaka a re o a ba bolaya, ba mpa ba rapellwa ke Ndlebe. Ke hona moo re makalang haholo, hobane Ndlebe ka mehla, bakeng sa ho rapella motho, o butswela hlaha, hore a hle a bolawe hang, mme mona re fumana a etsa mohlolo ho rapella batho, le hona dira tsa Chaka. Chaka a senya haholo ha a fihla ha habo, empa leha ho le jwalo a sitwa ho iphetetsa kamoo a ratang kateng ke ho tshaba Dingiswayo. Kgaitsemi ya Dingiswayo, Noliwa, ha a utlwa kamoo Chaka a hlotseng Mfokazana, a mo

romella sefaha se setle se folletsweng ka makgethe ho mo lebohela ka sona, hore Chaka a nne a mo hopole ka sona; mme Chaka le yena a nna a mo romella dimpho tse bontshang hore lerato le teng ho yena le lengata. Kamoo re boletseng kateng, Chaka o ne a tshaba ho bua le Noliwa ke ho tshaba Dingiswayo, empa le yena Noliwa o ne a mo tshaba haholo, ho le boima hore a hle a bue taba e jwalo ho moradi wa morena e moholo hakalo, a re Noliwa o tla mo halefela ka ho re o hana ho tshehiswa; ka baka leo a dieha haholo ho theohela ditabeng.

Ntweng ena eo ho bolailweng Mfokazana ho yona, Malunga o ne a le teng; mme puisanong ya bona, ha Chaka a ntse a botsa hore na Dingiswayo o hlile o sola eng ho yena ha a tla mo leleka, Malunga a re: "Dingiswayo o bohlale, o bile o na le mahlo a bonang ho feta batho ba bangata; mahlo a hae ha a tadime feela bokantle ba sebopeho sa motho, a hlile a kenella kaharehare, ka pelong. O mpone hantle hore ke bohlale, mme a tshoha hore ke tla tshoha ke otsa batho ba hae, ke mo hlakola borena; athe ha a tsebe hore ho nna borena hase letho, eo e leng taba ke bongaka."

Chaka: "Malunga, kajeno ke ha ka, moo nke keng ka kga-thatswa ke letho; ha Dingiswayo ke ne ke tlamehile ho etsa kamoo ho ratang yena, le seo ke sa se rateng ha se ratwa ke yena. Kajeno ke ha ka, moo ke etsang ba ka boithatelo, mme, ka hona ke re, o dule le nna kamoo ho neng ho rerilwe kateng, o se ke wa nna wa ipata, hobane eo o neng o ntse o ipatela yena ha a na matla hakaakang mona."

"Ke thaba haholo ho o utlwa o bua jwalo, ke sona seo mong a ka a nthometseng sona mona."

Letsatsi le kgethilweng la ho bea Chaka boreneng ba habo ha le fihla, Dingiswayo a fela a ya jwale ka ha a ne a tshepitsitse. Ditaba tsa dumellana ka mokgwa wa mohlolo: letsatsi le hlahlamang leo Chaka a tla tsoha a bewa ka lona, ya eba leo a lokelang ho tsohela nokeng ka lona. Ha a kgutla nokeng, a bonela motho lerothong a atamela ho yena, a setswe morao ke ba bang ba babedi; athe ke yena Isanusi. Mohlang oo o ne a hlile a tsohela e sa le ka meso, ka hobane batho ba bang

ba tlleng moketeng wa peo ya hae ba ne ba se ba fihlile, jwale a bona hore ha a ka ya ka nako ya mehla ba tla mmona. Thabo ya Chaka ha a teana le ngaka ya hae, ho se ho etsahetse ditaba tse kgolo hakana, re ke ke ra ba ra e lekanya le hanyenyane; a tadimana mahlong le monna ya neng a mo fumane nahathote a robetse tlasa sehlahla, a kgathetse, a lapile, a ru-ruhile maoto, a faputla le naha, a sa tsebe le moo a yang teng, yaba o mo utlwela bohloko, a mo etsa motho, a mo etsa sena seo re mmonang a le sona kajeno.

“Dumela, Chaka!”

“Dumela hle, monghadi wa ka, ntate, morena ka!”

“Ho jwang? Taba di ya hantle?”

“Hantle haholo, ho feta kamoo ke neng ke lebeletse.”

“Mahlohonolo ao ke o tshepisiseng ona a ya tla, o a a bona?”

“A tla ka bongata bo boholo.”

“Lentswe la ka le phethahetse la mohla ke reng, matshwe-nyeho a hao a tla fella hona mola ke o fumanang teng?”

“Le phethahetse ka ho tlala.”

“Lerumo leo ke o etseditseng lona le sebetsa jwang?”

“Ao, kgutsa o re tu! itholele feela.”

“O reng na, Chaka?”

“Ao, thola o re tu; ho ka bua ba bang batho, e seng nna.”

“Ha o bona, ka dihlo mo tseo tsa hao o ka tjekana le bahale, dikwankwetla tse melala e thata?”

“Ha ke di tshwere, batho ba shwa qhobololo.”

“Bao ke o rometseng bona ba jwang?”

“Ba jwale ka ha o ba boletse, ba bile ba fetisa. Ntweng ke ditau, ba tamukanya; kgotsong Ndlebe o feta le *diisanusi* ka ho fofonela ditaba, ke sa re letho ka Malunga, hobane yena o dula moo ke sa tsebeng.”

“Ka lentswe le le leng, na ditaba tsa ka di o kgodisitse, ha ho e hanneng ho etsahala kamoo ke e boletseng kateng?”

“Ditaba tsa hao di nkgodisitse ka ho tlala, ha ho le e nngwe e hanneng ho etsahala jwale ka ha o boletse, mme bopaki ke hobane hosasa ke letsatsi leo ke tla tiiswa boreneng ba ntate ka lona, nna lephanyaphanya lela o ithollang lona.”

“Ke hantle, Chaka, ke thabile haholo ha ditaba tsa ka di o kgodisitse, ke hona o tla kgolwa ke nna ka moso hobane tsena tseo o di boneng le tseo o di entseng e sa le dinyane, dihlo di sa tla. Feela o nne o hopole lentse leo ke le phetleng hararo mohla re leng kwana tlase, ha ke re, lerumo leo ke o etseditseng lona le ke le phethe mosebetsi wa lona ka tshwanelo; ha o batla borena bo kaa ka ba Dingiswayo le bo bo fetang halekgolo, o batla le sona setumo seo o neng o se llela, lerumo leo le ke le dule le le madi ka mehla, madi a matjha, e seng a hwamileng. Hape ke ne ke o bolelle hore meriana eo ke o phatsitseng ka yona e mebe, ha o sa bolaye e tla o fetohela, e bolaye wena; mme he kajeno ha eba o a bona hore o bolaile ho lekane, o fumane borena hammoho le setumo ho lekane, ha o sa batla ho feta moo, o hle o mpoelle hona kajeno, ke time matla a meriana e mading a hao, hore e tle e se ke ya o bolaya.”

Chaka ha a araba, a re: “Isanusi, nna Chaka ha ke rerile taba, ha ke tsebe ho e kgutlela ke sa fihla qetellong ya yona. Ke sa ntse ke lapile, ke sa batla, ke re, a e sise, morena; ke re, etsa ka matla a hao ohle le ka tsebo ya hao yohle hore ke be ke yo fihla qetellong ya ditaba, moo o ka mphihlisang teng, moo tsebo ya hao e tebileng e fellang teng. Ha e le lerumo lena leo o buang ka lona, lona le tla be le fele bohale, le be le felle tshenatsheng ke madi a batho.” Moo Isanusi le mahlahana a hae ba tsheha ha Chaka a rialo. Dipotso tsena Isanusi o ne a sa di botse hakaakang hore a tsebe kamoo ditaba di tsamaileng kateng; o di botsa ka moya wa hore Chaka a kgolwe ke yena, a ikgodisise; seo a se bolelang se tshwanetse ho etsahala jwale ka ha a boletse; ke molao.

Ha ba fihla motseng, Isanusi le mahlahana a hae ba ikwalla ka ntlo, hobane Dingiswayo o ne a se a fihlile, mme ba sa rate ho teana le yena, ka ha a ne a ba hloile hampempe, ha e se Ndlebe feela eo a neng a re ke sehole, a sa mo natse. Ha ba arohana, Isanusi a laela Chaka hore ba tle ba kopane lebitleng la Senzangakhona bosiu bo boholo, moo Chaka a tla amohela ditl'hohonolofatso tsa baholoholo ba habo.

Bosiu bo boholo Chaka o fedile a ya lebitleng la ntatae a le mong; a re a sa fihla teng, a bona Isanusi a hlaha hara lefifi le mahlahana a hae. Lebitleng moo, bosiu, Isanusi a se-betsa Chaka haholo ka dihlare, boholo e le tse tlolwang; ha a qeta, Isanusi a upuuputsa lebitleng la Senzangakhona, a etsa sekgetshana se sa tebeng ho ya kae, a dula hodima sona, a ferehana, a qala ho bua ka puo eo Chaka a sa e utlweng. A bua a hlokofetse, a hlomohile pelo, lentswe la hae le haulana; a bua a sa buise Chaka, a mpa a bua le ba ka lebitleng; ha a ntse a bua jwalo mobu wa mmotomoto wa lebitla wa hloko-leha, wa reketla.

Yare ha tseo di etsahala, Ndlebe a ema, a matha a ntse a potapota lebitla; Malunga yena a nna a hlaba fatshe kgafetsa ka lerumo la Chaka, ere ha a le nyolla, a le re nyekenyeke-nyeke, a lebisitse bohale botjhabela; le nto hlaba fatshe; ha le nyoloha a le etse jwalo hape, a supile bophirimela, leboya, borwa, ho fihlela a qeta dintlha tse nne tsa lefatshe. Yare moo a qetang, a hloma lerumo leo la Chaka hodima mobu wa lebitla la ntatae; Isanusi a kgutsa tu, a dula hodima lebitla jwale ka kgoho e fuameng; Ndlebe a kgaotsa ho pota, a tla ema pela Malunga a ithophere sa kgoho ya puleng. Ba kgutsa jwalo motsotso o molelele, mme jwale ha hahla lebitleng, ha tshabeha. Chaka a utlwa ho kang modumo wa moya ha o foka o le hole, mme ka oona motsotso oo Isanusi a boela a bua a hlomohile pelo haholo ho feta pele, a bua ka lentswe le lesesane, le ikokobeditseng, la motho ya rapelang a le makaqabetsing, ya kopang thuso; yaba o a kgutsa, mme yare feela ha a qala ho kgutsa, Ndlebe le Malunga ba tlohela mahong, ba bina kodiya-malla, pina ya mahlomola, ba e bina ba hlomohile ho feta ba jereng mofu ho ya lebitleng.

Chaka, ha ba ntse ba e bina, a utlwa lentswe le nyoloha ka fatshe ka mobung, ka lebitleng, le bua ka yona puo eo e bu-uwang ke Isanusi, mme Isanusi a nna a le arabela, a le fetola. Chaka ha a ntse a mametse ka makalo, a nna a utlwa lebitso la hae le kena leha a sa utlwe se bolelwang; a utlwa lebitso la moholoholo wa habo le kena, mme eo a fetola; a utlwa

lebitso la ya hlahlamang eo le kena, mme le yena a fetola, jwalo ho tla fihla ho ntatae Senzangakhona. Isanusi a buabua, a re: "Senzangakhona", mme Chaka a utlwa lentswe la ntatae le bua e le lona ka sebele, le le jwale ka ha a sa phela, leha a ne a bua ka puo eo Chaka a sa e utlweng; mme a tshoha hoo a batlileng a idibana.

Isanusi o fetolane le Senzangakhona habedi, hararo, yaba o re: "Chaka, nka lerumo la hao le molamu wa hao, o tle kwano"; yare ha a fihla, Isanusi a re: "Ema hodima ka, o mamele ntatao ha a bua le wena, o mamele feela seo a se bo-lelang, o se ke wa fetola; mme ere ka ha o sa tlwaela ho bua le bafu le ho utlwa mantswa a bona, o tla amohela tlhohonolo-fatso ya ntatao feela, ebe o a tloha, o boela tulong tsa hao."

Chaka a ema hodima Isanusi a tshwere lerumo la hae ka letsoho le letona, ka le letshehadi a tshwere moqai; yaba Isanusi o bua hape ka yona puo eo, mme Senzangakhona ha a fetola, a bua ka puo eo a neng a e bua ha a sa phela, a sa le bathong, e leng eo Chaka a e utlwang. Nakong yona eo Ndlebe le Malunga ba kgaotsa ho bina pina ya bona ya mahlomola, ba atamela ho Chaka, moo a emeng teng hodima Isanusi, ba nna ba mo pota ba boetse ba bina e nngwe hape, empa yona e le ya thabo, ya teboho, ya motho ya lebohang ha a utlwilwe di-thapelong tsa hae; ba e bina ba ntse ba mo pota, ba sa mo pote ba salane morao, ba mo pota ba furallane, ba fapana tseleng.

Senzangakhona a bua hakgutswanyane, a bolela kamoo e leng yena ya beileng Chaka boreneng ba hae mohla a tswalwang, le kamoo a ileng a iketsa ya kang o a mo hana, hore Chaka a tle a tsebe hore borena bo fumanwa ka thata, a bo tshware a bo tiise; a qetella ka ho re: "Chaka, ngwana ka, ke nna ntatao ya buang le wena, ke na le bontate le bontate-moholo, mme kaofela re re, borena ba rona, borena ba e mong le e mong wa rona, bo ke bo wele hodima hao, bo kopane teng. O ke o be morena ya matla, ya sa busweng; o hlole dira tsa hao kaofela. Thebe ya hao e ke e o sireletse marumong a dira, mme lerumo la hao le ke le bolaye; le setjhaba sa hao se ke se o hlonephe, se o tshabe; o be *monna*, o be morena."

Moo Isanusi a itlhotlhora jwale ka kgoho hore Chaka a mo kgatohe; Ndlebe le Malunga ba kgaotsa ho pota, ba opa diatla, ba di opela lebitleng, ba nto kgutsa ho mamela ditaba; yaba Isanusi o re: "Tlotsang Chaka hohle mmeleng ka moriana oo ke le neileng oona." Ba mo tlotsoa, Isanusi yena a ntse a peteketsa ka yona puo eo e sa utlwahaleng, a bua a kokotletsa sa kgoho e qhotsa. Yare hobane ba qete ho mo tlotsoa, Isanusi a re: "Orohang le ngwana eo wa morena, a yo nka borena boo a bo neilweng ke bontatae. Wena Chaka, eya o nke borena, mme o sebetse; o sa le qalong ya mosebetsi wa hao; o utlwile le taelo ya ntatao ha a re thebe ya hao e ke e o qobele marumo a dira, mme lerumo la hao le bolaye; eya o etse jwalo!" Ba tsamaya, ba mo siya lebitleng; yare ha a tloha teng, a ipoella ha habo.

E ne e se e le ka meso ha Chaka a tloha lebitleng la ntatae, dikgoho di se di lekile, tsa ba tsa leka, matshwanafike a se a tjekelela ka melodi, mafube a meso a se a hlahile, le Mphatlalatsane e se e le hodimodimo sebakeng, e mo okametse ka sefahleho se edileng, e bile eka e ntse e bososela ha e mmona a le jwalo; moya o tebile, ho kgutsitse tu, ho le jwale ka hoja dintho tsohle di hlonepha nako eo, eo Chaka a kgutlang ka yona lebitleng la ntatae. Banna bao ba bararo ba tsamaya ba sa buisane, ba sa hetle morao, jwale ka motho wa leshala, le hona ba itlhahanetse hore bosiu bo se ke ba ba raka ba eso honyelle hae; yare ha bo esa putla, ba be ba fella ka tlung, motseng.

Ba mmoneng ha a kena hae ho sa le lerotho ba re, Chaka ha a kgutla lebitleng la ntatae o tiile a kaletse pitsi e boya bo thellang, e hulwa ke *intombazana* ya fetang barwetsana bohle ba lefatshe ka botle. Batho ba bangata ba tiisa hore *Nkosazana yeZulu* e qadile ho hlaha mohlang oo, mme ba re, ke yena ka sebele ya neng a hula pere e kaletsweng ke Chaka; ba bang ba lekanya hore ke Noliwa, leha Noliwa a ne a eso ka a fihla, hobane o fihlile makgomo a se a bolotse, etswe o tiile le batho ba bangata; ha ho mokgwa oo a neng a ka ba moo ka oona. Hape le yona pitsi eo, eo ho thweng o ne a e

kaletse, ho rona e ntse e le sephiri, hoba dipere di ne di sa le siyo, le tse pedi tseo Dingiswayo a neng a tle le tsona Koloni di ne di se di shwele, esita le yena Dingiswayo o tlike moketeng ona a kaletse ya Mohlomi. Empa hona teng, ba mmoneng ba re o tlike a kaletse pitsi, moo teng ha ba thekesele.

Taba ya bobedi ke yena morwetsana eo, hore na o ile a fella kae ha Chaka a fihlile hae ho se ho sele, ho se sebaka sa hore morwetsana eo a ka boela moo a tswang teng, kapa a ipata; hobane o bolelwa hona moo feela, hamorao ha re sa mo utlwa a bolelwa, ha e se hang feela, hare ho puso ya Chaka, Noliwa a se a shwele.

Taba ya boraro, ke yona pitsi eo hore na e ile ya fella kae, hobane ka ntle ho dipitsi tse pedi tse neng di tle le Dingiswayo, dipere di qadile ho bonwa hape mehleng ya moraorao, ha Makgowa a fihla.

14

Chaka o bewa boreneng ba ntatae

LETSATSI la peo ya Chaka le tjhabile; yare hobane mkgomo a bolle, Noliwa a fihla le ba sehlopha sa hae, hoba o ile a haellwa ho tla fihla le Dingiswayo. Mokgopi ha o se o dutse, Chaka a tswa tlung moo esaleng a ikwalla teng ha a kgutla lebitleng la ntatae bosiu. Dingiswayo o phethile tsa letsatsi leo, mme ditabeng tsohle a bua nnete e ka sefubeng sa hae, a sa kgahlise motho, a bua seo letswalo la hae le mo emelang ho sona, etswe bohloko ba ho longwa ke letswalo o ne a se a bo tseba, mme a sa rate ho boela a etsa seo letswalo la hae le mo tswang ho sona. Matona le ona a buile, qetellong ha newa Chaka sebaka.

Yare ha a ema, mora wa Senzangakhona, a ema a le mkgunong, a le mosootho, a butswitse, a le borethe, a hohela mahlo a bohle ba mmonang. Batho, setjhaba, ha ba mmona, ba fumana ngwana wa morena ya tswaletsweng ho busa le

ho rena hodima batho ba bang; batho ba habo ba ba ba hlo-moha dipelo ha ba hopola kamoo ba mo hanneng kateng, ba sa tsebe hore eo ba mo hanang ke ya jwang; ba bona hore ba batlile ba itahlela morena. Mabotho le bahlankana ha ba mo tadima, ba fumana mohlankana e motle, ya mahlo a ntjho-tjho, ya letsoho le sefea, ya loketseng ho tshwara lerumo le thebe; mme yare ha ba hopola hore o hlile o jwale ka ha ba mmona, ba eketsa ho mo rata. Marcna ha a mo tadima, a bona morena e motjha, letlobo le tshepisang haholo; basetsana ha ba mmona ba bona kgalala, sekwala hara ba batjha kaofela, mohlankana ya phethehileng kahohle, ya hlokang kodi, thahadima ya sebele. Kaofela ba mmonang ba fumana mohlankana wa moreneng, ya tlwaetseng ho ema bongateng; ba bona mo-laodi ya tswaletseng ho laola mara a maholo.

Seemong Chaka o ne a raohile, a tswile ka mahetla bathong ba bang, empa e se motollo ka baka la mmele wa hae o boima; mahetla a le batsi, mme leha a le boima jwalo ka tjhebo ya mahlo, bobebeng ba ho matha, ba ho tlola, ho thinya, ho tshwephoha, ho se ya lekanang le yena.

Chaka a ema hara mokgopi oo o mo sitloletseng mahlo, a nto bua; a bua hakgutshwanyane ka tsa batho ba habo, hore ba ke ba fele ba mo amohele ka dipelo tsohle tsa bona; tse fetileng e be tse fetileng, di lebalwe, ho qalwe tema e ntjha. A tshaba ho ya lolololo, ka hore a ka tshoha a thonkga dipelo tsa bona tse maqeba a ntwana e tswa lwana, e bolaileng Mfokazana. A feta a kena ho tsa Dingiswayo, mme teng a lokodisa haholo kamoo Dingiswayo a mo thotseng kateng, a mmoloka, a mo etsa motho; a mo leboha ka mantswe a mo kgethekang le ka pelo e tletseng teboho. A tswela pele a ipolela bofo, kamoo a tlamehileng ho mo hlonepha le ho mo rata ka baka la tseo a mo etseditseng tsona, mme a kopa hore morena le kajeno a nne a mo rome, o tla ya; a sebetse ka yena kahohle kamoo a ratang kateng, hobane ke sona seo a se ratang, se tla bontsha hore morena wa hae ha a mo lahla.

Chaka ha a ntse a bua jwalo, lentswe la hae la kena dipelong tsa bohle ba mo utlwanng, la tswa le kgodisa hoo le bao sekgo-

honyana sa tlhoyo se neng se sa saletse se bileng sa tloha, ba mmulela menyako ya dipelo tsa bona ka thabo. Dingiswayo le yena ha a utlwa boipolelo ba Chaka, ho yena le hona a bolela nnete eo a e tsebang, a cketsa ho mo rata le ho mo tshempa. Nandi ditaba tsena kaofela ho yena ya ka toro ya bosiu. Noliwa sefahlehong sa Chaka yena a bona botle bo hlollang, bo siyo lefatsheng, bo fetang le ba tshomong; a bona monna qeto. Modumong wa lentswe la hae a utlwa pina eo monate wa yona o fetang wa thomo le setolotolo hole. Pitso ya hlaba ditlatse, ya re: "Pula! Re ba hao, Morena, o re boloke!"

Ka le hlahlamang leo, Dingiswayo a oroha, a siya Chaka e le morena lefeng la ntatae. Noliwa le ba batjha bona ba hlola matsatsi a mabedi teng, mme ke hona moo ba qetileng ditaba tsa bona le Chaka teng. Yare hobane bohle ba neng ba tlike moketeng ba tlohe, Malunga a qala mosebetsi wa hae wa ho lokisa motse le ho o tiisa, matlo ao Chaka a robalang ho ona, masaka le tsohle tse lokelang ho tiiswa.

Ho bile jwalo ho kgutlela ha Chaka ha habo, moo a leleki-lweng teng.

Dingiswayo ka morao ho tsena a lwana dintwa tse ngatanyana a ntse a le mong, a sa bitse Chaka, a re a ke a tlwaelane le batho ba hae, e tle e se ke yare hoja ntwana e le mpe ba mo sirohela, a bolawa, kapa ba ipatisa le dira, ba mmolaya; o qadile ho mmitisa mohla a yang ha Qwabe, moo a neng a kgutle a phiphitha kgomo e se kaa ka letho. Ntweng eo, mora wa Senzangakhona a sebetsa ka sebele mahlong a batho ba hae, ba neng ba qala ho mmona ha a le ntweng. Ha ba fihla moreneng, Chaka, bakeng sa ho fetela ha hae, a dula ha Dingiswayo, modumong, moo lerumo le tlohang boroko, moo bahlankana ba tlallanang dipelo ha ba utlwa dithoko; hape a dula ka hore a be haufi le Noliwa. Nako yohle eo a e dutseng moo a e qetela mabothong, ho a ruta dipapadi tsa mefutafuta; haholo a a ruta kutlwano, ho etsa tsohle ka kutlwano, ho se ba sallang kapa ba potlakang. Dingiswayo, ka ho tsebisa sebopeho sa Chaka, a lemoha hore o qenehetse ha hae ke ho lakatsa ntwana, mme ka ho rata ho mo thabisa a futuhela Mangwane a ha

Matiwane mme mabotho a ya ntweng eo, Chaka a a suhile ka thuto.

Mohla ba tla tsoha ba kopana le dira, Chaka a hlohla bahlankana dipelo habohloko, ba ya e mong le e mong a rerile ho sebetsa ho feta ba bang le ho hlahela mahlong a morena le Chaka. Mangwane e ne e le setjhaba se scholohali, leha empa se ntile sa iphokodisa ka ho itwantsha, mme ka hona sa apolela mohatla wa nku mashodu.

Chaka, ha a qeta ho bua le bahlabani phirimaneng eo e tla tsoha e lwana ka yona, a ya moo a lokelang ho robala teng, haufi le morena wa hae, mme a fumana Ndlebe le Malunga ba se ba le teng, leha a ne a sa ba bitsa. Malunga a re: "Ke tlike ho wena ka baka la taba eo Ndlebe a tla o bolella yona; nka be ke sa tla, kamoo ke o boleletseng hore ha ke rate ho lwana dintwa tsa motho ya ntlhoileng; empa leha ke tlike, ke tletse wena e seng yena, hoba leha kganya ya hlolo e tla ba ya hae, ka ha makgotla e le a hae, hoo ke nthwana e nyenyane; athe wena seo o tla se fumana ka ntwana ena ke seo o tla se fumana le mohla Dingiswayo a shwang."

A botsa hore na Chaka o se a tswa bua le makgotla na? Chaka a dumela; yaba o re: "Ke hampe haholo, hobane ke ne ke ratile ho teana le wena o eso ka o laola makgotla; empa hase letho, o tla boela hape. Ke o tliseditse moriana oo o lokelang ho o ja o eso ka o bua le makgotla; o bue le bona o se o o jele, o le ka hanong; o tla sebetsa mehlolo mabothong moriana oo, ke molomomona."

Ndlebe a ema a phela, e le yena, a re: "Ke utlwa modumo wa ntwana e kgolo, empa ntwanyana e nyenyane, e mpang e le kgolo ka baka la taba e tla etsahala ho yona, eo ke tla o bolella yona mohla re orohang."

Malunga a mo nea moriana, a o ja, a nna a kwenya metsi, a nto boela makgotleng. Bosiu bo boholo a fihla hape mabothong, a fumana ba bang ba robotse; a ba tsosa, a ba bolella hore hase nako ya ho robala, ke ya ho fadimeha, hoba mohlo-mong dira di ka ba wela hodimo ba sa ile le boroko; a re: "Thaka ya heso, ke tshohile haholo, ke sitwa ho robala le ho

iketla moyeng; ke se ke le boleetse hore le teane le banna, ha le teane le bana, mme ke re, le ye le tseba hantle hore le ya lefung. Ke re, ya tshabang a hle a ikgutlele hona jwale, ha ho qobellwe motho; feela ya salang e be ya ikutlwang hore a ke ke a ba a tloseletsa, leha ho se ho le jwang le jwang, e be ya iteletse ho shwa le morena wa hac, kapa ho hlola le yena, empa e seng ho baleha. Hoo ke ho tshabang ka ho fetisa, ke ho bona batho ba baleha ha ntwana e ba imela, mme morena a tshwarwa; hopolang Zwide. Ba tshabang, emang le ikorohela!" Ha hloka ha ya emang, kaofela ba mo utlwileng ba sisa dipelo, ba lla, dikeledi tsa qhitsu mahlong a bona hara lefifi bosiu; ba makala hore na ntwana ena ke e jwang Chaka a e boledisang hakalo, ba re: "Moo re laoletsweng teng ke hona moo re yang teng, leha e bile e le lefung." Matshwafo a bona a phahama, ba lebella meso ka tebello e kgolo, hore bo se ba kene papading, le hona ba rerile ho sebetsa ka mokgwa o tla etsa hore le kgale Chaka a se ke a ba a bua jwalo ho bona hape.

Bosiu ha bo qala ho sa, ntwana ya kopana ka sekgahla se bohloko. Motse wa Matiwane o ne o le phahameng, mme basadi le maqheku ba ne ba dutse ka ntle ho motse, ba lebeletse ntwana. Ndlebe a ya ka tsela eo ba ke keng ba mmona, a tjhesa motse ka phakiso, maoto a hae a lebelo a nto mmusetsa ntweng kapele.

Motsotsonyana, Mangwane ha a utlwa lerata le hlomolang pelo ka hac, a hetla, a bona lefofo le leholo la metse ya bona e tjhang, a bona le bana le basadi ba bona ba tletsatletse dithota le maralla, ho itse sai ho baleha; bang ba balehela merung, bang mangopeng, dithabeng; yaba ba nyahama dipelo, ba kgwehla mangole, hobane motho ha sere se se se mo potile ka baneng, eba o se a fellwa ke tshepo. Ya ba moo ba balehang ho phallela bana ba bona.

Dingiswayo a hapa kgomo ya ha Matiwane kaofela le tsona dikgutshwane. Moo ba robetseng, ha a ntse a leboha Chaka bakeng sa maele a hac, a boela a pheta a re, Chaka a batle mosadi, o tla nyadiswa ke yena. Chaka a mo arabela ka ho re kgopolo ya lenyalo ha a na yona, o ne a rata motho a le mong

feela, empa o thateng moo a ke keng a mo fumana, o se a bile a mo tetse.

Dingiswayo: "Ho re o thateng, ke ho reng?"

"Ke ho re ke ngwana wa morena ya phahameng haholo, eo pela hae nna Chaka ke seng letho."

"Ha habo ke kae? Ke moradi wa mang?"

"Ha habo ke . . . ke . . . ke Nnyeeng. . ."

"O ntse o re *ke ke ke* keng, o sitwang ho bua? Ke kgaitsedi ya ka?"

"E, Morena", a tjha phatla ha a rialo.

"Mang?"

"O ntshwarele, Morena, ke tshaba le ho mmolela, hobane ke eo o mo ratang haholo."

"Ke Noliwa?"

"E, Morena."

"O se o buile le yena? Nna nke ke ka mo qobella, o ka bua le yena; ha a dumela a dumele, ha a hana a hane; ke rata hore a iketsetse boithatelo ba pelo ya hae."

"Kwana yena re ne re se re utlwane, Morena."

"Oo, ke a bona, o ntse o tshaba ho mo kopa. Tjhe, ke teng; feela ha o nyala kgaitsedi ya ka, ke wena o tla nnea dikgomo; hobane nke ke ka o nea dikgomo hammoho le kgaitsedi ya ka." Mmadi a ka itekanyetsa hore na thabo ya Chaka e bile kaakang mohlantso, Dingiswayo, ka ha e ne e le seswaswi sa morena, a bolella bahlabani kaofela hore Noliwa o nkilwe ke Chaka; mme ba thaba haholo, ba bona hore kajeno Chaka e tla ba wa habo bona ka ho tlala, hobane kgomo e tseba ho kopanya batho.

Chaka, ha ba fihla moreneng, a utlwa hore mmae o a kula, yaba o se a bile a feta, le ho robala a sa robale, hobane mmae e ne e le ntho e kgolo ho yena ka baka la tseo a mo etseditseng tsona. Ha ba fihla hae, Ndlebe a re: "Kamoo ke utlwang kateng, Dingiswayo a ke ke a phela matsatsi a leshome; o dule o lokile, ke yona taba eo ke itseng ke tla o bolella yona ha re se re oroha."

Zwide o bolaya Dingiswayo
Chaka o tlola borena ba Dingiswayo

DINGISWAYO ha a fihla hae a qhala mabotho le bahlabani, hore ba ye mahae a bona, ba phomole. Zwide, ka ha a ne a ntse a dutse ka pelo e bohloko ke sekgobo sa hae, a futuha, le ho bolela a sa bolele. Dingiswayo a utlwa Zwide a se a le Mfoloji; yaba o tswa hae ka bathonyana bao a nang le bona ho ya mo kgahlanyetsa, hore a se ke a kena hae motseng; mokgosi wa lla, mabotho a bitswa ka potlako hore a ye ho morena, ntweng. Dingiswayo bathwana ba mmalwa bao a nang le bona ba ne ba kgathetse ke ntwana ya ha Matiwane, le ke ho mathisa dikgomo tsa teng, tseo ba di hapileng; ka baka leo ntwana ya hla ya ba imela e sa le sethathong, Morena Dingiswayo a ba a tshwarwa. Zwide, ha a fihla hae ha hae, a bolaya Dingiswayo, a mo kgaola hloho, a e totomela thupeng, a e isa hae ha Dingiswayo le bosiu; ba romilweng ba fihla ba e hloma kgotla, ba tshetleha thebe ya hae ka thupa eo e totometsweng ho yona; mme batho ha ba tsoha matlung ba eshwa ke letswalo, ha ba bona seo morena wa bona a se entsweng.

Chaka ha a qala ho utlwa hore Dingiswayo o tshwerwe, a etsa mawala a mofuta; a romela dititimi ka lebelo le leholo ho Zwide hore a se ke a bolaya Dingiswayo, o tla mo lopolla, leha a ka batla eng le eng e teng lefatsheng; empa maqosa ao a hae ha a ka a ba a honyella ho Zwide. Ndlebe le Malunga ba ne ba se ba le moreneng, mme ba phakisa ba tumisa hore Dingiswayo o se a bolailwe, athe ka nako eo o ne a eso ka a bolawa; ka hona baromuwa ba bona hore ha ho sa le thuso ho ya teng. Chaka a tla le batho ba hae kaofela ka bobabo bo fetisang; yare ha a fihla moreneng a be a utlwa ditaba tseo tse bohloko tsa lefu la Dingiswayo.

Makgotla a letse a kgatana ka la maobane leo morena a tshwerweng ka lona, a lala a kgatana ho fihlela bosiu bo esa; e se mabotho feela, banna kaofela ba nang le matla a ho ya ntweng. Chaka a ema e le motho ya maketseng, ya tlaletsweng, ya sa tsebeng le seo a ka se etsang. Lefung lena la morena wa hae a iphumana e le ya setseng potong, tsaeng la mokopjwane, ya siilweng ke eo a neng a tshepana le yena, eo a neng a balehela ho yena mohla ditsietsi, eo a fetohileng motho ka yena. A bona hantle hore kajeno batho bao a beilweng boreneng ba ntatae ba se kgotso, ba tla mo tsohela matla, ha eo ya mmeileng a ile; esita le hona makgotleng ana a moreneng, a bona hantle hore nako ya ho utluwa e fetile.

Chaka, matswalong a hae a hore letsatsi la hae la lefu le haufi kajeno, a theohela nokeng, a kga lehlaka la noka, a le ebola, a bitsa Isanusi, mme a mmitsa ka pelo e bohloko haholo. A nyoloha nokeng a tshaba le ho ya finyella motseng, bathong, le hona a tshohile hore Isanusi a se ke a tshoha a mo diehela a ba a kena tsietsing. Ha a fihla motseng, Ndlebe a fihla ho yena a le diretse, a thabile ka mokgwa o makatsang; a kena tlung e nngwe le Chaka, leha empa a ne a kene moyeng hoo a sitwang le ho bua, taba e le ho pholla kwakwa kgafetsa le ho tadima Chaka mahlong ka thabo. Nakong eo e ne e le seboko sa mahlomola hara motse, batho ba lilela morena wa bona ya bolailweng ke phokojwe e kang Zwide, le hona a sa le motjha hakalo.

Ndlebe a re a eso ka a bua, Malunga a re thoboloko, le yena a kena a thabile, thabo ya hae e bile e thopohetse kantle; a re: "Chaka, ngwana morena, o nyahame pelo, kamoo ke bonang kateng; empa hase nako ya ho tepella ena, ke ya ho thaba, haholo le hona. Ba llang ba ka lla, ke tshwanelo hore ba llele morena wa bona; empa wena o tshwanetse ho thaba hobane lefu la morena e mong ke qalo ya borena ba ya mo hlahlamang, mme eo ya tla hlahlama Dingiswayo ke wena." Moo Chaka a kgothahala, a tsoha molota, ka ho tseba hore seo a se bolellwang ke mahlahana a Isanusi se phethahala ka mehla. Malunga a tswela pele, a re: "Maoba ke ile ka o nea moriana o jewang ha

o ya bua le bahlabani; moriana oo ke ne ke o lokisetsa lona letsatsi lena. Dipelo tsa bahlabani kaofela ba ileng ba o utlwa mohlang oo di ho wena, di o kgomaretse, ba ke ke ba dumela ho laolwa ke motho e mong ka ntle ho wena. Bua, Ndlebe, ke qetile."

Ndlebe: "Zwide o futuhile, o tseleng, o tla ka bongata bo tshabehang ba batho; morero wa hae ke ho bolaya monna, le mosadi le ngwana, hore Bathethwa ba hlakolhe lefatsheng." Hona hoo, Isanusi a re thoso ka hare ho bona, a kena a se a ntse a bua: "Chaka, tsoha molota, ke se ke fihlile, ha ho sa le kotsi ya eng kapa ya eng e ka o hlahelang. Ndlebe, tswa, o hoeletse, o tumise hara bongata bo kantle hore Zwide o tla ba hlasela e sa le hoseng, ba itokise. Malunga, matha o lokise makgotla kamoo o tsebang kateng, ka phakiso le hona. Wena, Chaka, hlobola."

Maswabi a Chaka le matswalo a hae a baleha hang, ha Isanusi a fihla; a thaba ho qeta; a hlobola ka thabo, mme Isanusi a mo sebetsa ho mo lokisetsa mosebetsi o moholo oo a leng lekga-theng la ho kena ho oona ka bosiu boo; a re a eso qete ho mo sebetsa, makgotla kantle, ha a utlwa hore Zwide o se a le tseleng hape, a etsa lehlaphahlapha ho batla Chaka le ho mmolella hore ke yena eo ba mo tadimileng ho ba sireletsa direng tsa bona.

Yare moo Isanusi a qetang, Chaka a tswa a ya moo a batlwang teng; makgotla a mmolella a le ntswe le leng, a re: "Ke wena Dingiswayo, kaofela ha rona re o nea borena ba hae, re re o re boloke, o re lwanele, re batho ba hao. Re o nea borena ba Dingiswayo jwalo, taba di potlaka, kamoo ekabang le wena o se o utlwile hore Zwide o tla fihla e sa le hoseng, mme kgopolo ya hae ke hore ho se ke ha tlola le a mong wa rona. Mahlo a rona a o tadimile hore o tsamaisa makgotla ana kamoo o nnileng wa a tsamaisa ha mong a ona a sa phela; o re rutile, ra o utlwa, ra o mamela; kajeno re tla o utlwa o se molaodi feela, o le morena wa rona. Tabanyana eo re o tlamang ka yona, ke hore o tle o fele o nyale Noliwa, kamoo Dingiswayo a re boleletseng hore o mo nkile, mme ka hona re hle re be setjhaba se le seng le sa hao."

Ho ne ho le hobe, ho le mahleke, ha makgotla a Dingiswayo a bea Chaka boreng, leshano le ntse le ipetsa kgafetsa, ho thwe Zwide e se e le enwa, o fihlile, mme sehloho sa hae ba se tseba. Mmadi a ka inahanela hore na maikutlo a Chaka a bile jwang ka bosiu boo, motho wa ho rata borena! A fetoha hangata, mme a fetolwa ke ditaba. Ka bosiu boo a lala a lokisa makgotla, a a lokisetsa la hosasa.

Zwide o ne a futuhile ka bongata bo tshabehang ba batho; ho bile ho ile le leqhekwana le seng le hlolwa ke ditho, le iswang ke pelo ya dikgomo feela; le mohlankanyana wa lekejakejane ya qalang ho tshwara lerumo ho ya ntweng; ba itshepetseng lebelo la botjha feela ho tlola dikgomo, ka ha ntwana yona ba ne ba sa kgolwe hore e ka ba teng, Bathethwa ba hloka morena.

Ha Zwide a tshela Mfolozi-Mhlophe, malokana le Mbelebeleni, Chaka a laola bao e leng bahlabani kaofela le bahlan-kanyana, a siya mabotho feela; mme ka ho bona hore ba Zwide ba ba feta hole ka bongata, a laela hore ho tjheswe metse; ho qhalwe mabele le poone, di tjheswe; banna le basadi le bana ba qhoba dikgomo, ba baleha. E lwanne. ya busetsa Zwide ka mose ho noka, ba Chaka ba nto kena tscleng ho sala morena morao; mme ya tsamaya e ntse e lwana jwalo matsatsi a mararo. Kgopolo ya Chaka e ne e le hore ba Zwide ba be ba qetwe ke tlala, ka ha mehlang eo ho ne ho se mcfaho; ke ka baka leo a ileng a tjhesa mabele le poone, hore Zwide a hloke seo a se jang.

Ka letsatsi la boraro a re, kajeno hona tlala e ba suhile, a itokisetsa ho ba lwantsha. Bosiu boo a hlaba dikgomo tse ngatangata, ha jewa nama makgotleng a hae; a di hlabela lonyeng, hore leha ba ka hlolwa, Zwide, a se ke a hapa letho, athe yena ha a ka hlola o tla hapa tsa Zwide. Isanusi ka bona bosiu boo a ya hulanyetsa ba ha Zwide.

Meso ha e atamela, mohlankana wa Senzangakhona a famola dinko, a dupa ntwana e sa le hole; a akgela mahlo hara lefifi, a nna a tobaka ke pelobohloko, mme bahlabani ba qetcha ha ba mmona a le jwalo. Ha a bua le bona, lentswe la hae le na le matla a mang a maholo, ao ereng ha a laela, mohlalani e

mong le e mong a nne a itlame ka pelong, a re: "Ke tla etsa jwalo, ke hlolwang ke mpe ke shwe ke ntse ke leka ho phetha taelo."

Bosiu bo sa hane ho sa ba esa; letsatsi la tjhaba Zwide a thibile sehlabanyana seo a robetseng ho sona, ho bonahala batho feela, e le maswitiswiti, medidimadidima. Letsatsi ha le qala ho tswa mobung, Chaka a ema, a tadima kwana le kwana, a phahamisa lerumonyana la hae le theko e kgutshwanyane, le tletseng mahloko a dinoha, mme balaodi ba mabotho ba phuthehela ho yena. Hang ka ho panya ha leihlo sefefe sa ferella sefahlehong sa hae ba ntse ba mo tadimile; a ntshofala tsho, mahlo a tlerefala tlere, nkong ha qhitsu mofufutso o mosweu o kang lebese, wa etsa mathebana a marobokwana. A nehela banna kaofela ba qadileng ntwala le bahlankana kaofela; bao yare ha ba qala ho kopana le Zwide, a nehela mabotho a mabedi, a pota thabana ka ho le letona, a mabedi a mang ka ho le letshehadi, ya kopana ka morao ho Zwide, a mo teela hare. Maqhekwana le bahlankanyana ba ha Zwide ha ba bona hore ntwala eo ba neng ba sa e lebella e teng, ba itlhehetlha ho baleha.

Yare ha theko tsa mabotho ao di teana, Chaka a boela a phahamisa lerumo la hae, a supa dira ka lona, a kgutsa nako e telele a ntse a tadimile teng; a utlwa lerumo feela tlepo, tlepo, tlepo, ha le fihla mmeleng ya batho, le pobodi ya ba shwang mme a bona batho ba hae ba eshwa, ba fela; yare e se neng a re: "Sera sa lona ke seo, ke sona se bolaileng Dingiswayo, eyang le se bolaye!" Yaba o nehela mabotho kaofela, a sala le Isanusi feela to. Chaka a laela ba hae mohlang oo hore ba se ke ba phosa marumo, ba hlabane bohlasa. Ntwala ya kaghlana ka sekgahla se bohlokohloko, mme yare ha ho fetile motsotswana o ke keng wa etsa hora, ditopo tsa ba shweleng tsa thiba lefatshe; makgotla a tjhethja, a ba a kgorohelana hape; yare moo a tjhethjang hape, ba ha Zwide ba fatshe ba be ba lekana le ba phelang. Mosebetsi wa Ndlebe le Malunga mohlang oo! Mosebetsi wa lerumo leo le hlabang bohlasa!

Motsheare, ha kgomo di tlwaela makgulo, Isanusi a tlwala ke pelo, a siya Chaka thabaneng a nnotshi, a mathela ntweng;

a tshwara thebe ka mallela, mme a re a sa qala, a sa qala ho fihla, batho ba wa ka phakiso ya mofuta; mahlahana a mo teela hare, mme ba rinya batho ka mokgwa o tshosang. Motsheare o moholo, Chaka a matha, a kena ntweng, mme bahlabani ba hae ha ba mmona ba tsoha molota, ba e lwana senna.

Zwide a phonyoha ka tsela ya mohlolo feela; Chaka a mo leleka, a ba a mo tshedisa noka, a nto mo kgutlela. Ka le hlahlamang a mo sala morao ho ya kena hae ha hae, Nongoma; basadi ba ne ba setse ba rwalla patsi e ngata, e tla pheha tsa Bathethwa mohla banna ba kgutlang; mme jwale yare ha ba bona Zwide a fihla a baleha le bathonyana ba seng bakae, ba tshoha hampe. Yare ha makgotla a Chaka a hlaha, seboko se sehola sa utlwahala Nongoma, e le seboko sa basadi le bana le maqhekwana, a re a se ke a siuwa ha ho balehuwa.

Chaka a leleka Zwide ka polao, a mo ntsha hae; a balehela Bopedi, moo eitseng ha a fihla a shwa teng ke mokgathala wa paleho le ke letswalo ha a bona setjhaba sa hae se sehola hakalo se qhalana ka tsatsi le le leng; se sa qhalane, se eshwa. Chaka a laela hore ho bolawe monna le mosadi le ngwana ho ba Zwide, ho tlohelwe mohlankana feela. Yare ha a kgutla ho tswa leleka Zwide, a hlaba mokgosi ho bitsa bahlankana ba ha Zwide ba ileng ba tlola, a ba kenya mabothong a hae, a se ke a ba bolaya.

Ntwa ya mohlantsoe ha e qaleha, ha letsatsi le tjhaba, batho ba Zwide ba ne ba se na palo ke bongata. Chaka a e qala ka mabotho a leshome, ho sa balwe banna le bahlankana; Zwide ka mabotho a leshome le metso e supileng, ho sa balwe banna le bahlankana. Palo ya lebootho e ne e le batho ba kete tse pedi, mme letsatsi leo ha le dikela la dikela mabotho a Zwide a fetohile ditopo kaofela; a Chaka a phelang a le mararo feela: ke ho re, ho shwele batho ba fetang dikete tse mashome a mane hona mohlantsoe.

Letsatsi leo le tjhabile ho se setjhaba se fetang sa Zwide ka matla le ka bongata ba batho; la dikela setjhaba seo se sehola se hlakolehile, se le siyo lefatsheng, metse e le dithako feela!

Ha ke kgolwe hore ho teng motho eo ditaba tsa bophelo ba hae di leng lerotho jwale ka tsa Chaka. Dingiswayo ditaba

tša bophelo ba hae di ne di le lefifi, e le sephiri, empa di ne di utlwahala ha di bolelwa; tša Chaka di bile lefifi ho fihlela lena le hodimo. Maoba phirimana e mo fumane a ntse a thothomela ha a utlwa pehi ya Dingiswayo, mosireletsi wa hae, a tshohile hore o tla bolawa, kapa a amohuwe borena boo a bo fufuleletsweng haholo ha a tla bo fumana. Empa bosiu bona boo ba mo fumana a tjalaka, a teetswe hare ke makgotla a maholo, a mmeile morena le molaodi, e le yena feela eo ba mo tadimileng hara bongata bo bokalo. Tsatsi la hosasa la mo tjhabela a laola makgotla ao kaofela, a a laola e le a hae, e se a e mong; mme ke mona letsatsi la kajeno le mo dikella e le morena, a tswa hlola, a tswa qhala ditjhaba tse mo fetang ka matla; le mo dikella e le morena wa marena, ditjhaba di thothomela pela hae. Ho bontsha hore ditjhaba di ne di thothomela, di mo tshaba, Matiwane yare ha a utlwa hore Chaka o qhadile Zwide, e le setjhaba se sehlo hakalo, a itlhehetlha ho baleha, a ya emisa ka Loti.

16

Seboko se setjha

ISANUSI le mahlahana a hae ba ne ba dutse le Chaka, ba ntse ba buisana ka ditaba tse fetileng tša bophelo ba hae. Isanusi a re: "Ditaba di fetohile haholo kajeno, Chaka; o Chaka morena, ha o sa ka Chaka, motwaitwai ola oo ke o tholang tlasa sehlahla. Maoba o mpitsitse o le matswalong, kajeno bao o neng o ba tshohile ke bano ba matswalong, ba tshohile wena!" Chaka: "Ke ne ke se matswalong feela; ho ne ho le hobe, ho le mahleke, ha ke o bitsa. Empa ha ke o bitsa, o ne o le hokae ha o fihlile ka yona phirimana eo, athe ha eno ke holehole, kamoo o bolelang kateng?"

"O mpitsitse ke se ke le tseleng, hobane ke ne ke se ke utlwile hore o tla ba bothateng kgwedding ena, nka re, tsatsing leo."

“O utlwile ka mang, ha Ndlebe le Malunga ba tsebang ha eno ba ntse ba le moo ho nna?” – “Ke Isanusi, hopola.” Moo Chaka a ingwaya bohata, a bua disele, a re, Zwide ke lekwala ha a bolaile Dingiswayo, hobane o ne a rometse hore a se ke a bolawa, o tla mo lopolla. Isanusi a re: “Dikgomo tse ngata hakalo o ne o tla di nka kae, athe ha o na tseo e leng tsa hao?” – “Ke ne ke tla nka tsona tsa Dingiswayo, ke mo lopolle ka dikgomo tsa hae; ha di haella, batho ba ntshe sethabathaba ho lopolla morena wa bona.”

“Zwide a o araba ka ho reng?” – “Ha a ka a nkaraba ho fihlela jwale; ke fihlile moreneng ho se ho tumile hore morena o bolailwe, leha ke utlwa hore o ne a eso ka a bolawa nakong eo.” Ndlebe le Malunga ba buela mahong, ba re: “Baromuwa ba hao ba thibetswe ke rona, e bile ke rona ba ileng ba tumisa hore Dingiswayo o se a bolailwe, leha a ne a eso ka a bolawa.”

Chaka a makala haholo ha a ba utlwa ba ipolela jwalo; a botsa lebaka, yaba ba re: “O tla hopola hore re mona ka wena, re tletse ho batlela wena borena, mme re rata hore o bo fumane kapele, re tswe re fumana manamanyane a ditefo tsa rona, re oroha; athe hoja maqosa a hao a ya fihla ho Zwide, mohlomong Dingiswayo a ka be a sa bolawa; ho rialo ke hore o ka be o eso ka o eba morena; athe jwale o yena, ha ho ya o phahametseng, ke wena o phahametseng ba bang, leha o eso ka o fihla boreneng boo re utlwang ka Isanusi hore o a bo batla; empa kajeno re ka itshepisa ka hore ditaba di bonolong, hobane di ho rateng ha hao feela.” Chaka ha a utlwa tsena, a makala haholo ke kamoo banna bana ba iteletseng yena kateng.

Isanusi: “Ke utlwa hore o nkile Noliwa; na o rata ho mo nyala?”

“Ke mo rata ka pelo ya ka yohle, ke tla mo nyala; ka nqa e nngwe ke tlamehile ho mo nyala, leha ke sa rate, hobane ke tshepisitse makgotla a Dingiswayo jwalo.”

“Empa hoja ba se ke ba o tlama, o ne o tla etsa jwang?” “Ke ne ke tla nne ke mo nyale, hobane ke a mo rata, etswe ba buile jwalo ke se ke mo nkile.” – “Nna hoja ke wena ke ne ke sa tlo nyala; lenyalo le senya borena ba batho, le hlahisa

diphapang tlung ya motho. O ka hopola diphapang tsa ntlo ya ntatao; bana ba monna bakeng sa ho ratana ba lwana, madi a tsholoha, ba bolayana. Ho molemo'emo ke hore motho, haholo morena, a nyale ha a qala ho taba, a tle a shwe ke boqheku ha bana ba hae ba kena bohlanganeng, hore tse kang tsa bara ba Jobe di se ke tsa hlaha, le hore morena a tle a be mong, a se ke a eba mangata, ka ha bongata ba bana ba morena bo qephisana borena ba eo e leng mojalefa. Empa tsena ke tsa hao o le mong, tseo re se nang taba ho tsona, re ne re hlahisa keletso feela." Isanusi ditaba tsena o di buile ka ho swaswa feela, athe ke peo e tla mela pelong ya Chaka, etswe basadi a sa ka a ba a hla a ba thahasella.

Isanusi a tswela pele a re: "Chaka, nna ke se ke tla tsamaya, ha ke na sebaka, ke motho wa mesebetsi e mengata; o tla sala le mahlahana a ka; o ba tshepe, ba tla o tshepa; o ba rate, ba tla o rata. Ndlebe, taba ya hae e kgolokgolo ke ho o fofonella ditaba le makunutu; ha ho morero o mobe o ka rerwang, wa ba wa tiya, a sa o tsebe, ke re leha o ka rerelwa mokoting wa thakadi. Malunga, taba ya hae ke ho lokisa makgotla a hao ka dihlahare ha o futuha; o na le meriana ya teng, mme makgotla a hao a ke ke a ba a hlolwa le ka mohla o le mong, ha a sebeditswe ke yena. Empa ke eso tsamaye, ke rata ho o botsa potso e le nngwe feela, o tle o nkarabe hantle o imametse, o sa potlake. Mohla ke o fumanang nahathote kwana, o ne o llela borena ba ntatao bo o phonyohileng ka baka la bommao; taba ya bobedi o llela botumo; tseo tse pedi ke o fumanetse tsona. Hamorao wa re, ha eba nka etsa hore o be morena ya lekanang le Dingiswayo, ya sa busweng, o ka thaba haholo; yaba ke re, ha o rata, nka etsa hore o fumane le bo fetang ba Dingiswayo, mme ke mona ho bile jwalo. Tsohle tseo o di kopileng ho nna ke entse ka matla hore o di fumane, mme wa di fumana. Potso ya ka ke ho re, na kajeno o kgotso na, kapa o sa batla ho hong ho feta moo?"

"Potso ya hao ya pele ke a e utlwa, Isanusi, ke tla e araba hona jwale; eo ke sa e utlweng hantle ke ya bobedi, hobane o botsa jwale ka hoja o sa na le mokgwa o mong oo o ka o etsang, ha eba ke sa batla!"

"Ho jwalo."

"O re o ka etsa hore ke fumane mahlohonolo a fetang ao ke seng ke a fumane, le borena bo fetang boo ke nang le bona?" Chaka a botsa ka makalo, hobane borena bo fetang ba hae mehleng eo bo ne bo sa tsejwe. Isanusi, bakeng sa ho araba kapele, a swaba, a tadima Chaka ka maswabi, a re: "Ntho e bohloko ho nna, ke hobane e se e le dilemo kajeno ke sebetsa le wena, ha ho mohla nkileng ka o thetsa ka ho re nka etsa seo nke keng ka se etsa; empa leha ho le jwalo o sa ntsane o bua jwalo ka motho ya sa ntsebeng."

"O ntshwarele ha ekaba ke u utlwisitse bohloko; ke buisitswe ke ho makala feela. Jwale ke re, sebetsa, morena, o be o yo mphihlisa qetellong ya bohlale ba hao le matla a hao."

"O sa batla borena bo fetang boo, le setumo se fetang seo o nang le sona?"

"E."

"Tjhe, ke teng, ke utlwile, feela o a utlwisisa le wena hore tefo ya ka e ntse e hola; bakeng sa borena ba ntatao boo o bo fumaneng, ke tefo e tlletseng ya bongaka ba ka; bakeng sa borena boo o nang le bona jwale, ke tefo eo habedi; bakeng sa bo fetang bona, ke tefo eo hararo. Ke tefo e kgolo, leha empa ho marena e se letho."

"Tefo hase letho ho nna, ha ho letho leo nka le qenehelang ha o nkisa ho tseo ke di ratang."

"Ke tla siya ditaello feela ho mahlahana a ka hore a o loki-setse ditaba; feela nna ke tla o bolella nnete yohle hore ka nqa e nngwe ho boimanyana ho fumana borena boo o bo batlang; borena ba hore motho, ha a tloha mona moo o leng teng, e le mohlankana, a eya meeding ya naha ya hao, a tsamaye a be a tsofale a eso ka a kgutla. Ho boimanyana, ka hobane moriana wa teng e ka kgona o tswe ho wena, e seng ho nna: mme mohlomong o ka hlolwa ho o tlisa ho rona dingaka; teng ha o tshaba, ha ho letho leo re ka le etsang."

"Ke moriana o jwang oo nna Chaka nka tshabang ho le nea oona, ha feela ke tseba moo o leng teng?"

“Ke re ho boima, ka hobane ha o batla borena bo jwalo, e ka kgona ere o eso ka o futuha, dijo tsa bahlabani ba hao di tswakanngwe le meriana e kopaneng le madi a motho eo o mo ratang haholo, eo o mo hopolang ka mehla, ya pelong ya hao bosiu le motsheare, eo o mo ratang ho feta batho bohle ba teng lefatsheng. Ke ka madi a motho eo ya jwalo o ka fumanang borena boo ke tswa bo bolela; ka ntle ho tsela eo ha ke tsebe tsela ya bobedi. Ke tseba morena e mong ha eso ya neng a thee motse wa hae wa moreneng ka madi a mora wa hae wa letsibolo ha a batla borena bo kang bona, a tiisa dikgoro tsa oona ka madi a mora wa hae wa ho fela; ke ho re, ha a ka a ba le bana. Jwale o ka imamela, wa mpoella eo e leng taba le kgopolo ya hao.”

Chaka a re oa araba, Isanusi a mo phoka ka letsoho, a re a imamele pele, a se ke a potlaka; yaba o tloha ho yena; a kgutla e se e le kgale, a re: “O imametse hantlentle?” Chaka a dumela. “O utlwisisa seo o se etsang?” Chaka a dumela. Yaba Isanusi o re: “Bolela he, re utlwe seo o imameletseng sona.”

“Nna Chaka, ha ke na boimamelo bo bolelele; ke imameletse borena boo o tswa bo bolela; feela ke mpa ke se na bana, ha ke tsebe ha eba madi a mme kapa a bana beso a ka lokela; ha eba a lokela, ke tla le nea ona, le tswake dihlare tseo tsa lona.”

“Empa ho bana bao o ba badileng ha ho eo o mo ratang ka lerato leo ke tswa le bolela; yena o mo tlotse; mo hopole hle, mme o re bolelle eo e leng taba.”

“Ka ntle ho bao, eo ke mo ratang ke Noliwa—”

“Ke teng, imamele hantle hore na ha e le borena bona boo o nang le bona, hammoho le Noliwa, e le bo bo fetang, le hona bo hlohang Noliwa, o rata bofe? Ha ke o hlalosetsa nka re, borena bo fetang bona bo teng, bo boholo haholo, empa o ke ke wa bo fumana ha o sa bolaye Noliwa, wena Chaka, ka letsoho la hao.” Isanusi a tsheha, a re: “Kajeno, Chaka, re o ruta boloi, bona ba yeng ba bolaye bana kapa batswadi ba bona hore boloi bo ba dumele, bo ba qhome.” Isanusi a

boela a tsheha jwale ka motho ya swaswang, yaba o boela a re Chaka a ke a imamele tsatsi leo lohle, a tle a mo arabe ka phirima.

Chaka, bonnotshing ba hae, a nahana Noliwa, a nahana borena bona bo tswa bolelwa, a fumana Noliwa e le nthwana e nyenyane; hape a itshepisa ka ho re, mmusong o moholo hakalo, ha ho pelaelo, o tla fumana ba bangata ba batle, kapa a le mong ya fetang Noliwa hole ka botle; ka hona a imamella ho mo etsa pheko ya dihlare. Mantsiboya ha ba qala ho kopana, Chaka a re: "Lefatsheng, ha ke bolela ka nnete, ha ho letho le leng leo ke le ratang; lerato la ka kaofela ha lona le boreng, ntweng, makgotleng; ka baka leo ke tla le nea Noliwa, hore kgopiso e tlohe tseleng ya borena ba ka. Ke imametse, ke qetile, dihlare di tla tswakwa ka madi a Noliwa."

Isanusi le mahlahana a hae ba kgutsa, Chaka a ba a qeta ho bua; ya ba hona Isanusi a reng: "Ke a kgolwa, Chaka, o nkuhlwile hantle hore ha ke o tlame ka letho, ke beile ditaba boithatelong ba hao, hobane rona dingaka re nea motho moriana oo a o batlang, leha e bile e le o bolayang. Rona re baananyi feela, ha re na taba; re bahwebi, re batla dikgomo ka dihlare, mme ke motho a ka ikgethelang moriana oo a o batlang. O utlwisise, ha ho tlamo, ha ho qobello, ke boithatelo ba pelo ya hao."

"Ke utlwile hantle, o mpoleletse theko ya borena boo, mme jwale ke ithekela bona e le nna, hobane ke a bo rata."

Empa, leha ho le jwalo, Isanusi a hana ha ho qalwa mosc-betsi hanghang, a re Chaka ha a eso ka a imamela hantle; yaba o mo nea selemo se tletseng ho tsitsisa maikutlo, hore a tle a se ke a kweneha ho se ho sebeditswe, thuso e se e le siyo. Empa Chaka a rapela hore nako eo e telele haholo, e kgu-tshufatswe; ba dumellana kgwedding tse robong.

Isanusi ha a se a le lekgatheng la ho tsamaya, a re: "Tabanyana eo ke e lebalang ke ena: seboko sa lona ha se le sebe hakale, ha o se lahle keng, Chaka, wa ipatlela seboko se setle, se monate, se lokelang morena ya kang wena le setjhaba se kang sa hao?"

"Se jwale ka sefe?"

“O ka ipatlela sona; na le seboko o lekanya hore se fumanwa ho dingaka, ha e le ntho ya marena? Feela sena sa lona se a hobosa.” Chaka a dumela hore seo ba nang le sona se sebe, se a hobosa; mme ka oona motsotso oo, leru la duma butle ka nnqa ka bophirimela, ho ya maloting moo pula e ntseng e ena teng. Chaka ho duma hoo a ho utlwa, a ba a ho ela hloko, le Isanusi a ho utlwa; yaba Chaka o tadima hodimo a ba tsheha, a re: “O a bolela, Isanusi. Kajeno ke tla iphumanela seboko se monate, seo ho seng mang ya kileng a ba le se jwalo.”

“Ke sefe?” ho botsa Isanusi. Chaka a tsheha, a kketeha, meokgo ya ba ya tswa mahlong, athe e ne e se motho ya tshelang haholo, a re: “Zulu! Mazulu!” (Lehodimo, ba-Lehodimo). Isanusi le mahlahana a hae ba eshwa ke ditsheho; Isanusi a botsa: “Ke ka baka lang o kgethang seboko se jwalo?”

“Mazulu! Ke hobane ke moholo, ke jwale ka lona leru leno le tswa duma, leo ho seng mang ya ka le thibang ka letho; mme le nna ha ke tadima ditjhaba, di a thothomela, eo ke mo welang hodimo o fela jwale ka Zwile. Zulu! Mazulu!” Kaofela ha bona ba boela ba tsheha ba maketse; mme le rona re a makala hore na ditakatso le boikakaso ba pelo ya Mokone eo bo ne bo le bokaakang, ha a tla ipapisa le boholo ba mahodimo! “Zulu! Mazulu!” Isanusi a tsamaya a ntse a pheta-pheta lentswe leo.

Banna kaofela ba neng ba futuhile ba re ba sa le moo, ba eso ka ba qhalana ho ya mahae, Chaka a ba bolella seboko se setjha, se monate, seo a ba fumanetseng sona, sa Mazulu. A re kajeno ba hlotse dira tsa bona kaofela, ke ka baka leo a ba batletseng seboko seo se monate.

Banna kaofela hammoho le mabotho ba hlaba ditlatse, pontsho ya hore ba thabela seboko seo se setjha.

Re se re kile ra bolela hore Chaka ha a sa le ha habo o kile a tumelwa ke lebitso le lebe, ha thwe hase motho ya tshwanang hantlentle le batho ba bang, ha thwe o tswetswe ke *tikoloshi*; ke ka baka leo Senzangakhona a bileng a mo leleka hammoho le mmae. Kajeno, ha e le morena, batho ba boela ba tsosolosa ba mmua hape, feela kajeno ba mmua hantle. Ka baka la botle ba sefahleho sa hae, le seemo sa hae se phahameng, pelo ya

hae e sa tshabeng letho, le mokgwa oo a laolang ntwā ka oona, tsena kaofela tsa paka hore Chaka o romilwe ke badimo bathong; ha thwe, pelo e ka ho Chaka, le moya o ka ho yena, hase wa botho, ke pelo ya Nkulunkulu, le moya wa hae.

Ka phirimana ya letsatsi leo ho qhadilweng Zwide ka lona, puo ya mabotho, bahlankana, basadi, e ne e le: "E ne e ka ba hase Chaka; ba mo lwantshang ho molemo ke ha ba ka futuhela medimo pele, ba ba ba e hlola, e be hona ba tlang ho yena!" Re se re boletse le tsa Noliwa, mme kajeno batho bana ba babedi, ba leng haufi le ho nyalana, ba hla ba tumelwa ke hore ke baromuwa ba Nkulunkulu.

Ndlebe le Malunga ha ba di utlwa, bona ba hla ba tiisa hore ho jwalo, ba re, Chaka o romilwe ke Nkulunkulu ho tla ruta bana ba hae ntwā; ditaba tsa bona tsa amoheleha habonolo, tsa fumana kgolo e jwalo e se e ntse e le teng dipelong tsa batho. Lerumo la Chaka le lona la thusa ho totisa kgolo eo dipelong tsa batho, hobane le ne le entswe ka thupa ya baloi, mme le tletse meleko, le sebetsa mehlolodika; seboko sena sa Mazulu le sona sa boela sa totisa taba eo ya hore Chaka hase motho wa lefatshe. Ba rapelwa, ba kgumamelwa; mme Chaka a utlwa monate, athe Noliwa yena o ne a swaba ka ho tseba hore e ntse e le motho ya tshwanang le batho ba bang.

Taba ya lenyalo la bona ya tsietsa haholo hore na mokete o tla ba matsohong a mang, dikgomo tsa bohadi tsona di newe mang, ha ba di lokelang kaofela ba le lebitleng; ka baka lena lenyalo la dieha, mme tieho eo ya thabisa Chaka, ka baka la morero wa hae le Isanusi.

17

Diphetolo le ditokiso tsa Chaka

RESO ka re tswela pele ka tsa borena ba Chaka, re ka ka ra bolela kamoo setjhaba sa Bathethwa se neng se le kateng ha Dingiswayo a fihla, a nka borena, le moo se neng se le teng ha a eshwa.

Dingiswayo a fihla a nka borena setjhaba sa habo se le lefifing le letsholetshe; banna ba itulela hae feela, ba sa sebetse letho, ho se mokgwa oo ba ruang dikgomo ka oona; yena a fihla a fetola ditaba. A bokella ba tsebang ho suha le ho roka dikobo tsa diphoofolo, a ba hahela motse oo ba sebeletsang ho ona, moo matlalo a rekiswang teng; mme motse oo wa phakisa wa fetoha ntho e kang lebenkele le leholo la dikobo. Babetli ba difate le manaka le bona a ba etsa jwalo, mme a ba kgothaletsa mosebetsing oo wa bona ka ho ba nea meputso, ke ho re, ba entseng hantle ho feta ba bang; mme setjhaba sa kenwa ke moya o moholo wa kgwebo, ho sebetse, e seng ho sebetse feela, e leng botle, makgethe; esita le sona sehwei se hanyang mabele ho feta ba bang ka dilemo, sa fumana moputso bakeng sa bohwei ba sona; a ba a phunya tsela e yang Delagoa Bay, moo kgwebo e leng kgolo teng. Basadi le bona ba etsa ka matla ho bopa dipitsa tse ntle, tsa bokgabane, moo ba habileng meputso. Hape, a leka ka matla ho kenya moya wa botho setjhabeng, hore ba se ke ba nna ba jana ka ntle ho lebaka; leha teng a ile a hlolwa, ha bonahala hore moo o ba ruta ntho e ba phahametseng haholo, eo ho bona e leng mohlolo. Lefatshe la futhumala, ya eba nala mehlang ya hae, mme Chaka a nka borena ditaba di le jwalo.

Chaka hobane a fetole seboko sa hae, a bokella bahlankana ba setjhaba se qhalaneng sa Zwide, le ba tse neng di mo nyehella, a re ho bona: "Kajeno ha le sa na morena, le hona ha le sa le setjhaba, le bile le lokelwa ke lefu, hobane le bolaile morena wa ka Dingiswayo, ya neng a le etsetsa tsohle ka mohau; empa nke ke ka le bolaya le sa rate. Ke le beela ntho tse pedi, hore le ikgethele: ha le tela seboko sa lona le puo ya lona, le kena mabothong a ka, le fetoha Mazulu, le tla phela; ha le hana, teng ke tla le bolaya kaofela, hona kajeno le hona, nka re hona jwale, ha ke utlwa karabo ya lona." Ya eba ntho e bonolo haholo ho bao ho kena mabothong a Chaka, hore ba phele. Chaka a ba kopanya le Mazulu, haholo hore ba hle ba fetohle ona le ka dipelong; a ba a bea ba bang ba matona a hae ho mo alosetsa naha ya Zwide.

Chaka ha esale le bongwaneng ba hae a hloka ditakatso tse ngata, takatso ya hae esale e le nngwe feela: borena, le setumo. Kajeno o tumile haholo, e bile ke morena e moholo; na ekaba o tla ba kgotso? Le ho leka! Kajeno o nyolohile, o se a batla ntho eo le yena a sa e tsebeng. Kajeno Chaka a qala ho rera ntwana a sa thibelwe ke letho, ditaba di le ho rateng ha hae. A tadima ditjhaba kaofela tse ka nntsa leboya ho ya fihla moo a sa tsebeng, mme a lakatsa hore borena ba hae bo name jwalo ho ya fihla hona moo, moo a sa tsebeng; a tadima tse theositseng le lewatle ho leba borwa, a bona metse le metsana, marena le marenana, naha e kgabile ka metse e ikgahe-tsweng ka kgotso, a ba a bososela a ntse a le mong. A tlovisa mahlo hodima Loti, a tadima bophirimatsatsi, mme a bona ditjhabatjhaba tsa Basotho le Batsoana di ituletse ka kgotso, di sa tshwenyehe ke letho; yaba o a tsheha, a ba a bua a le mong, a re: "Borena ba ka bo tla tloha hona mona, moo ke leng teng, bo name le lefatshe, bo be bo yo fihla dipheletsong tsa lona. Morena o tla ba mong feela, ha a sa tla ba mangata, mme morena eo ke nna!" Yare ha a rialo, a nyakalla ka tsela eselesele, madi a botjha a bohlangana a kitima methapong ya hae, yaka a ka fetola ditaba kaofela ka oona motsotso oo. Ka yona nako eo borena bo ne bo hlile bo mo hapile maikutlo, hoo a bileng a lebala Noliwa.

Taba ya pele, Chaka a ikgahele motse wa hae wa moreneng, oo ka baka la matla a tshabehang a mong a ona o ileng wa bitswa Mgungundhlovu (ya kaa ka tlou).

Chaka a ikgahele motse wa hae wa moreneng ka nntsa ka borwa ho noka e kgolo ya Mfolozi (ke ho re, moo Mfolozi-Mnyama e seng e kopane le Mfolozi-Mhlophe), ka nntsa ka leboya ho noka ya Mhlathuze. A kgetha setsha ka baka la metsi bongata, hore motse o kalo o tle o anelwe ke ona; le ka meru boholo, hore diremo le patsi di tle di fumanehe haufi; le ka botle ba sebaka seo.

Marena a Basotho kaofela a tlwaetse ho haha hodima thaba, kapa letswapong la yona, kapa haufi le seqhobo. Chaka, yena, motse wa hae a o haha fatshe, motsitseng, re ka re, morapameng o monyenyanane.

E ne e le motse o moholo ka mokgwa o makatsang, oo ha esale ditjhaba di le teng ho seng o kileng wa eba mokale ka oona, ka boholo le ka bongata ba baahi ba oona, le ka matla a mong a oona. O ne o le motjhitja ka sebopeho, mme o hahilwe ka mokgwa ona :

Tsela e kgolo, e batsi hantle ho lekana batho ba bangata, mabotho, kapa dikgomo ho tsamaya di sa patisana, e ne e phatlola motse oo o moholo ka lehare ho tloha botjhabela ho isa bophirima. Tsela ya bobedi, e tshwanang le eo e ne e phatlola motse ho tloha borwa ho ya leboya. Litsela tseo tse pedi di ne di otlohile hantle, di lokisitswe ka makgethe a makatsang, a seithati se sehoho. Ditselana tse ding tse ngata di ne di le teng, tse tsamayang hara motse, re mpa re bolela tseo tse pedi hobane tsona e ne e le tsa morena, tsa setjhaba.

Hare ho motse e ne e le lebala le leholo haholo, le batetsweng hantle, le motsitsa. Ke moo mabotho a neng a bapalla teng; ke moo mabotho a futuhang a neng a nka ditaello ho morena teng, le ho mo dumedisa; ke moo mabotho a kgutlang ntweng a neng a kopana le morena teng, ho mo dumedisa le ho mo phetela tsa moo a tswang teng, le hore morena a bone hore na a kgutla a le makae. Ke moo makgomo a hapilweng a neng a ema teng hore morena a a bone, le motse kaofela o a bone; dikgomo di ne di kena teng ka mafohlo. Ke hona moo mekete e meholo ya setjhaba e neng e etsetswa teng. Ke hona lebaleng lena moo ditaba tse kgolo tsa borena ba Chaka di etsahetseng teng, le kganya ya hae e ne e bonwa hona teng mohla letsatsi la teng.

Ka botjhabela ho lebala leo, empa ka borwa ho tsela e tswelang botjhabela, e le maqoqolo a morena, le matona a hae, le dingaka tsa hae; ke hona moo ntlo ya Ndlebe e neng e le teng. Haufi le teng e le lesaka la dikgomo tsa Chaka ka sebele, tsa lebese, tsa nama, tsa lebeiso, le dikgomo tse ntlentle tse kgethi-lweng tsa mekete; ke ho re, tse bolema bo botle haholo, le tse mmala o motle. Tsena tse dulang mona e ne e le dikgomo sebele, tse tsebang le dithoko tsa tsona, tse tsebang badisa ba tsona.

Haufi le lesaka lena e ne e le lekgwakgwa le leholo, le entsweng ka difate tse epetsweng fatshe; lekwakgwa lena e ne e le lekgotla la moreneng; menyako ya lona e le mmedi, mme bosiu le motsheare bahlabani ba babedi, ba bararo, ba hlometseng ho qeta, ba ne ba eme teng, ho se ya ka kenang ka ntle ho tumello ya bona, ho se ya ka tswang ka ntle ho tumello ya bona. Ha eba Chaka a le teng ka kgotla, mang le mang ya kenang o ne a hoeletsa tumedisio ha a qala ho hlaha monyako, lerumo le thebe di sala ho balebedi ba monyako hammoho le kobo; a nto itihela fatshe ka sefahleho, a tle a hahaba ka mpa; ere ha a le hare ho lekgotla, a qale ho dumedisisa morena ka tumedisio ya morena. "Bayede"; mme ha a qeta ho boka dikgomo, phatla e hle e fihle fatshe, a namalle jwalo a ntse a hlobotse ho fihlela nako eo morena a ka amohelang tumedisio ya hae ka yona, le ho mo dumella ho ema, e be hona a ka aparang kobo ya hac. Ke hona lekgotleng lena moo Chaka a neng a amohela marena ka baromuwa ba ona, mme ke moo ho etsahetseng tse kgolo ka ho fetisa.

Monyakong wa bobedi wa lekgotla lena ho ne ho le sefika se selelelelele seo hodima sona ho dulang molebedi wa motse, sebohodi, motsheare le bosiu, hore a bone se tlang se sa le holehole, a hoeletse ho ba ka kgotla hore ba bolelle morena: "Ke bona motho, kapa batho ba itseng, ba hlaha ka nqa kgoro e itseng." Mme ka oona motsotso oo ho romelwe motho kapa batho ho ya ba kgahlanyetsa ba sa le hole le motse, ho utlwa hore na ke bafe, ba tla ka dife; hobane e mong le e mong ya neng a ka fihla kgorong ya motse a sa ka a bonwa a ba kgahlanyetswa, o ne a bolawa ho se potso. Setitimi ha se kgutla se bolella morena hore na ke bafe, ba tla ka dife; ke hona ho tla romelwa ho balebedi ba kgoro tsa motse (e seng tsa lekgotla) hore ba dumellwe ho kena, e be hona ba felchetswang ho ya kgorong ya lekgotla.

Ho ne ho se ya ka kenang bosiu motseng ha e se dititimi le baromuwa ba morena feela; empa le bona ba etse pontsho tse tsejwang ke sebohodi se hodima sefika, ka dirumola tsa lefatsa, e be hona sebohodi se bolellang ba bosiu ba ka kgotla

hore setitimi se itseng sa morena se a tla, bao ba yo tsebisa morena, ebe o etsa taelo hore balebedi ba se dumelle se kene; mme se tla dula ka kgotla ho fihlela thato ya morena e phe-theha, a romela hore na se tla ka dife.

Ho tloha kgotla e ne e boetse e le lekgwakgwa le batsi ho lekana batho ba bane ba tsamayang ba bapile; lekgwakgwa lena le ne le ya tlung ya Chaka ka sebele, e bitswang "Ntukulu". Mang le mang ya neng a ka tsamaya mona, a sa bitswa ka maqosa a mabedi a fapaneng, o ne a bolawa ka lefu le bohloko ho feta la lerumo. Ntukulu e ne e le kgolo jwale ka ha lebitso la yona le bolela, e hahilwe ka difate tse tenya tse epetsweng fatshe ho etsa mabota, ya nto rulelwa. Tlung ena ho kena batho ba seng bakaenyana feela; e ne e le ha morena, moo ho sa uweng, ka baka leo tsa teng ha di tsejwe. Bathwana ba tsejwang ba neng ba kena teng ke Ndlebe, Malunga, le Isanusi, le ba bang ba seng bakaenyana. Ke tlung ena moo lefehlo la borena le lejwana la borena di neng di bolokwa teng. Bahlabani ba leshome ba ne ba e pota bosiu le motsheare, ha Chaka a le teng le ha a le kgotla, esita leha a ile ntweng; ba e pota jwalo ba hlometse ho qeta.

Ka morao ho tulo eo ya morena e ne e le lethathamo le lehlo la matlo a basadi ba morena. Empa Chaka o ne a se na mosadi; ha a ka a ba a nyala; feela o ile a ikgethela barwetsana ba batle haholo hara setjhaba, ba rotolohileng, ba madimatle, ba bakgunwana, ba tlhaku ya tekwane, ba mmele o motle, ba seemo se ratehang, a nna a ba kenya matlung ao; a ba bitsa dikgaitsemi tsa hae, ke hore, bao a ke keng a kopana le bona; empa bona bao ba jwalo a nna a ya ha bona, ho bona; a kena lehoetleng la bana ba batho, a kgola tjhakatsa ya botjha ba bona; ere mohla ho thweng ke "kgaba le ileng", a ba fetisetse ho maqoqolo a hae, ha eba ba ntse ba phela; empa ba bangata ba bona re tla bolela qetello ya bona hamorao.

Fapha la bobedi le la boraro la motse ya eba la batho ba ahileng le yena; fapha la bone la motse ya eba la lebotho la motse, le bahlankana ba morena, ba felehetsang bao morena a ratang ho ba orosa.

Motse oo o moholo o ne o teetswe hare ke lekgwakgwa la difate tse epetsweng fatshe, mme monyakong o mong le o mong ho le bahlabani ba hanelang motho ho kena kapa ho tswa ka ntle ho tumello ya morena.

Chaka, ha borena ba hae bo se bo tiile hantle, o ne a se a sa atise ho tsohella mabothong. Bosiu o ne a atisa ho tsamaya hara motse ho bona hore na balebedi ba lebela hantle, a ye tlung e se e le meso; mme ere ha letsatsi le futhumala a tswe tlung, Mbopha le sehlopha sa hae ba mo eteletse pele ho ya kgotla, hore batho ba tsebe morena o a tla; ebe kaofela ba ka kgotla ba ema, mme ha Chaka a qala ho hlaha ba mo dumedise ka tumediso ya hae ya borena, ba wele fatshe ka difahleho, ho fihlela a amohela tumediso ya bona.

Ha a tloha kgotla a ye sakeng, ka nako eo ho hangwang ka yona. Ha ho nehelwa manamane dikgomo di lle, tse bohlang di etse haholo, badisa ba tsona ba ntse ba di roka. Hangata di ne di robatswa teleha ka boomo ke badisa, hore di tle di lle haholo ka la hosasa. Ka oona motsotso oo badisa ba dinku le dipodi le bona ba bulele dikonyana le dipotsanyane, mme hara lerata la dinku le dikgomo, hloho ya badisa ebe o roka morena, ka dithoko tsa dikgomo: "Kgommo mmu-u! se-lla-moreneng, ha ella motsaneng ho a ronana. . . modimo o nko e metsi, wa ra-se-lohlanya-ditjhaba." A qetelle ka ho re: "Bayede, Nkosi! Dikgomo tsa ha Zulu di a o boka, di a o dumedisa, wena Lehodimo le fanang pula le lekgulo. Dinku le dipodi tsa ha Zulu di a o boka, wena Zulu eo di leng teng ka yena. Tse phe-lang tsa ha Zulu kaofela di a o boka, wena ya neng a bohlwe ke kgomo, ya bohlwang ke kgomo!" Mme pelo ya Chaka e thabe, e itumele ho qeta ha a roriswa le ke diphoofolo tsa naha.

Ha a tloha mona a ye lebaleng la mabotho, ho ya dumedisa batho ba motse wa hae, re ka re, ho ya dumediswa ke batho ba motse wa hae, le ke lebotho la motse. Tumediso tsa lebaleng lena di ne di le monate ka mokgwa o makatsang, ka ha di ne di etsetswa pontsheng ya bohle, moo motse o lemaletseng ho ya bokana teng.

Hamorao morena o tihakela Ntombazi, motseng wa bokgaisiedie. Turnedisio ya fapha lena la motse e ne e feta tsohle ka monate, ka ha e ne e etswa ka lerato, mme le mantswe a teng e le a reneketsang:

Mntwanamuhle, Mhlekazi!
Uteku lwabafazi bakwaNomgabi!
Abaelutekula behlezi emilovini!

A bolelwa ka mokgwa o qabolang haholo: "Uteku lwabafazi bakwaNomgabi", ke ho re, Lewatle la basadi ba Nomgabi; "Abaelutekula behlezi emilovini!" ke ho re, Leo ba le phathatsang, kapa ba le bapadisang, ba ituletse boiketlong ba pelo e kgotso.

Re eso ka re qetella tsa motse ona, re ka bolela hore fapheng lena la motse, Chaka o ne a atisa ho tsamaya a hlobotse, a le ditjoko feela, ka kopo ya bokgaisiedie, hore ba ke ba fepe mahlo a bona ka ho boha mmele wa hae o motle; hobane Chaka e ne e le motho e motle ka mokgwa o hlolang. O ne a le molelele ho feta bohle ba setjhaba sa hae, empa bolelele boo ba hae bo kgabisitswe ke mmele wa hae o boima, e se motollo. Ho tloha maotong ho ya tswa hlohong o ne a se na kodi, e le thahadima ya sebele.

Esita le ntweng ba bangata ba hae ba hlabilweng, ba shwang, kopo ya bona ya qetello e ne e le hore morena a ke a hlobole, ba mmohe la qetello, ba tle ba itjhelle ka kgotso; mme a fele a etse kamoo ba kopang kateng.

Motsotsong ona oo re ngolang ditaba tsa Chaka, ruri ho ne ho se morena lefatsheng eo batho ba hae ba mo ratang ka lerato le lekanang le lena. Mohla mekete ya setjhaba e ne e le molao hore pele, ho eso qhalanwe, morena a ke a hlobole, setjhaba se qetelle ho keteka ka ho boha mmele wa mong a sona.

Chaka a haha le metse e mengata ya mabotho, hobane bongata bo bokalo bo ke ke ba dula tulo e le nngwe kaofela. A lokolla mabotho a Dingiswayo, a re: "Lona ke le ratile, ho lekane, phomolang; ke tla le bitsa ha ke se ke futuha," Ba bang kaofela a menya-menyana le bona ka thuto; a ba ruta

ntwa, ho kgoroha le ho alola, le ho boya sekwele hanghang; a ba ruta ho sena ka makgethe, ho ela mahong ho se ya potlakang kapa ya sallang; moo ba thinyang, kapa moo ba fetlamang ba ele hong. A ba ruta dipapadi tse ntle, tse bohehang, tsa ntwā; ho fetisa moo a ba ruta kutlo, ha ba laelwa ba ne ba sa arabe, ba sa botse lebaka, ba etsa feela kamoo ba laelwang kateng. Hape a qapa dipina le dithoko tse ngata tse ntlentle, tseo bahlabani e neng ere ha ba di utlwa ba be ba lle, ba kene moyeng oselesele.

Ka letsatsi le leng le le leng a tsoha ka meso, a raka kgoho kalaneng, e mo fumane a se a le hara mabotho a hae, a a otlototse, a entse lekaka, kapa a swentse e le tlama hodima hae. Malunga le yena a tsoha ka dialla, a raka mafube a meso, mme ka ha Chaka a ne a se na mosadi, e le yena ya tshwarang lefehlo; ka mehla ha a tsoha a tsohele ho bona dikgomo tse hlabelwang mabotho, mme dijo tseo a di sebetse ka moriana wa hore ba di jang ba utlwe motsamaisi wa bona ka kutlo ya sebele; a nto eketsa ka moriana o ba thatafatsang dipelo hore ba hloke mohau le hang feela.

Taba ya bobedi, Chaka a fedisa lebollo, a re ha le thuse letho, ke ho senya nako feela eo bashemane ba ka rutwang ntwā ka yona; ka hona a ba le mabotho a mefuta e mmedi: a bahlankana matsholathebe, ba lwanang dintwa, le a bashemane ba rutwang ntwā. Ngwana e motona ha a qala ho tiya-tiya, a be a se a iswa mabothong moo ba rutwang bonna ba sebele; tsatsi le leng le le leng ngwana eo ha a teane le batswadi ba hae kapa basadi; ho tloha hosasa ho isa mantsiboea o hara tnhemane e nngwe. Puo ya bona ke ntwā, meqoqo ya bona ke ntwā, dipina le dithoko tsa bona ke tsa ntwā, papadi ya bona ke ya ntwā, dijo tsa bona ke ntwā. Ke ho re, tsohle tseo ba di utlwanng, tsohle tseo ba di bonang, tsohle tseo ba di etsang, ke tsa ntwā, hobane ha ba bone letho le leng ha e se lerumo, kwakwa, thebe; le mekgabo ya bona ke ya ntwā. Ka baka leo bana ba batona kaofela ha Zulu ba hodiswa ka mokgwa o mong wa mofuta, o ba thatafatsang dipelo; taba ya bona ya eba madi, hobane ya tsebang ho bolaya haholo ke yena eo ho thweng o bolotsehile,

ke monna. Bashemane bana ba dula ka tebello e kgolo, ba lebeletse letsatsi la bona ho tjhaba, leo ba tla hlahela mahlong a setjhaba ka lona, e leng letsatsi la ho nehelwa ha bona; ere mohla ba futuhang ba ye ba tswile dipelo jwale ka ntja e qethisitsweng haholo, empa e hanelwa ho tsoma, mme ka baka la meno ho hlohlona e be e harole dipodi, mohlomong e lome le batho. Le bona ba ya ba le jwalo, ba sa tsebe ho kgetha monna ho mosadi, kapa ngwana ho setsohatsana.

Ke ketso ya Chaka ya bobedi eo.

Taba ya boraro, Chaka a hanela mabotho ho nyala, a re lenyalo le lokela ba seng ba tiile; hape a re, ya nyetseng ere moo ho shwang batho, ha ntwana e le thata, ya nyetseng a hopole mosadi le bana, ebe moo a seng a di bona matswele, e leng dihlong hoo. Athe lesoha le lwanela hore ha le sa bolawe le bolaye, le be le hlole, moo le habileng dipina tsa barwetsana. Empa leha ho le jwalo, Chaka o ne a sa ba hanelle ruri; a ba tshepisa hore lebotho le tla siya a mang hole ka mosebetsi ntsweng, le tla lokollwa pele ditlamong tsa bosoha, esita leha eba le eso ka le dula nako e telele bosoheng; ho feta moo le tla nyadiswa ke morena. Empa ha ho se lebotho le ikgethang ho a mang ka diketso, teng a tla lokollwa ka ho hlahlamana ha ona, ho qala ka la pele le tla lokollwa ka nako e itseng, e ratwang ke morena; hape mabotho a jwalo a tla inyadisa.

Hape mohlabani ha a siya ba lebotho la hae, a ka fetela ho la pele; mme ha a ntse a iponahatsa a ka ba a bewa bolaoding, kapa a lokollwa ditlamong, ba lebotho la hae ba sa le moraorao. Ho rialo ke ho re, mohale ha a beelwe nako, o ipela yona ka mosebetsi wa hae; ka selemo se le seng a ka qala lebothong le qalang, a fohla, a ba a ya tswa sehlohong, ho la qetello; a tswa ditlamong tsa bosoha, a nyadiswa ke morena, a ba a newa dikgomo tseo a ya qala bophelo bo lokelang ya jwalo ka tsona. Mmadi a hopole hore hara dintho tsohle tsa lefatshe tse ratwang ke ba Batsho, ha ho e jwale ka lenyalo; hangata ha ho bapiswa dintho lona ha le bolelwe, hobane lenyalo ke bophelo; ke hona moo re utlwisisang hantle hore na bahlabani ba Chaka ba ne ba sebetsa jwang moo ba habileng lona. Ho beela ma-

botho mohlala, Chaka a dula bosoha ho fihlela letsatsi la lefu la hae.

Ke ketso ya Chaka ya boraro, eo, e kgolo.

Taba ya bone, ho fihlela Chaka a nka borena, mohlabani ka mong o ne a ena le marumo a sehlopha, a theko e telele kaofela, ao ho betswang dira ka ona; mme ka hodimo ho moo e be kwakwa ho ba bang, kapa koto; tsena kaofela Chaka a di lahla. Mohlabani ka mong a newa lerumo le le leng feela to, le sephara, le theko e kgutshwanyane hoo le ke keng la phoseha; mme a lauwa hathatathata hore a se ke a ba a phosa wa direng ka lona, le etseditswe ho hlaba bohlasa, mme e ka kgona le sebediswe jwalo. Lerumo lena ha le tla tseba ho sebetisa, e ka kgona batho ba atamelane; mme moo ho leng jwalo, mosebetsi wa lona o a tshabeha, le hahola dinama tsa motho hampe; leqeba la lona ke kgea e senameng, e bolayang. Hape mohlabani a tlangwa hore, ha a kgutla ntweng, a kgutle le lona, a se ke a ba a kgutla le le siyo; mme le hona a be a tle le la tshwene ya hae. Ana a ditshwene a ne a tewa botjha, a bolokelwa mabotho a bashemane mohla ba fihlang temeng ya ho tshwara lerumo. Lerumo le leng le le leng le ne le feta matsohong a Malunga hore a le lokise ka mere le mahloko a dinoha, hore le bolaye hang feela eo le mo hlabang.

Chaka hobane a fetole seboko sa hae, a ipatlele se monate sa Zulu (Lehodimo), a lakatsa ho fumana le yona tumedisio e monate, e ka dumellanang le seboko seo sa hae, seo modumo wa sona o hlabosang ditsebeng tsa batho.

Ka letsatsi le leng, ha a qeta dipapadi tsa hae mabothong a a bokella hammoho, a bitsa le batho ba motse wa hae, a re ho bona: "Bana ba ka, bosiu, ha ke robetse, Nkulunkulu o ile a roma maqosa a hae a maholo ho nna; maqosa ana a re ke rute setjhaba sa hae sa Mazulu (baLehodimo) tumedisio e ntle, e monate; tumedisio ya hlonepho, eo se lokelang ho dumedisisa morena wa sona ka yona, morena eo Nkulunkulu a mmeileng morena wa marena ohle a lefatshe le a ditjhaba tsohle tse tlasa letsatsi le kgwedi, hore di mo nyehelle, di mo kgumamele.

"Lona, bana ba ka, le tla hola le nna, le tla busa le nna, le tla hlonephuwa ke ditjhaba tsohle jwale ka ha di ntlhonepha; Nkulunkulu o re, ha le ka nkutlwa ka kutlo ya sebele, la mamela ditaelo tsa ka ka ho tlala, jwale ka ha ke mo utlwa, ke mamela ditaelo tsa hae ka ho tlala, bana ba lona ba tla bona tse kgolo ho feta tsena tseo le di bonang; mme lona, mohla le ikelang boyabatho, o tla roma Nkosazana yezulu ho tla le kgahlanyetsa ho ya ho yena ka sebele, moo le tla busa le yena, le le ba ileng ba mamela ditaelo tsa hae hantle.

"Tumediso eo ho thweng ke le rute yona ke BAYEDE; ke tumedisio eo le tla dumedisisa nna feela ka yona, e seng motho e mong; leha le swaswa le se ke la ba la re 'Bayede' ho motho, hobane ho rialo ke lefu; lentswe leo le tla le bitsa feela ha le dumedisisa nna. Nkulunkulu o re ke le bolelle, ha le ke ke la hlonepha tumedisio ena kamoo a le laelang yona kateng, ditau di tla le harola, dikgomo tsa lona di tla folotsa ka mehla, basadi ba lona ba ke ke ba pepa, masimo a lona a ke ke a bea, pula e ke ke ya hlola e ena, le dira di tla le tlokela.

"Ke re ho lona he, bana ba ka hlonephang taelo ena ya Nkulunkulu."

Hlaloso ya Bayede ke ena: ke ho re, "ya pakeng tsa Modimo le batho", ke ho re, "modimo o monyenyanane oo Modimo o moholo o busang marena a lefatshe le ditjhaba tsa ona ka oona."

Ka morao ho tseo Chaka a lokisa diaparo le mekgabo ya bahlabani ba hae, hobane o ne a rata makgethe mabothong a hae; hore ba apare ka ho tshwana, lebotho le leng le le leng le be le moaparo wa lona oo le tsejwang ka oona. Ho ne ho rwalwa meqathatso maotong mehleng eo; Chaka a e fedisa ka hore e sitisa bahlabani ba hae ho tsamaya kapele. Ka ntle ho tsena Chaka a ruta setjhaba sa hae hlonepho le mokgwa oo ba lokelang ho bua le yena ka oona. Banna, mabotho, a ba ruta tumedisio ya hlompho; moifo wa moreneng, baeletsi ba morena (leha a ne a sa eletswe) le bona a ba ruta mokgwa wa bona wa ho eletsa le ho bua le yena.

Bahlabani ha ba mo dumedisisa ba ne ba re:

Bayede, baBa, Nkosi yamakhosi!
 Wena ngonyama, Ndlovu-ayiphendulwa!
 Wena, owakhula si libele,
 Bayede, baBa, Nkosi yezulu!
 Wena omnyama, owavela wasiphatha ngetahu,
 Wena ongangendlovu,
 Wena odl'amadola;
 Wena onzipho zinjengezebubesi!
 Wena ongangezulu eliphezulu,
 Wena Zulu, siphathe ngetahu!
 Bayede Nkosi! Bayede baBa! Bayede Zulu!

Moifo o tsohe e sa le neng, o ye kgotla hore o tle o tsebe ho dumedisa morena; mme a re a sa qala ho hlaha, ba re refo, ba eme ka maoto; Mbopha, hloho ya bona, a re: "Lehodimo le sele kajeno" (ke ho re, morena o thabile), ba mo arabele ba re: "Lehodimo ha le sele, re tla futhumala hamonate." Mme ba tlohele mahong ho dumedisa morena: "bayede Nkosi! Wena eo mofuthu wa hao o leng jwale ka wa letsatsi le medisang dijalo. Dumela, letsatsi la rona!"

Kapa Mbopha a re: "Lehodimo le sithabetse kajeno" (morena ha a thaba), mme ba mo arabele ba re: "Lehodimo ha le sithabetse, re thabile hobane le re tlisetsa mahlohonolo a pula." Ho rialo ke ho re ho tla bolawa batho ba bangata.

Barwetsana, dikgaitsemi tsa morena, ha ba mo dumedisa ba ne ba re:

SakuBona Mntwanamuhle, Bayede MhlekaZI;

kapa:

Bayede Nkosi
 Uteku lwaBafazi Bakwa Nomgabi,
 ABaBelutekula Behlezi emilovini,
 Bayede Zulu!

Chaka taba ya hae ya eba nngwe feela; le meqoqo ya hae, mekgabo ya hae, ya sekamela hona tabeng eo e nngwe eo, mme ka hona mesebetsi e metle, e molemo, e qadilweng ke Dingiswayo ya wela fatshe, hobane banna kaofela ba ne ba le mabothong, basadi ba sebeletsa ona mabotho ao.

Mona re kenya dithoko tsa Morena Chaka, ka Sezulu, tseo re tsebileng ho di fumana:

USHAKA (Ngu Chakijana kaMsenteli)

UShaka ngiyesaba ukuthi nguShaka,
UShaka kwakuyinkosi yaseMashobeni,
Uteku lwaBafazi Bakwa Nomgabi,
ABabelutekula behlezi emilovini.
BaBethi uShaka kayikufusa,
Kayikufa yinkosi,
Kanti kunyakana uShaka ezakunethezeka.

UDlungwane woMbelebele,
Odlunge emanxulumeni,
Kwazekwasa amanxulumama esibekelana.

Umlilo wothathe kaMjokwane kaNdaBa,
Umlilo wothathe ubuhanguhangu,
Oshise izikhova zaseDlebe,
Kwaze kwaye kwasha neziseMaBedlana
Izinkomo zawoSihayo zamlandela
Wakhangela enzansi namaDungela
Kwase kwalandela nezamaFongosi
Ezazisengwa yindiki lakwaMavela.

Izulu elidume ngenhla komuzi eKuqobekeni,
Lazithath'izihlangu zamaPhela,
Lamudl'uNomhlanjana ezalwa nguZwide.
Lamudl'u Mphepha naye ezalwa nguZwide.

Indlovi ethe imuka baBeyilandela abakwaLanga,
Yase idla uDayinguBo ezalwa nguZwide;
Yamudia uMpondophumelakwezinde emaPhelesi;
Yamudia uMthimona ezalwa nguGaba.

Indkonyane ekhwele phezu kwendlu kwaNtombazi,
Bathi iyahlola kanti yiBona abahlolayo;
Indlovu ebuyise inhloko, yandl'amadoda.
Indlovu ekhal'isemiThonjaneni.

Izulu elidume ladl'izihlangu zamaPhela
ABafazi imikhufulo bayishiy'izinqundi,
Imbewu bayishiy'isemanxiweni,
ABafazi abanendeni banyekeza.

KwaSomdombana udle izimfe zambili,
Kwayisimanga ikhambi laphuma lilinye,
Akayi nasebandla, akayi nasemaduneni,
Unjengo Vimba wakwaMangwekazi,

Igawu abathi beliluma bebeliphimisa
bakhumbulaamagawu abebesi,
Umlunguzi wezingoje, izingoje zilunguzelane.
NgoBa walunguz'ingoje yomfowabo.
Unyaluthi olumnyama lukaHlayukana,
Balukhotha bengakayi enyangueni abakwaZulu.

Umbebe kamame, beba simuke,
Abanye basemhlane kanina babelethwe,
NgabawoMbuzo, NgabawoNsele,
NgabawoSichusa sikaDingankomo,
Intethe egolwe ngomkhonto kwaMalandela,
Intethe ethe ukusuka yajubalala.

Lefu la Noliwa

DIKGWEDI tseo Chaka a di baletsweng ke Isanusi, tsa boimamelo, di fedile mohopolo wa hae o sa fetoha, a ntse a le hona mola lentsweng la hae la mohlala monene. Kamoo re boletseng kateng, thibelo e ile ya eba teng lenyalong la Chaka, e le thibelo ya hore na dikgomo o tla di nea mang, ha le teng ho utlwahala hantle hore a ke ke a nka Noliwa feela jwale ka letekatse; leha ho le jwalo Chaka a nna a ya ho Noliwa, a ba a ithwala. Noliwa, nakong ya ha a ithwetse, a ratisuwa Chaka, a hlola a llile ha a sa mmone.

Chaka le yena o ne a rata Noliwa haholo; ke yena feela motho eo re kgolwang hore ha ekaba Chaka o kile a rata mosadi ka lerato la nnete, lerato le ne le wele hodima hae. Tsohle tse ntle, tse molemo, tseo mosadi wa nnete a ka di etsetsang monna wa hae, ha ekaba Chaka tsona tseo o kile a di fumana,

o di fumane ka Noliwa; mme leha a mo rekisa tjee, a mo rerela polao, letswalo lona le ne le mo ja, le sa mo fe sebaka, le mmo-lella hore o kgelohile tsela ya botho; empa ka baka la borena a le hatella, a pesetsa, a tsamaya a jere lefu mahetleng.

Mokgwa oo Ndlebe le Malunga ba sebetsang ka ona, o ne o se o qadile ho bonahala hore efela o mo isa hona boreneng boo a bo batlang; yaba o kwenya lejwe, a tiisa pelo.

Malunga a mmolella hore nako e badilweng e se e bile e fetile, mme ha ho pelaelo, Isanusi o entse ka boomo hore Chaka a tsitsise maikutlo; yaba Chaka o re: "Empa tieho ya Isanusi e tla ntsietsa, hobane ke se ke rata ho futuha; kgale re dutse feela re sa etse letho, marumo a rona a tla be a jewe ke mafome."

Malunga: "Empa, ka mokgwa oo ke seng ke sebeditse ka oona, o ke ke wa futuha ka ntle ho madi a eo o mo ratang, mme oo ke mosebetsi wa Isanusi, e seng wa ka; ekasita eba o imametse, mme o qenehetse Noliwa, nna nke ke ka etsa letho; ke Isanusi feela ya ka etsollang seo ke seng ke se entse; ke yena ya nang le tsebo ya ho ya le ho boya, ho etsa le ho etsolla." Chaka a utlwa, a utlwisisa hore sebaka sa ho hauha le ho qenehela Noliwa se sa le teng, mme a ferekana maikutlo.

Ka phirima ya lona tsatsi leo, Isanusi a fihla a kena ho bona tlung, ba le babedi feela, mme a kena ka potso: "Ho jwang, Chaka? O imameletse ho phela le Noliwa e le mosadi wa hao kamoo ho rerilweng ke Dingiswayo le setjhaba sa hae le wena hammoho, kapa o imameletse borena?"

"Nna Chaka, ha ke tsebe ho bua ditaba tse pedi ka molomo o le mong; seo ke se buileng ke se buile, Isanusi." Isanusi a thola motsotso o molelele, a ntse a inametse fatshe; qetellong a nyolla hloho, a re: "Be! dumelang hle, banna ba heso. Malunga, ho jwang? O sebeditse?"

"Ke sebeditse, ke qetile, Isanusi, re se re emetse wena feela, o leng wa ho qeta le ho phetha."

Isanusi: "Bahlabani ba se ba jesitswe ba sa tsebe?" "Ba jesitswe, Isanusi." Isanusi: "Marumo a se a teilwe botjha, a bile a lokisitswe ka mokgwa wa teng, jwale ka marumo a bahlabani ba ha eso?"

"A teilwe, a bile a lokisitswe, Isanusi."

"Tsa ho fehla lediba di lokile?"

"Di lokile, Isanusi; tsohle tseo o ntaetseng tsona ke di entse jwale ka ha o ntaetse, ke qetile." Isanusi a retelehela ho Ndlebe, a re: "Ndlebe, wena o sebeditse dife ha esale ke tloha?"

"Ke lokisitse mehopolo ya batho, banna le basadi hammoho, hore ketso efe le efe eo Chaka, a tla e etsa ba ikutloe hore e lokile ha e etsoa ke eena Chaka yena ya romilweng ke badimo bathong. Hape ke ba jesitse boreba, hore moo pelaelo e neng e ka ba teng ba rebehe, ba hloke meelelo, ba se ke ba lemoha letho; ba tadime Chaka, ba be ba mo nahane kamoo ba nahanang Nkulunkulu kateng."

Isanusi a bososela, a re: "O sebeditse hantle, taba e kgolo le hona." Yaba Isanusi o boela a botsa Chaka potso eo a neng a se a tswa e botsa, mme Chaka a mo araba ka yona karabo ela ya pele. Isanusi a boela a thola motsotso o molelele haholo, a tsielehile, a le jwale ka moahlodi ya ahlolang a sa rate ho tswa eo a mo ratang, ya mpang a tlangwa ke ditaba hore a mo tswe, a be a mo ahlole ha boima, e leng hona hoo a sa ho rateng.

Yare e se neng a re: "O imamele hantle, Chaka; tse seng di entswe ke mahlahana a ka di ka etsollwa, athe seo ke tla se etsa ka madi a mosadi wa hao, Noliwa, ke seo le nna nke keng ka ba ka se etsolla, leha ke bile ke rata; etlaba ho tiile, ho tiile. Ka baka lena ho batleha hore motho a utlwisise seo a se etsang e sa le nako, esere hamorao a lla ho se ho se thuso. Mohla ke tlohang ke ne ke o bolelle hore kajeno re o ruta boloi bo boholo, mme ho jwalo, hobane rona dingaka re baloi ba fetang le baloi; ha o imamella borena o tla fetoha wa mofuta o mong, o tla tshwana le marena a heso. Empa ke sa o botsa hape, o nkarabe o bolela nnete ya pelo ya hao, o sa tshabe letho, o sa tshabe le hore ke tla re o nkgathaleditse lefeela. O ikgethela eng, Noliwa kapa borena?"

Chaka: "Borena."

Hang ka ho panya ha leihlo sefahleho sa Isanusi sa ela, sa hlaka, maswabinyana a neng a mo aparetse a baleha, a siela thabo sebaka, a re: "O arabile jwale ka monna, ke batla batho

ba jwalo. Motho ya mehopolo e dikadikang nke ke ka utlwana le yena; ke ne ke o nonya ka dipotso tsena, ke re ke tsebe botebo ba maikutlo a hao, mme ke a bona o monna, ha o buile eba o buile. O morena, o arabile jwale ka morena. Kajeno ke tsebile hantle seo o leng sona, mme ke tla o sebeletsa ka pelo e tshweu le ho feta pele, ka ha ke tseba sebopeho sa hao. Ka lefu la Noliwa o tla tseba ditaba tse ngata, mme leha o ke ke wa di lemoha kapele, o tla di lemoha hamorao; o tla be o tsebe le hore ha ho lefu, ha ho ho shwa.

“Motho ha ho thwe o shwele, o a be a sa shwa, a mpa a fetohile feela, moya wa bophelo o tswile lekokwaneng lena la nama, o ile lefatsheng le leng le kganyang ho feta letsatsi, mme a yo phela teng e ntse e le yena hantlentle, kamoo le wena hanyenyane o leng paki, hobane o ne o ikutlwele lentswe la ntao le bua le wena, e le lona ka sebele. Ya sebeditseng haholo lefatsheng lena o tla fumana kotulo e kgolo teng; ya sa etsang letho mona ha a fumane letho teng, hobane tsohle tseo motho a di etsang lefatsheng lena, letsatsi ha le dikela le ya le tsona motseng oo o moholo wa ba phelang, bao lona le reng ba shwele, ke bafu; mme di tla mo emela teng di ntse di ata, di tswela pele, jwale ka dikgomo tse tswalang mmoella. Empa ya sebeditseng tsa hae hanyenyane, bakeng sa ho ata di a qepha, di a nyenyefala; jwale ka motho ya lemileng hanyenyane ereng ha a re o pola mabelenyana a hae a kaa ka seatla, bakeng sa ho tswa a tlatsa meuba, a nyamelle feela hara mobu wa seotlo, a be a sale a itlhophere, a itshwere matsoho feela.

“Hona jwale o lekgatheng la ho kena palong ya dinatla, e, palong ya dinatla tseo ke di bonang le hona jwale moo di ituletseng teng di teetswe hare ke kganya ya mesebetsi ya tsona, e leng banna ba ileng ba fufulelwa nakong ya ho fufulelwa, ba sebetsa senna. Hona jwale o lekgatheng la ho kena palong ya marena a jwale ka marena a heso.” Isanusi a hlomoha pelo, a ba a kgutsa hoja e ne e le hona a kwahollelang Chaka diphiri tsa lefatshe le ka mose ho lebitla. Chaka a mamela ditaba tsena ditakatso tsa pelo ya hae di le bohale, di leotsehile, di mo tjhatjhehisa hore a yo fihla kapele boreneng boo bo jwalo.

Yare e se neng Isanusi a ya a re: "O motho ya kelello, Chaka, ruri ha ho ba bangata ba tshwanang le wena ka ho tseba nako; hobane nako e teng bophelong ba motho eo ereng ha a ka e tlohela ya mo feta, ebang o fetilwe ke mahlohonolo ao a ke keng a hlola a a bona le kgale, ho isa mobung o batang; empa eo ereng ha a ka e hlokomela, ho e fadimehela, a ka fumang mahlohonolo a ke keng a hlola a mo phonyoha. Ke nako e kang ya mohla ke o tholang tlasa sehlahla o robotse; hoja o se rere senna mohlang oo o ka be o le kae kajeno? (Chaka a re ka pelo: 'Hana nka be ke le kae!')

"Ka nako e kang ya kajeno, o tsebile ho ikgethela tsela eo o tla tsamaya ka yona le mokgwa oo o tla phela ka oona lefatsheng, mme o tla shwa mmuso wa hao o sa o tsebe moo o fellang teng; mme ntho e kgolo ho feta tsohle, ke hoba boholo ba hao le kganya ya borena ba hao o tla di fumana di le kgolo haleshome ho bo-ntat'ao mohla o fihlang ho bona, moo e tla ba tsa hao ka mehla le ka mehla; hobane teng ha ho showe, ha ho lefu, batho ba phela ka ho sa feleng, mme ba phela kamoo ba ileng ba phela kateng lefatsheng lena." Isanusi a boela a thola motsotso o molelele; a hula Chaka, ba tswela ntle, yaba o lelala hodimo o supa dinaledi: "Palo ya bahlabani ba hao e lekgatheng la ho feta dinaledi tseo o di bonang lehodimong ka bongata. Hara ditjhaba o tla kganya jwale ka letsatsi le sa apeswang ke maru, leo dinaledi di nyamelang ha le tjhaba; le wena, ditjhaba di tla fela di nyamele jwalo ha o hlaha, ka hobane madi a Noliwa a tla o tlisetsa mehlolo ya menono."

Mmadi a ka itekanyetsa hore na mehopolo ya Chaka e ile ya eba jwang ha a ballwa boholo bo kalo le kganya e kalo, a di ballwa ke eo a tsebang hantle hore o bua moeka ho tsohle. Leha ho le jwalo ditaba tsa ema jwalo matsatsinyana ho sa etswe letho, ho emetswe nako ya Chaka ya ho tsohela molapong, hore ho tle ho sebetswe mohlang oo.

Ka le hlahlamang, Chaka, ha a kgutla dipapading tsa magotla a hae, a fumana Isanusi le mahlahana a hae ba le siyo, ba ile ho batla dihlare naheng, merung. A kena lapeng ha

Noliwa, a mo fumana a na le lefielo la hae feela. Mohlang oo Chaka, ha a bona Noliwa, a fumana a le mokgunwanakgunwana, a butswitse ho feta tlhaku ya tekwane, a hlakile lebala, botle ba hae bo bile bo kapea. Mahlo a hae a le maphatswana, a le bonolo. Lentswe la hae ha a bua le Chaka, moratuwa wa hae, la mo timeletsa mekorotlo le dithoko tseo a nneng a ithetse ka hore di monate; la bua le hlwekile, le le phefa, le le bonolo, le tletse nnete feela, mano le thetso di le siyo ho lona. Empa hara ntho tsohle, mahlo a hae! E le mahlo a ipolelang hantle hore "ke wa hao ka bonna bohle, Chaka; ke wa hao ho pheleng le ho shweng." Botle ba hae mohlang oo ba etsa hore Chaka e be semumu, a sitwe ho bua; a ema a timeletswe. A ipikitla mahlo, a tadima hosele; yare ha a boela a tadima Noliwa, a fumana eka botle ba hae bo ntse bo eketseha, e le botle bo lokelang yena mosadi ya ratilweng haholo ke Nkulunkulu, ya kgethilweng ke yena ho tla bontsha batho phetheho ya bosadi. Sefefo sa tsoha maikutlong a Chaka, setsokotsane sa mohlolo sa ferella, sa kubisa marole pelong, yaba o a tswa.

Isanusi ha a fihla, le Chaka a eso ka a ba a bua letho, a re: "O monna ruri, Chaka, ke bone maikutlo a hao ho dubakana ha o bona Noliwa, empa wa itshwara senna, jwale ka morena, hobane morena ha a lokele ho fetofetoha le motsheare."

Letsatsi la Chaka ha le atamela Noliwa a hlabeha, a hlabeha e le motho ya ithwetseng, a kukunelwa ke hoo a ho jereng, leha a ne a eso ka a "tsofala" hoo batho ba ka mmonang. Ka phirimana ya letsatsi leo a tla tsohela molapong ka lona, Chaka a ya ho Noliwa a nkile lehlabo la disiu; a mo fumana a ituletse a le mong le lefielo la hae feela ka ho tshaba modumo, mme ha a kena eo a tswa. Ho ne ho besitswe mollo ka patsi, kgabo ya oona e entse lebone le letle le bonesang mokgorwana oo hantle.

Chaka a atamela ho yena, a nna a mmopadisa, a mo aka, a mmotsa moo ho leng bohloko. Noliwa a re: "Chaka, morena ka, sefahleho sa hao se sosobane habohloko, le lentswe la hao modumo wa lona o a hlaba, o bohloko; molato keng?" Chaka a re ha ho molato, feela o halefisitswe ke setlaopa se seng pa-

pading ya bahlabani. Ba nna ba buisana jwalo hantle, ba akana, mme hanghang Chaka a thiba Noliwa molomo ka letsoho la hae le matla, a mo hlaba ka lehlabo ka lehafing; yaba o a mo fetola, lehafi le hlabilweng a le lebisa hodimo hore madi a tswela kahare. Noliwa ha a se a qetella ho shwa, a kwella mahlo habedi kapa hararo, a re: "Chaka, moratuwa wa ka, wena o seng o le ntate, wena Jobe, wena Dingiswayo, wena. . .!" Lebonenyana la bophelo ba hae la tima, moya wa hae o hlwekileng wa phapha, wa ya ho Dingiswayo, kganyeng e hodimo. Chaka ha a mmona a kwella mahlo, a tshoha haholo, a thothomela, yaba o a baleha. Ha Noliwa a qetella ho shwa, Chaka a utlwa ka hare ho yena, ka sefubeng, ntho e wela jwale ka lejwe le boima, e mo dula pelong, e re sethe.

A baleha, a tswela ntle; empa mahlo a hae a fifala, a sitwa ho bona, a bona ntho e le nngwe feela, sefahleho sa Noliwa ha a qetella ho shwa, ha a kwella mahlo. Ditsebe tsa hae tsa thibana, tsa sitwa ho utlwa, a utlwa ntho e le nngwe feela, lentswe la Noliwa la qetello. Yare moo a hlaphohelwang, a iphumana a se a ena le Isanusi ka tlung, a ntse a mo lebohela, a re: "Hona jwale lebitso la hao le se le kene palong ya marena a heso, le hona a maholo a phahameng."

Mosadi wa batho, thope, ya neng a le ho Noliwa ha Chaka a kena, a bolawa, ha thwe ha a ka a bolela ha Noliwa a se a kula haholo, o bile a shwa ho sa tsejwe; mme Ndlebe a tumisa hore ke yena ya loleng Noliwa. Isanusi o ne a se a nkile seo a se nkileng ho Noliwa, seo re sa se tsebenng, a se etsa kamoo ho tsebang yena a nnotshi; mme ka meso ya letsatsi le hlahlamang a ya le Chaka nokeng, Malunga le Ndlebe ba le teng; ha ba tloha teng, Isanusi yena a be a se a nkela pele ho ya ha habo.

Ho bile jwalo ho shwa ha Noliwa, moradi wa Jobe, kgaitseedi ya Dingiswayo, mosadi wa Chaka.

Polao ya makwala

HO TLOHA lefung la Noliwa, Chaka a fetoha hampe hsebopehong sa mmele wa hae le sebopehong sa kahare, sa pelo, sa merero le diketso. Taba ya pele, tlhasenyana ya botho e neng e sa saletse ya tima, ya re lore mafifing a tshabehang a pelo ya hae; kutlwisiso ya ho tseba ho kgetha ntwana ho polao, ho fenetha, ya fela, ya fella ruri; ho yena dintho kaofela tsa tshwana, a di tadima ka mokgwa o le mong. Taba ya bobedi, boyena ba eshwa, ba shwella ruri, ha kena bophoofolo ka ho tla; hobane leha e ne e ntse e le motho ya sehloho le pele, empa e ne e le motho, sehloho sa hae e le sa botho. Motho ya tsholotseng madi a fetang a hae ka borena, ya tsholotseng madi a motho ya kang Noliwa, ho a utlwahala hore ho yena madi a bafo a tla tshwana hantle le a diphoofolo tseo re di hlabang. Ena ke ketso ya Chaka e kgolo ho feta tse ding kaofela, ha a ntse a itokisetsa borena boo a bo batlang, mme ka madi a Noliwa o itshwaile ka letshwao le sa hlakoheng, le tshwanang le la marena a habo Isanusi. Maswabi a Nandi, ha a utlwa pehi ya Noliwa, re sitwa ho a lekanya, ka hobane o ne a mo rata haholo, a mo tadima e le ngwetsi ya hae.

Ka morao ho boitokiso bo boholo hakalo. Chaka a futuhela ha Buthelezi le ha Qwabe (Maqwabe), hore a ke a iteke matla, a leke mathapisana a hae, a bone kamoo makgotla ao a tla sebetsa kateng; mme a futuha ka makgotla a fetang a Dingiswayo habedi. Lefatshe lohle Bokone e ne e le kgotso, e le nala, lefatshe le futhumetse, ditjhaba di ituletse ka boiketlo bo boholo ha Chaka a kena tseleng ka makgotla ho ya fedisa kgotso eo lefatsheng.

Ke ntho e utlwahalang hantle hore dintweng tseo tse pedi ba bang ba ile ba baleha, bang ba lahlhelwa ke marumo a bona, bang ba phosa ka ona, bang ba kgutla ho se ao ba

a hapileng; ho jwalo ditjhabeng tsohle, ho a bolayanwa, ho a hapelanwa. Dintweng tsena tse pedi Chaka a nehela mabotho a matjha feela, a kgale a a obela; mme mabothong ao a matjha ke lebotho le le leng feela to, leo eitseng ha a mang a baleha lona la sala le lwana; mme yare leha dira di se di fihlile hodima lona ka boima, di le bolaya ho le fedisa, la ema le tiile, le sa sisinyeche le hanyenyane, ho fihlela Chaka a phalla a le namolela. A mang a mangatanyana a ne a atisa ho betseha ha a utlwa hore e a tjhesa, a be a boye sekwele kapele; athe leo lona ha le a ka la ba la sisinyeha.

Mohlankana o ne a le teng hona lebothong leo, eo mahlo a Chaka a neng a sa tlohe ho yena. Ha ba nehelwa, a ya mahlo a kgohletse, a le motsheotsheo kwana, lerumo a le neneseditse morao, a tshwere mokoko ka mahlanyelo, a isitse peta pele jwale ka nonyana e sesang. Yare ha ba qala ho kopana, a fetoha mohlankana ya makgeka eo, a obela mokoko, a o tshwara ka mallela, a hlaba lerumo la hae le nyolosa, le sa theose. Mosebetsi wa hae dintweng tseo tse pedi wa itshwanela hantle le mosebetsi wa Chaka ha e sa le mohlabani. Lebitso la hae ke Mzilikazi.

Chaka ha a fihla hae, a hlaba mokgosi hore banna ba hodileng kaofela, le basadi, ba tle moreneng, Mgungundlovu; esita le mabotho a bashemane a phuthwa, a tla, ke ho re setjhaba kaofela se buswang ke yena a se bokella hammoho ka ntle ho lerako la motse. Yare ha ba se ba honyeletse, a ya teng a eteletse pele ke Mbopha, hloho ya moifo wa moreneng, a latetswe ke lebotho la a matjha le ileng la sebetsa hantle dintweng tseo tse pedi. Mbopha a tsamaya a ntse a bolela ka hanong, a lokodisa bohlae bo tebileng ba morena, le ho loka ha dikahlolo tsa hae. Chaka ha a fihla mokgoping, a phahamisa lerungwana la hae la boloi, mme ha kgutsa tu; yaba o bitsa mabotho kaofela ao a neng a futuhile ka ona, a re a tswela sebakeng. Ha ba le moo, a re mohlabani e mong le e mong a hlahise lerumo la hae le la tshwene ya hae; ba a hlahisa; ba se nang ona ba emiswa kahosele, le ba hapetsweng a bona ba emiswa kahosele. Ka morao ho moo a bitsa ba ileng ba baleha ntweng, ba amohuwa marumo le dikobo tsa bona tsa bohlabani,

ba emiswa ba nnotshi thoko. Ha bitswa ba ileng ba phosa marumo a bona, mme le bona ba emiswa ba nnotshi.

Balaodi ba mabotho ba ne ba le haufi le morena, ba mo teetse hare. Chaka a ba tadima, a tadima le bana bao a ba emisitseng hara mokgopi, yaba o phahamisa lerumo la hae le bolaileng ditjhaba, mme ha kgutsa tu; balaodi ba theetsa tsebe ho utlwa se tla bolelwa ke morena; yaba o re: "Mabotho a Nkandle le a Myozi a fetele kapele." Hang balaodi ba ona ba titima, ba a lata, a kena ka hare ho mokgopi; mme Chaka a phahamisa lentswe, a re: "Lona kaofela ba teng mona, le hlwaye ditsebe, le nkutlwe hantle; le tutubolle mahlo, le bone; le be dipaki tsa ketso eo ke tla e etsa, le molao oo ke tla o bea ka bana. Batho baa le a ba bona?"

Mokgopi: "Re a ba bona, morena."

Chaka: "Ke makwala a balehileng ntweng, athe ke ne ke ba laile hathata hore ho se ke ha ba ha eba ya etsang ntho e mpe eo makgotleng a ka, hobane ya balehang o tlotlolla lebitso la rona la Mazulu, e leng ho re, ba sa hlolweng; hape ha ba baleha tjee, e se e le pontsho ya hore ka tsatsi le leng Mazulu a tla hlolwa. Ke batho ba lokelwang ke kotlo e boima haholo."

Malunga a tlola kwana, a re: "Taelo ya morena e tshwanetse ho utluwa le ho hlonephuwa ke mohlalani e mong le e mong, hobane ya sa utlweng taelo ya morena ha a utlwe ya Nkulunkulu, ya romileng morena ho tla ruta bana ba hae Mazulu ntwala, le ho ba namolela direng tsa bona." Chaka a reteleha kgafetsa, a qamaka kahohle, mme batho ba thothomela, hobane Chaka ha a halefile o ne a fetoha sebatana sa sebele. A tadima mabotho ana a mabedi a ka hara mokgopi, a phahamisa lerumo, a supa ka lona ho ba balehileng; a supa a kgutsitse, a sa bue. Hang ka ho panya ha leihlo bahlabani ba wela hodima babolauwa jwale ka makanyane ha a kena hara dinku. Bao ba dikete ba eshwa, ya eba dijo tsa manong, hae ha habo bona, e seng ntweng; pontsheng ya batswadi ba bona, pontsheng ya dithope le bana, ba hlahela hore ke makwala a fetang makwala ohle.

Yare hobane ba bolawe, ha kgutsa ha re tu; nakong eo Chaka a halefile, a bile a tshwehletse makweba; yaba moifo wa moreneng, banna ba kgethetsweng ho eletsa morena, ba re: "Ao, bohla! ba hae! Ka ketso ena makwala ha a sa tla ba teng ha Zulu! Mohlabani ha a sa tla furalla dira!" Ba rialo ba inametse fatshe ho bontsha ho hlollwa ha bona. Batho ba ha Zwide ba ka bang mashome a mabedi, ba pusong ea Chaka kajeno, yare ha ba bona ho bolawa batho, ba lla, ba llela bana ba bona le dikgaitseti; yaba Chaka o re ba iswe ho yena, o tla ba tshedisa mahlomoleng a bona.

Yare hobane babolauwa ba hulelwe ka ntle ho mokgopi, Chaka a boela a phahamisa lerumo, a nyenyeletsa balaodi hore lebotho la Dinare le la Dilepe a tle kapele. Mabotho ao a mabedi ha a kena, batho ba utlwisisa hore polao ha e eso fele, mme ba tshoha hampe, ka ha polao e kalo ba ne ba qala ho e bona. Ndlebe o ne a ntse a ferella ka batho hara mokgopi, a tlisa ba llang ho morena matshedising bakeng sa lefu la bana ba bona.

"Bana bao le ba bonang jwale ke makwala a kang ane a pele; ke ba lahlileng marumo a bona, marumo ao ke ikgathaditseng haholo ho a tea le ho a lokisa ka dihlare tse thata tsa ha Zulu." Motho a hoa kwana, a re: "Ho a utlwahala, ha ba tla lahla marumo ba ne ba baleha." Chaka a tobaka, a ema a qamaka; a phahamisa lerumo, a supa bao ka lona a ntse a kgutsitse, mme ka phakiso e kgolo matlaka a tutumolotseha thokonyana mane, ha bahlabani ba a tlišetsa dijo, ba a ekeletsa.

Moifo wa moreneng: "Kelello ya hae! Marumo a ha Zulu ha a sa tla hlola a lahleha, morena ha a sa tla ikgathaletsa lefeela ka marumo a lahlwang ka boomo ha ho balehuwa."

Chaka a phahamisa lerumo la hae hape la boraro, mme batho ha ba le bona ba thunyetswa, ba pudufallwa. A re: "Bao le ba bonang, ke ba kgutlang ntweng ba se na marumo ao ba a hapileng; ke ho re, ha ba bolaya letho." Lentswe la ipetsa hara mokgopi: "Ha ba sa bolaya, ho a utlwahala ba ne ba isitse modumo feela, ba mpa ba tshaba ho kena moo ho tshesang, moo ho hlabanwang ka marumo. Ke makwala."

Mahosana a mabedi, kapa a mararo, a ditjhaba tse qhalaneng, a re: "Oho, a e hate ka maro, Morena; lerumo le bolai'e ho lekane, ba inele matsoho metsing, monghadi!" Chaka a re o utlwile, ba tle ho yena; lerumo lona la ba supa bona bao ba rapellwang, mme manonyane a boela a tutumolotseha hape ha a tlisetswa dijo, leha empa ona a ne a se a kgotshe, a sietse thamahane, yona e tshabang ho ja letsatsi le tjhabile.

Moifo: "Oho, kelello ya hae, batho! ke kweetsa e se nang phello. Makgotleng a ha Zulu, mohlalani ha a sa tla ya ntweng ho isa modumo feela!" Ba qhwayana ka dintshi, hore morena a bone ha ba hloletswe ruri ke bohlae ba hae bo se nang ho lekanngwa.

Chaka a boela a phahamisa lerumo, a nyenyeletsa balaodi; mabotho a mabedi hape a kena ka hare ho mokgopi, mme batho ba eshwa ho qeta ke matswalo. "Bana ke ba pholositseng dira ka lerumo la ha Zulu le etseditsweng ho hlaba bohlasa; ka hona ba kgelosa ditaello tsa meriana e a lokisitseng. . ." Mmae Nandi a fihla a sa rialo, a itihela maotong a mora wa hae, a re: "Oho, Morena, o ke o nkutlwe hle! Ke re, a e hate ka maro, Zulu; ke tsatsi la pele ba o fosa, mme ba bone bohlo ba phoso ya bona; ba tla baka, ba o lwanele dintwa, ntate." Chaka a kgutsa, a re tu. Nandi le yena a hanella fatshe. Yaba o re: "Ka baka la mme feela, hobane e le mme, a ntwetse, a ntatile ho Nkulunkulu, a ntlisa lefatsheng, ke a le tshwarela, le se ke la pheta." Chaka a re mmae a tsamaye, a orohe, o utlwile thapelo ya hae.

Ha Nandi a se a tsamaile, Chaka a hoa a re: "Dikahlolo tsa bahlabani di fedile; ke itse le hlwaye ditsebe le utlwe, le tutubolle mahlo le bone; mme le utlwile, le bone. Kaofela lona ba teng mona, le lona bashemane, le tsebe hore mang le mang ya tla etsa ketso e nngwe feela ya tsena, kahlolo ya hae ke lefu. Ke le bileditse hore le tlo ikutlwela, le tlo iponela; molao wa ka e ka kgona o bolokwe ka ho tlala, o be o bolokwe le ka pelong, hobane ya o phethang feela ka hobane a tlamehile, le yena ke tla mo romela mane (a supa moo ditopo di lahletsweng teng).

“Ke qetella ka ho re: Hlwayang ditsebe hape, le utlwe; tutubollang mahlo hape, le bone, le bontshise; bana le ba bone ha ba lla, ho lla hoo ke ho re ke fositse ha ke ahlotse tjee, mme hoo ke phoso e kgolo ho re nna Chaka ke fositse. Hape ho lla hoo ho tla tepeletsa dipelo tsa bahlabani ba ka ntweng ha ba eshwa ba sa llelwe, ebe ba baleha; jwale ke tla ba ruta ho llela bana ba bona ka tshwanelo, ke tswe ke itse ba tle ho nna matshedisong, ke tlo ba lebatsa lefu la bao ba ba llelang.” Balaodi ba theetsa tsebe, yaba o re: “Mahlo ana a bona a tletseng didiba le a honye, ke hona batho bana ba tla lebala bana ba bona ba sitilweng haholo.” Ka ho panya ha leihlo ba dukulwa mahlo, ba leselwa ka ntle ho mokgopi, ha thwe, ha eba ba ka tseba ho boela mahae a bona, ba boele; ba welang dilomong, ba wele.

Moifo: “Ha esale ditjhaba di le teng, ha ho eo dikahlolo tsa hae di tshwanang le tsa enwa! O ipaka ka dipuo, o ipaka le ka diketso hore ke ya romilweng ke Nkulunkulu!”

Chaka a boela a phahamisa lerumo la hae la qetello, a re: “Bana bao le ba bonang jwale ke ba kganyang ka leleme; le ba utlwile, ba tla ntshenyetsa bahlabani ka hore ba tla ba rapella.” A kgutsa, yaba o re: “Maleme ana a bona a qeqe-tjhang haholo, le a motsule ka metso, le se ke la a poma, a tla a hlomela; ke hona ba tla lebala ho ikenya ditabeng tsa marena ha a kgalemela batho ba ona.” Ka ho panya ha leihlo batho ba motsulwa maleme, mme ba eshwa.

Moifo: “Siyakubonga, siyakudumisa Zulu! Dikahlolo tsa hao di lokile, ha di na leeme. Mahlo a hao a bona kahare, ka difubeng tsa batho, a bona moo ho sa bonweng! Ditsebe tsa hao di utlwa merero e rerwang ke dipelo tsa batho! Tsohle tsa hao di a o paka, Zulu, hore ha o motho, o lehlahana la Nkulunkulu, o Zulu le re okametseng bohle.” Ha e mong wa bona a ne a ka bua ka mokgwa o sa kgodiseng Chaka, kahlolo ke lefu. Chaka a hoa la qetello: “Ya boneng ebe o bone, ya utlwi-leng ebe o utlwile!”

Lebotho lela le hanang ho baleha leha ho tjhesa, la newa thepa kaofela e hapilweng ha Qwabe le Buthelezi; dikgomo

tseo ba di newa, ya eba leruo la bona, e seng dijo tsa bona; ho tsona Chaka ha a ka a nka leha e le nngwe, athe di ne di le ngata haholo. Ho feta moo la nyollwa hang, la kena palong ya mabotho a maholo a lwanang feela ha eba ho le thata; ke ho re nako ya lona ya lenyalo e ne e se e le haufi haholo. Mzilikazi a phahamiswa, ya eba molaodi wa lona lebotho leo, mme yena ha thwe a ikgethele dikgomo tse lekgolo dikgomong tsa morena, a be a ikgethele le dipoho tsa tsona. Ke ka mokgwa o jwalo Chaka a neng a hapisa bahale ba hae.

Hona tsatsing leo ha bolawa batho ba balwang ka mashome a dikete. Ho bile jwalo ho fediswa ha bokwala ha Zulu, mme ho tloha mohlang oo bahlabani ba ha Zulu ba ya ntweng ba utlwisisa polelo e reng, "Ngwana moshemane, pholo a letlaka." Ba ya ba utlwisisa hore hase bana ba batswadi ba bona, ke ba morena; ba ya ba rerile hore ba hlole, kapa ba mpe ba shwele teng, ho ena le ho bolawa bontja hae, mahlong a basadi. Ho tloha mohlang oo Lezulu le le leng la lekana le ba leshome ba direng, la ba leleka. Mohla ba futuhang hape, taelo ya Chaka ho makgotla a hae ya eba; "Eyang, bana ba ka, le sebetse, le kgutle le hlotse, le qeqeka thepa; ho seng jwalo le se ke la kgutla."

Ena ke qalo feela ya dipolao tse ngata tsa Chaka. Ba boneng tsatsi leo ba letse ba phofa le bosiu; ba ota, hobane batho ba ne ba qala ho bona ketso tse jwalo.

Chaka o futuhela borwa — Mzilikazi

KA MORAO ho polao ya makwala, Chaka a phakisa a futuhela borwa. A qetedisa Maqwabe, a lwana le Ma-fuze, Bathembu, Machunu; bao ke ditjhaba tsa pele tse qhadilweng ke Chaka ka makgotla a kopaneng, merorobela; Chaka a ba bolaya a se na mohau, a tjhesa metse ya bona le dijalo tsa bona; mme yare bakeng sa ho kgutlela hae ka thepa e kgolo, a emisa teng a dula dikgwedi. Ha a ntse a emisitse

moo, a senya haholo, a fedisa batho ka polao, ba batjha bona a nna a ba kenya mabothong a hae.

Ho tloha moo a boela a theosa, a tshela Thukela, a qhala Mabomvu, Bakwamachibisa. Makgomo le dikgutshwane tsa ditjhaba tseo a di susumeletsa morao, yena a fetela pele.

Nakong eo jwale o ne a se a sa atise ho lwana; batho ba ne ba se ba mo tshaba, ere ha makgotla a hae a qala ho hlaha ba be ba se ba baleha; hamorao ba hana ho utlwa lebitso la hae feela, ere ha ho thwe Chaka o haufi, e be e se e le moo banna ba siyang metse ho baleha; lebitso la hae la tuma haholo; banna moo ba dutseng teng moqoqo ya eba Chaka, malapeng moqoqo wa basadi ya eba Chaka, naheng moqoqo wa badisa ya eba Chaka.

Ditjhaba tsena tse balehelang Chaka tsa bolaya tse nyenyane tseo di fetang ho tsona, tsa di hlakola dikgomo, mabele, ntho tsohle. Ditjhaba tse kapele, tseleng, tse neng di eso ka di tseba Chaka, tsa thiba tsela, tsa lwantsha bana ba balehelang Chaka; ke ho re, ba balehang ba bolawa ka nna tsohle: ke Chaka kamorao, ke beng ba naha eo ba fetang ho yona kapele. Empa Chaka yena ka ha ba ne ba tshwanetse ho mo balehela, ba kopana, ba etsa lekgotla le leholo haholo, mme ba hatakela ditjhaba tsohle tse tseleng ya bona habonolo, ba ntshetsa malokobe ho tsona. Ditjhaba tsa dumaela ho leba borwa, mme tsa bolayana habohlolo hoo mohlomong di neng di qaputsa mading a ba bolailweng; hangata Chaka o ne a fumana batho ba se ba thapile, ba le bonolo, ba hloka matla a ho lwana, mme yena a fihle a qetedise feela. Bao Chaka a ba bolaileng ka makgotla a hae ba fetwa holehole ke ba bolailweng ke ba mmalehelang. Ke yona qalo ya difaqane le ho shota eo; di qalehile ka Chaka.

Dintweng tsena Chaka o ne a bolaya bohle ba nyetseng, ba nyetsweng, maqheku le bana, ke ho re batho ba baholo, ba tsebileng marena a bona le puso ya ona, ba ke keng ba hlola ba fetoha Mazulu a nnete; bana bona a ba bolaya ka hore ba ka kgathatsa, ba baka mohau ha ba setse, baholo ba bona ba ile. Ba batjha kaofela bona ba ne ba tlohellwa bophelo, ho thwe ba tla lebala ha habo bona kapele, ba fetohe Mazulu

le ka dipelong; basetsana ba etswa makgoba a sebeletsang ma-botho, moo etlare hamorao, ha mabotho a lokollwa ditlamong, a fumane basadi ho bona.

Hohle mehlaleng ya Chaka ho ne ho bonahala sesi sa metse eo a e tjhesang, hore batho ba hloke moo ba tshabelang teng, sesi sa dijalo tsa bona tseo ba di tjhesang hore le ba tlotseng ba tle ba shwe ke tlala. Empa leha ho bile ho le jwalo methwaela ya nna ya tlola, mme Chaka, kgalefong ya hae, ha a bona hore batho ba ntse ba le teng ba ipatile moo a sitwang ho ba bolaya, a bolaya dintja tsa bona hore di se ke tsa nna tsa ba bolaela diphoofolo, ba hle ba shwe, ba fele, ba felle ruri, ba be siyo lefatsheng; ba shwang ke lerumo kapa tlala o ne a se na taba teng, ha feela ba shwele.

Ka pele ho makgotla a Chaka naha e ne e le ntle, e kgabile ka metse, ka masimo, le ka makgomo a mangata; empa mehlaleng ya makgotla ao e ne e le lehoko feela le se nang metse, le se nang masimo, le se nang makgomo, le se nang letho feela, ha e se dibatana tsa naha mohlomong. Makanyane, dithamahane, tsa tsamaya ka bongata di setse makgotla a Chaka morao, di seeleditse ka mathoko; moo a emisang le tsona di eme, ka ho tseba hore moo a yang di tla fumana dijo di sa ka tsa matha, tsa fufulelwa, di tla ja monakaladi wa kebolelwa. Naha ya hlwenya, ya eja boya, ya hlahafala; lefu la nkga fatshe, la ba la nkga sebakeng. Masimo a lala, a hloka balemi, hobane hang ha motho a qala ho lema ke moo Chaka a mmonang teng, mme o tla anela ho ya lema; moo e neng e le metse ya eba dithakong, habo meritshana-swee.

Ke hona lekgatheng leo batho, ka baka la tlala, ba ileng ba qala ho jana, jwale ka ha ho jewa nama ya ntho e hlabilweng; ba tsomana jwale ka diphoofolo, ba jana; ba qala ka baka la tlala, hamorao ba tswela pele bodimong ka bolema. Ledimo la pele ke Mokone ya bitswang Ndava, wa ba neng ba ahile haufi le moo motse o bitswang Durban o leng teng kajeno; mme ka morao ho dilemo tse seng kae mahloriso le matshwenycho a botjhabela a ehlwa Loti, a tla kena Lesotho, mme le teng madimo a hlahiswa ke yona tlala. Ena ke e mpe hara tse

mpe kaofela tsa mehla eo, mme le yona e hlahile ka yena Chaka, mo-qapa-dimpe-kaofela.

Chaka ha a le ha Mathuli a kgutla, a bokella kgomo ya ditjhaba tseo a di qhadileng, a tsamaya a di bea metebo hona naheng eo e neng e se e hloka baahi; tse ntsho le tse tshwana tsa eba motebo wa tsona; tse tshehla, tse kgwaba, tse nala, le tsona jwalojwalo; mme ha a fihla hae a lokolla mabotho a hae a kgale ditlamong tsa bosoha, a ba nea dikgomo tseo ba ya phela ka tsona; a ba a ba nea barwetsana ba neng ba ba le-mela, ba ba phehela, mme lentswe la hae la phethahala ha a re, mabotho a jwalo a tla nyadiswa ke yena. A fana ka thene.

Chaka mohla a kgutlang borwa, di ne di le kae ditjhaba tsa Maqwabe, Mafuze, Bathembu, Machumu, Makhuze, Bakwamachibisa, Mabomvu, Mathuli? Di ne di hlakolehile tlasa le-tsatsi, di ile moo setjhaba sa Zwide se ileng teng; ha a kgutla ho ne ho bonwa phoofolo feela hara naha, motho a sa bonwe, a fedile, a le siyo.

Ke hona lekgatheng leo, ha Chaka a kgutla borwa, maqosa a Moshoeshoe a ileng a fihla ho yena ka dithelo tsa Moshoeshoe, mme Moshoeshoe a ipolela ka molomo wa maqosa a hae hore yena hase morena, ke mofo wa Chaka; a re ha a tsebe ho le teng morena e mong ka ntle ho Chaka. Chaka a amohela dinyehelo tseo ka thabo, kgopolo ya ho mo futuhela ya eba siyo; a rera ho etsa Moshoeshoe kgosana ya hae, moo mabotho a mang a ka dulang teng a tla lwana ka kwano ho Loti. Mantswe a Moshoeshoe a mo thabisa haholo, a nna a pheta kgafetsa ka pelo, a re: "Moshoeshoe o re ha a tsebe ho le teng morena e mong ka ntle ho nna! Athe batho ba se ba qadile ho re ke nna feela morena lefatsheng, athe ha ke eso etse letho, e ne e sa le dinyane feela; ho tla ba jwang mohla ke phethang morero wa ka kamoo ke hopotseng kateng? Ba tla reng molhang oo!"

Chaka a boela a futuhela Mangwane a Matiwane a neng a se a ikgohlile ka Loti; a a qhala habonolo, re ka re, a hla a baleha Chaka a sa tla. Palehong ya ona a wela Mahlubi a ha Bungani (Pokane) hodimo, a a lwantsha, a a qhala, mme Mahlubi ya eba ona a hlwang Loti pele; empa a ehlwa habohloko,

Mangwane a a beile maoto. Mmadi ha a tla utlwisisa bohloko ba paleho ya mohlang oo, re ka re, batho ba bile ba siya maqheku le bana, esita le basadi le dikgaitsemi tsa bona, ha ba kgathala tseleng, ka hobane ho ne ho se sebaka sa ho etsa eng kapa eng. Matiwane eo ke yona phokojwe e kileng ya hlopha haholo Thaba-Bosiu. Lesotho difaqane di qalehile ka ona Mah'ubi le Mangwane ao.

Ka morao ho ntwana ena Chaka ha a ka a hlola a eya ntweng; ho nnile ha futuha makgotla le batsamaisi ba ona feela, yena a sala hae. Mzilikazi (Moselekatse) e ne e se e le yena hloho ya balaodi ba Chaka kaofela, a hlalangwa ke Manukuza. Dintweng tse ngata leboya ho nnile ha ya yena Moselekatse le mabotho, mme ka lekgetlo le leng le le leng a nna a hapella thepa kaofela ho morena; mme leha Chaka a ne a mo hapisa haholo, o ne a sa kgodise pelo e telele ya mohlanka wa hae. Taba e kgolo ke hore, Moselekatse o ne a sa rate ho buswa, ho etsa thato ya motho e mong bakeng sa ya hae, ho lwanela e mong bakeng sa ho itwanela, ho hapella bakeng sa ho ikgapela, ho tlotla e mong bakeng sa ho itlotla, le ho bea lehlakana la borena hlohong ya e mong bakeng sa ya hae. A ipelaetsa haholo ka hore mofufutso wa hae o tswela boyeng, jwale ka wa ntja. Taba ya bobedi, Moselekatse o ne a se a hodile, e le monna ya tiileng, a llela lenyalo, athe morena o ne a eso ka a hopola ho mo lokolla bolaoding; ka baka la tsena a rera ho iketsetsa mmuso oo eleng wa hae hole le Chaka, moo a ka iketsetsang boithatelo.

Ka mohlomong a boela a rongwa leboya hape ho ya qhala morenana e mong teng le ho ja makgomo a teng kaofela. Moselekatse a ya etsa jwalo, mme tseleng a fumana sebaka se setle sa ho bua le bahlabani ba taolong ya hae: "Banna, re tla ruang ka ho sebeletsa Chaka ka bokgabane, re itella lefu ka baka la hae? A ke ke a ba a re etsa marena, mme le hona ha a re hapise ka tshwanelo; re hapa dikgomo ka madi a rona, yena a ntsa a ituletse hae le basadi ba hae ba bangata, mme ha re fihla o tla hlwaya tse mpenyana, a re nee tsona, yena a nke tse ngata, le hona tseo e leng dikgomo. Ke rona bana kajeno

re lekgatheng la ho taba, empa ha re eso dumellwe ho nyala, athe yena o nyetse; re tla lokollwa re se re se batho, le lenyalo le se le se monate. Ho feta moo, Chaka o a re bolaya. Hape, Chaka e ntse e le motho ya tshwanang le batho ba bang, hase mohlolo, hase modimo, seo a se etsang le rona re ka se etsa; o re rutile ntwana, ho lekane; kajeno re ka itshehla thabana, ra kwela joko ya bohlanga molaleng, ra iketsetsa mmuso oo e leng wa rona, moo re tla ba marena le mahosana teng. Lona le bona jwang tabeng ee ke e bolelang?"

Bahlabani ba mo dumela, ka ha ba ne ba tenehile ke tsela ya ka mehla le ntwana e sa feleng, moo ba neng ba kgutla teng boholo ba bona bo bolailwe ke lefu le ke tlala le ke lerumo; empa leha ho le jwalo ba re: "Chaka ha a ka tseba morero wa rona, re tla ba dijo tsa mafiritshwane hang feela; ha eba re etsa taba, e ka kgona re hle re tsweleng pele, re se ke ra hlola re kgutlela ho yena."

Empa Moselekatse a ba supisa hore: "Taba ya pele, re tshwanetse ho ba le basadi, Mazulu; ke ho re re tshwanetse ho ya lata barwetsana ba mophato wa rona hae, ka ha re ke ke ra nyala dintja tsa ditjhaba; le bona ke basadi, ba hodile, ba llela lenyalo; ba tla utlwisisa hang hore re ba etsa batho, re ba ntsha bokgobeng. Bakeng sa kgalefo ya Chaka, teng le hopole hore hara makgotla a hae kaofela mabotho a maholo ke ona ana a laolwang ke nna; bahlabani ba hae ba tla tla tshepo ya ho hlola e le nyenyane haholo hobane ba ntseba hantle, etswe, Manukuza ke tseba hore le yena joko ena e boima e mo tenne."

Ke hona mabothong ana a Moselekatse moo e neng ere ha e mong wa bona a bolawa ke ba direng, ba pel'a hae ba lle ke ho hlomoha pelo, ba re eo ya shweleng o lehlohonolo ha a shwetse marumong, o phethile molao oo ngwana e motona, ha Zulu, a lokelang ho o phetha.

Moselekatse, ha a atamela ha Zulu, a roma batho ka lekunutu ho ya thobisa barwetsana, a ba a romela maqosa ho Chaka ka pholo e tsehla e mmala o motle ho mo tsebisa hore o haufi, o mpa a sitwa ho phakisa ka baka la bongata ba dikgomo tseo a tlang le tsona. Pholo eo ba mpa ba e qhoba ka matla,

ya kgathala tseleng, ba e hlaba, ba e ja. Ndlebe a bolella Chaka hore ke leshano, ho ha dikgomo tse tlang, Moselekatse o rerile ho mo kwenehela; yaba Chaka, kgalefong ya hae, o romela makgotla a mangata a tsamaiswang ke Manukuza ho ya bolaya Moselekatse le bohle bao a nang le bona; empa Manukuza, bakeng sa ho lwantsha Moselekatse, a fumana sebaka se setle sa ho thoba. A baleha ka makgotla ao, a ya hole mose ho Zambezi, moo a ileng a iketsetsa mmuso wa hae wa Machakana; Manukuza eo ke yena ntata Gungunyani.

Barwetsana ba mophato wa Moselekatse ba didietsa ha ba utlwa pitso ena, ba re: "Kgale re re na mohale ya jwalo o tla hlaha neng? Mmusong wa Chaka re a hlora, batho re tsofala re sa tsebe lenyalo." Basadi ba mehleng eo ba ne ba le matla, ba le lebelo; ka hona Moselekatse a tsamaya ka batho ba batjha feela, ba se nang sangeengee kamorao. A hlwa Loti ka tsela ya ba habo ba ha Zwile (ya Bopedi); a fumana ditjhaba tsa Basotho, Batsoana, Bapeli, di ituletse ka kgotso, ka marumonyana a bona a fokolang, mme a ba qekeqa ka la Bokone le hlabang hang le bolaye; a bolaya ditjhaba ka mokgwa o makatsang. Ka mehla ha a fihla motseng, a bolaye banna le basadi le bana, ba batjha bona a ba kenye mabothong a hae; a tjhese metse le dijalo, a be a tjhese naha moo a robalang teng; ho rialo ke hore, pakeng tsa hae le makgotla a Chaka a mo phallelang, ho ne ho se motho, ho se kgomo, ho se phoofolo, ho se tlhaku ya lebele kapa ya poone, ho se letho le jewang ha e se lehoko feela; ka baka leo makgotla a Chaka a mo phallelang a sitwa ho ya hole ke tlaa.

Moselekatse o balehile jwalo, a ntse a tsamaya a ripitla ditjhaba tseo a fetang ho tsona, a ba a ya fihla Botsoana, Kulumane; mme Masaroa le Bakhothu lebitso la Chaka ba le tseba ka yena, leha ba le tsebile hampe, ba bolawa; hamorao a fallela Bulawayo, Inyati. Ke ho re, hlaha e hoteditsweng ke Chaka botjhabela, e tshetse Loti ka Moselekatse; ba hare bona ya ba timetsa, ba bophirimela ya ba tlabola feela, ya eba mahlatsipa. Mehlaleng ya hlaha ha ho letho le phelang, ho shwele Mokone le Mosotho hammoho, kgomo le tau hammoho.

Chaka ha makgotla a hae a kgutla a sa bolaya Moselekatse, le hona a utlwa hore Manukuza o balehile ka bahlabani ba hae, a halefa hampempe; balaodi ba makgotla a neng a phalletse Moselekatse ba beswa tetemeng e kgolo ya patsi, ba ntse ba utlwa; a re ke lona lefu le ba lokelang, ka ha ba tlohetse sera sa hae ka boomo, mme ho a bonahala hore le bona moya oo o mobe o se o ba tlopetse.

Tsa Nongogo le Mnyamana

CHAKA mehopolo ya hae e ne e ferekane haholo, mme kkgalefo ya hae e bile e batla ho mo hlantsha, ha a bona kamoo Moselekatse le Manukuza ba mo nyedisitseng kateng; ho tloha mohlang oo, lerumo la eja Mazulu le dira ka ho tshwana, a bolaya a sa kgethe. Hape ho tloha hona mohlang oo, Chaka ha a ka a hlola a bea motho bolaoding; o ne a bea motho ho tsamaisa makgotla ha a futuha, ere mohla a kgutlang a ntshuwe; mme leha a futuha hape, a bee motho e mong osele. Pelo ya hae ya tlallana, ya kwelebetana, mme a bolaya batho ba bangata ba se nang molato ka ho hopola hore ba tla etsisa bao ba babedi ba babe.

Mehleng eo marumo, leha a le teng, a ne a fumanwa ka thata, a etswa ka lejwe la morallana, moremaphofu. Lekgatheng lona leo, batho ha ba ntse ba tjheka letsoku kwana hole, haufi le Zambezi, ba fumana lejwe le leng le sebetsehang habonolo ho etsa marumo. Ditaba tsa lejwe leo tsa nea Chaka sebaka sa ho bolaya batho ba bangata ba se nang molato, ka mokgwa oo batho ba ke keng ba o lemoha.

Ho ne ho le teng mohale e mong e moholo, ya sebeletsang Chaka ka pelo yohle ya hae e hlokgang mano, mme makgotla a Chaka a mo rata kaofela; lebitso la hae ke Nongogo. Chaka ha a bona kamoo makgotla a hae a ratang Nongogo kateng, a ba mona, hobane o ne a rata ha ba rata yena feela; a bitsa

Nongogo. Nongogo ha a fihla moreneng a siya marumo a hae terakong la motse, kamoo e leng tshwanelo; mme ya re ha a qala ho hlhela ho morena, a boka dikgomo:

Bayede Nkosi yamakhosi,
Wena ngonyama enzipho zibukhali,
Wena odla amadoda,
Bayede baBa!
Bayede Zulu!

Yaba o itihela fatshe, a hahaba ka mpa a inametse fatshe, kamoo e neng e le mokgwa ha ho dumediswa Chaka; a hahaba, a ba a fihla a ema pela Chaka. A ema pela Chaka a itokiseditse ho etsa eng le eng eo morena wa hae a ka mo laelang yona, hore leha e ka ba thata jwang le jwang, o tla e phetha, kamoo morena a ratang kateng, ho seng jwalo a mpe a shwele hona teng ho ena le ho kgutla a sa phetha takatso ya pelo ya mong a hae.

Yare ha a fihla haufi, Chaka a re: "Nka bahlankana ba mkgolo a mabedi, o ye moo ke o romang teng. Ke utlwa hore naheng e nngwe eo ke sa e tsebeng, leboya kwana, tshepe e teang marumo e fumanwa habonolo, e bile e sebetseha habonolo; ke o roma bohloko, o yo bona hore na ho fela ho le jwalo, o be o tle le yona. O ithute mokgwa oo e tjhekwang ka oona, le oo e sebetswang ka oona."

Mokgwa oo Chaka a buang ka oona wa hla wa bolella Nongogo hore Chaka o mmolaya ka bohloko; a bona hantle hore ba bang ba mo qebile ho morena. A tswa a tloha ho morena ka pelo e bohloko haholo, a ya moo a rongwang teng, leha a ne a sa tsebe; hape a utlwiswa bohloko ke bonyenyane ba palo ea bao ho thweng a ye le bona.

Tseleng ditjhaba tsa mo kgathatsa haholo ka ntwana, tsa mmolaela batho, a ba a romela morao ho Chaka ho kopa keketso ya batho; empa Chaka a hana, a re bao a nang le bona ba lekane. Nongogo o ile, a ba a ya fihla hona teng koo, a tla le lona lejwe leo; mme tseleng ha a kgutla, ka tsatsi le leng a lwana ntwana e bohloko. Letsatsi ha le qala ho tjhaba, a iphu-

mana a se a teetswe hare ke sera se seholo. Mazulu a furallana, a etsa seotlo kahare, mme a itwanela senna. Letsatsi ha le rapama ba shweleng ba dira ba ne ba feta ba phelang, Nongogo yena a se a setse le ba leshome feela, mme a ntse a ba kgothatsa hore ba shwe ba ikaletse, ba shwe jwale ka bana ba Chaka. Dira tsa bona hore Mazulu di ka a bolaya, tsa a qeta, feela ho bonahala hore Lezulu la qetello etlare le eshwa, mohlomong ho be ho setse motho a le mong ho bona, mme hoo ho ke ke ha thusa letho; ka hona ba a lesa, a ikela.

Nongogo le bao ba leshome ba tshaba ho kgutla ka tsela eo ba ileng ka yona, yaba ba leba bophirimela ho phema batho; ba ya mafeelleng moo ba ileng ba eshwa kaofela ke lenyora, ha tlola yena Nongogo le motho a le mong feela qha. Bao ba babedi ba tsamaya maoto a ruruhile, a tswile ditlhabela, ba fokotse ke tlala le ke lenyora, ba kgathetse ke tsela le ke ntwa. Nongogo o ne a le maqebaqeba hohle mmeleng; ke yena ya ka beng a shwele pele, empa pelo ya hae e matla ya tshwara moya nameng, a ba a ya itlhahisa hape ho morena wa hae. Ba fihla naheng ya ha Zulu ba baila, ba sitwa ho tsamaya; ba sohlokehile hoo ba bangata, ba ba tsebileng e le batho, ba neng ba ke ke ba ba tseba ha ba ba bona ba le tjee, hobane kamoo ba neng ba sohlokehile kateng, esita le dibatana tsa naha di ne di sa ba natse; tau e fihle ho bona e ba nkge feela, e iphetele; thamahane le yona e ba fofonele feela, e iphetele, hobane e ne e se e se batho, e ne e le masapo feela.

Mohla ba tla tsoha ba fihla moreneng, yare ha ba qala ho bona motse o sa le hole, ba bona mabotho a bapala, ho bapala batho ba batjha, ba matla, ba phelang; ya nang le Nongogo a hlomoha pelo, a lla, a lliswa ke hobane leha ba rata Chaka ka lerato le lekalo, yena ha a ba rate; a lliswa ke mahlomola ao ba tswang ho ona, moo bohola ba bona bo shwetseng teng. Tsatsi la dikela, ba haellwa ho ya fihla, ba ba ba robala hape naheng, mme eo a roballa ruri, letsatsi la hosasa a se ke a hlola a le bona ha le tjhaba. Nongogo ha le tjhaba a tsoha, a hlohlora phoka e mo letseng hodimo, mme yare ha a tadima motswalle wa hae a fumana phoka e tshweu e letse dintshing tsa

hae, le ka hodimo ho molomo; mahlo a phethohile, sefahleho se lebile Mgungundlovu, motseng wa morena, athe e se e le maobane. Jwale mahlomola a leeto la bona kaofela a wela pelong ya Nongogo a le mong, mahlo a hae a fifala, a bona ka lerotho, ditsebe tsa thibana, pelo ya opa jwale ka hloho, maoto le mangole a thothomela, a sitwa ho tsamaya.

Meriti ha e qala ho thea, a fihla motseng; a feta monyako wa lerako la motse ho se ya mmuisang letho. A ya tlung ya morena e pela lekgotla, a kopa ho bona morena, mme a dumellwa; yare ha a qala ho hlahela ho Chaka, a pete-peteketsa ho hong ho sa utlwahalleng, ka ha le mehlahare e ne e se e sataletse, a nto hahaba ka mpa ho ya ho Chaka, a sa amohuwa le lerumo la hae kamoo e neng e le molao. Chaka ha a qala ho mmona a jewa ke letswalo le bohloko, ka hobane o ne a tshwana le *tikoloshi* eo a kileng a e bona nokeng ha a tola, mme jwale a maketse hore na ekaba e tlišwa ke dife ho yena kajeno, motsheare, le hona bathong.

Nongogo ha a fihla ho Chaka, a ema a rerekela, a sitwa ho ema hantle. Chaka a mo habanya, a bona hore lerumo ke la ha Zulu; a tadima Nongogo, dikobo a fumana e le marantharantla, mmele e le masobasoba a phephethang boladu, mme madi a tswang maqebeng ao le maotong a senyehileng ke tsela, a tsamaile a rotha ho tla mona moo a leng teng, pela Chaka. Nongogo a nka lerumo la hae a le nea Chaka, a ntsha lejwana leo a neng a romilwe ho le batla, a le nea Chaka; a kgutsa a re tu, a hlobola marantla ao a dikobo a ntse a kgutsitse, mme mmele wa hae o senyehileng wa bonahala haholo ho Chaka le ho moifo wa hae.

Nongogo a peteketsa: "Ke lekile ho phetha taelo ya hao, Morena."

Chaka: "Nongogo! na ke wena Nongogo?"

Nongogo: "Ke nna mofo wa hao, Morena!" Banna kaofela ba ne ba kgutsitse, ba maketse, ka hobane Nongogo elwa, eo ba mo tsebang e le mohlankana e motle, e molelele, ke enwa ha a sa na sebopeho, e se e ka ntho e shweleng. Chaka: "Batho ba hao ba kae?" A botsa a halefile ha a bona hore

Nongogo o tla a phela moo a neng a sa kgolwe hore a ka kgotla a phela. Nongogo a pheta tsa leeto la hae a qeta; yaba Chaka o re: "Tlosang ntja ena, le e fenethe, o bolaile batho ba ka, jwale o ntse a bolela mashano; hape ke ne ke itse a tle le majwe a lekaneng ho tea marumo a mangata, jwale ke enwa o kgotla a le feela." Babolai ha ba atamela ho yena, Nongogo a boela a bua hape, lentswe jwale le hlakile, le utlwahala hantle, a re: "Chaka" – e seng Morena – "ho tumile hore ha o motho ya tshwanang le batho ba bang, mme ke a kgotlwa kajeno. Ke phethile ditaello tsa hao tse thata, tseo ho seng motho ya ka di phethang mme teboho eo ke e fumanang ho wena ke lefu; empa. . ." ha a ka a qetela. Chaka kgalefong ya hae a hlaba e mong wa babolai ba Nongogo, a re ba diehile ho phetha taello ya hae; ba setseng ba mo tshwara, ba ya le yena; yare ha ba fihla moo ho bolaelwang batho teng, ba fumana hore e se e le maobane.

Banna ba bang ho moifo wa moreneng, ka ho hlollwa le ho hlomoha pelo ha ba bona kamoo Nongogo a leng kateng, ba lebala ho kgotsa le ho tsota bohlaile ba morena le ho loka ha dikahlolo tsa hae, mme le bona ba bolawa, ha thwe ka ho kgutsa ba nyatsa ketso eo ya morena. Bohlwela ba Nongogo qetello ya bona e bile jwalo.

Nongogo a sa romilwe leboya, Chaka a boela a belaela ka e mong wa balaodi ba hae, Mnyamana; a re ho yena: "Dikgomo tsa ka di ituletse feela ha Swazi, eya o di late; nka lebotho la hao, o ye ka lona. Tsamaya!" Chaka ha a bua jwalo, ya rongwang o ne a tseba hantle hore taba di mpe.

Mnyamana o ile, a tsamaya a ntse a nahana mokgwa oo a ka etsang ka oona. Ha a fihla teng a pata batho ba hae merung, mme ba nna ba ithuta ditsela tsa teng tse hara meru le diqhobo, ba bona le moo makgomo a fulang teng. Ka lehlohonolo la mohlolo, banna ba ha Swazi ba futuha ba leba leboya, yare ba sa ile Mnyamana a hapa dikgomo kaofela; mokgosi wa lla ho ya moo banna ba leng teng, empa ba fihla Mnyamana a se a tswile naheng ya bona e mpe, e meru le diqhobo le madumela, a le dithoteng moo Lezulu le le leng le lekanang le banna

ba bahlano ba ditjhaba. Maswazi a hlolwa, a di tela; tsa ya, tsa ela ruri, empa tsa ya molaodi wa lebotho leo, Mnyamana, a lahlehetswe ke leihlo.

Ha a fihla moreneng, a dumedisa ka thabo; leha empa Chaka a ne a hloname, hobane o ne a se a utlwile hore Mnyamana o tla a phiphitha kgomo e se kaa ka letho; a makala haholo hore na o di fumane jwang, athe yena Chaka ka sebele o hlotswa hangata ho di fumana, le hona a bile a ena le makgotla kaofela. A re :“Mnyamana, o kgutlile?”

“E, Morena.”

“Di kae dikgomo tseo ke o romileng ho di lata?”

“Di teng, Morena, ke tsena mona. . .”

“Batho ba hao ba kae?”

“Ba teng, Morena, ba ho tsona.” Chaka a kgutsa motsotso o molelele, a sa ntsane a batla mokgwa, yaba o re: “O di fumane jwang?” Mnyamana a pheta. “Ntja towe, o utswitse dikgomo tsa Maswazi, athe ke ne ke sa o laela hore o di utswa, ke itse o di hape hantle ka ntwā! Mo fenetheng leshodu lena le tshabang ho tadimana le dira mahlong; o sentse lebitso la ka, hobane ditjhaba di tla re ke phela ka ho utswa, e seng ka ho tseba musebetsi wa banna, ntwā.” Babolai ba mo nka, ba mo felehetsa.

Ke oona moputso oo Chaka a neng a putsa bahale ba hae le balaodi ba makgotla a hae ka oona, mme ke moputso o bohloko. Taba ena ya polao ya Nongogo le Mnyamana ya qala ho kukunela habohloko ho balaodi le batsamaisi, esita le ho mabotho, hobane molaodi o bolawa le bao a ba laolang. Dipelo tsa batho tsa qala ho ya di ntse di sulafallwa ke puso ya Chaka, ha ba bona lerumo le se le sa kgethe le batho ba mo sebele-ditseng hakalo. Dingana le Mhlangana ba bona maikutlo a batho e sa le qalong, mme bakeng sa ho phoka ditaba, ba butswela hlaha ka lekunutu.

Lefu la Nandi

CHAKA a romela makgotla ka boima leboya, hole kwana cho feta St. Lucia Bay, ho ya qhala marena le ho ja dikgomo tsa teng. Empa makgotla ao a qetwa ke lefu le tshabehang la naha eo; ba eshwa ka dikete, ba ba ba kgutla ba le feela, mme ba tsamaya ba eshwa le tsela. Chaka a rera mohlang oo ho isa mabotho a mang haufi le teng hore a tle a futuhe a se a tlwaetse naha eo; empa a eso ka a a romela a boela a lebisa mphfi ya hae borwa, moo Maphoto a ileng a ba kgaoletsa ba sa a bone, mme a ba bolaya haholo, ba ba ba kgutla ba se na letho.

Mphfi ha e fihla hae, Chaka a halefa hampe, a tshwara balaodi ba mphfi eo, a ba tjhesa mahlo ka tshepe e kgubedu ke mollo, a re mahlo a bona ha a na thuso dihlohong tsa bona, na ba ne ba tadimile kae ha Maphoto a tla ba kgaoletsa jwalo? Motsamaisi e moholo wa mphfi eo yena a tjheswa a ntse a utlwa; tsena kaofela tsa etswa mahlong a mphfi eo e neng e futuhetse Maphotong; yare hobane di fele, mphfi yona eo ya fetisetwa leboya hape, le hona ka lona tsatsi leo ba fihlileng ka lona; ba tsamaya ba ntse ba kgathetse, ba sa ka ba phomola, mme lefu la dinaha tsa leboya le bohale la ba bolaya haholo ke hona. Mohlang oo la bolaya batho ba ka etsang dikete tse mashome a mararo.

Makgotla ha a qala ho tloha hae, Chaka a botsa Malunga hore na molato o hlahile kae ha makgotla a ha Zulu a tla kgutla a le feela jwalo. Malunga a re: "Ke a kgolwa, lebaka ke hobane wena o leng Zulu, ha o sa atisa ho bona batho ba eshwa ka bongata, letsoho la hao ha le sa atisa ho bolaya, ha e se ho utlwa feela ha o phetelwa. Mme athe ntja e qethisitsweng haholo, ha e sa dumellwe ho tsoma, qetellong e ka harola dipodi le batho; mme le motho ya phatsitsweng ka

meriana e thata hakana, ha a sa bolaye, meriana eo e tla mo fetohela, e bolaye yena.

Tsena yaka di ke ke tsa fihla ho Chaka, motho wa ho rata madi. A bokella basadi kaofela ba hapilweng dintweng, a bokella le bao banna ba bona ba bolailweng ke lefu la leboya le ke dintwa, a re: "Dingaka di re ke ka boloi ba batho bana magotla a kgutlileng a le feela, le lefu le a bolayang hakana." Mazulu le ona yaka a ke ke a utlwa hore ke ka baka la badi-tjhaba bao ba hlahetsweng ke sekgobo sa ho kgutla ba sa hapa letho; ka hona ba bolaya ho tlola taelo le tekanyo ya Chaka.

Chaka o ne a ikgethetse barwetsana ba batle ka ho fetisa, ba totobetseng, ba madiantle, ba seemo se ratehang, hara setjhaba; ba hahelwa matlo, ba fepuwa dinama, mme lebala la bona la hlaka ho qeta. A nna a ya ho bona; a kgola tjhakatsa ya botjha ba bona, mme ere mohla ba wang matswele, ha ho thwe ke kgaba le ileng, a ba fetisetse ho matona a hae. Hara bona bao ba jwalo, bao a phetseng le bona ka mokgwa ona, ba bang ba bona ba bolawa mohlang oo. Chaka ha a ntse a kena jwalo baneng ba batho, leqoqolo la hae, Ndlebe, o ne a lailwe ka thata hore ngwana e mong le e mong ya tswalwang ke barwetsana bao a bolawe hona mohla a hlahileng, hore ngwana ya tswetsweng ke Chaka a se ke a ba a phela. Basadi bao ha ba lla, ba llela bana ba bona, Chaka a re: "Ke tshwanelo hore mosadi a llele ngwana wa hae, mme ere ka ha ho le bohloko ho arohanya mosadi le ngwana wa hae e monyenyanane, ke tla le dumella le ikele moo bana ba lona ba ileng teng." Ha a rialo a ba bolaye. Bohloko ba dipelo tsa bomma bana bao bo ka tsejwa ke basadi ba bang. Ndlebe ditsebe tsa hae tse kgolo tsa mo thusa ho phetha mosebetsi oo wa ho bolaya bana ba tswalwang ke Chaka.

Nandi o ne a se a buile haholo hore Chaka a be le mosadi eo e leng wa hae, ya tla mo tswalla bana, majalefa, a sa mo hanele le bongata boo ba hae. Empa Chaka a hana, a re yena ha a batle bana. Ka baka la ho llela setloholo, Nandi a utswa e mong wa dithope tseo, moradi wa Qwabe, a mo pata hole ho

fihlela a itshihlolla; yare le mohla a kgutlelang ho Chaka ngwana yena a sala hona teng moo.

Hamorao Nandi a hlolwa ke pelo, a rata ho bona ngwana wa madi a Chaka, yaba o a mo lata; ha a fihla, yaka ngwana feela ya etetseng ho ba habo ba moo. Ndlebe a phakisa a tseba, yaba o bollela Chaka; mme Chaka a disa mmae haholo, a ba a bona hore o fela a rata ngwana eo ka lerato le leholo. Ka tsatsi le leng Chaka a kgaoletsa mmae hoja a iketlile, a bapala le ngwana; a botsa hore na mmae o na le taba efe le ngwana eo? Nandi a re o mpa a mo nkile feela. Chaka a re, mmae a bee ngwana eo hare ho lelapa; yaba yena Chaka o a atamela, a fihla a okamela ngwana, seriti sa hae sa eba hodima ngwana, mme yare feela ha seriti sa hae se wela ngwana, ngwana eo a shwa hang. Ke ka mokgwa oo Chaka a neng a tseba bana bao e leng ba hae.

Kgalefo ya hae jwale ya phophoma. Ka phirima a ya habo, a botsa mmae hore na ke ka baka lang a pheletseng ho mo nea bana, athe ha a ba batle; yaba o bolaya mmae ka mokgwa oo a neng a bolaye Noliwa ka oona. Ha Nandi a qetella ho shwa, Chaka a boela a utlwa ntho e mo sidila kahare, jwale ka mohla a bolayang Noliwa.

Ka meso ha qala ho utlwahala hore Nandi ha a sa le yo; yaba Chaka o itshelaka ka marole, a bokolla, a re: "Jo, jo, mme o shwele wee! Jo, jo; malapeng a mang mosi o a thunya, heso ha o thunye!"

Mohlang oo Chaka a fetella ho qeta. A roma Ndlebe ho tjalaka le motse wa moreneng o moholo ho bona ba sa lleng le morena; yaba Chaka o re, ha ba sa lle, ho a bonahala hore ke bona ba loileng mmae, hobane letlalo la motho ha le thakgiswe fatshe. Batho ba bang ka ho tshaba lefu ba itshela ka kwae le ka lerole ka mahlong, hore meokgo e tswe, lerumo le mpe le ba fapohe. Chaka a ntsha batho, a ba bea ditseleng tsohle tse tlang moreneng ho bona ba tsamayang butle le ba tlang ba sa lle; bao kaofela ba emiswa kgohlwaneng. A hlaba dikgomo tse balwang ka mashome, mme bohle ba jang nama ya tsona, kapa eng feela eo e leng dijo, le bona ba emiswa

kgohlwaneng, ka hobane ba ntse ba thabela dijo, athe morena o a lla. Lebotho lela le phallelang Moselekatse la latwa, ha thwe ditsietsi tsena di ntse di hlaha ka baka la lona, hobane ha le a ka la phetha taelo; le lona la emiswa kgohlwaneng eo le se le amohilwe marumo.

Chaka a laela hore ba habo Nongogo kaofela ba tliswe, ka hobane o ne a buele morena hampe mohla a shwang; ba habo ke ho re, ba seboko seo kaofela; le bona ba emiswa hona kgohlwaneng eo. Chaka a laela hore basadi kaofela, thaka tsa Nandi, ba bokellwe; le bona ba iswa hona kgohlwaneng eo. Chaka o ne a kile a kunutwa, a ba a hlajwa ka lerumo moketeng; kajeno setjhaba sa habo eo ya neng a mo hlabe sa bokellwa, sa iswa kgohlwaneng yona eo. Kgohlwana jwale e ne e se e batla ho tlala, empa a boela a laela hang hape hore ba habo Moselekatse kaofela ba tliswe, ke hore bohle ba neng ba buswa ke Zwide; le bona ba iswa hona kgohlwaneng eo.

Yaba jwale o laela mabotho ho bolaya bao ba kgohlwaneng kaofela, hore thohako e tlohe hodima setjhaba sa hae; mme ha mabotho a qala ho hlaha, seboko sa tsoha, seboko se bohloko sa batho ba shwang. Ba bang ba rapela hore ba hauhelwe, ba diehile ho tla fihla ke tsela bohole; ba bang ba eshwa ba rohakana, ba se ba sa qekise letho. Ha mabotho a ntse a ba bolaya, Chaka a tla feela ho hlhela kgohlwana eo, ho lebella polao, mme seboko sa bona sa mo utlwiswa monate.

Mohlang oo, lenong la eja la ba la koka; thamahane ya eja ya ba ya botha; empa ha se ke ha ba ha bonahala hore na di jele eng. Seputa sa tsoha, ha nka, ha re phu. Sediba se neng se le haufi le kgohlwana eo sa ba sa tswelwa. Ditopo di ne di lahlalwa ka maphaong a khohlwana, lengopeng le bitswang Donga lukaTatiyana.

Ka morao ho moo, Chaka a re mmae o tshwanetse ho ba kgotso moo a leng teng, hobane o mo feleheditse ka batho ba bangata, o mo aletse ka bona, le ba tla mo besetsa mollo ba bangata. Ka nna e nngwe Chaka o ne a se a tennwe ke mmae ka ho mo thiba hangata ha a rata ho bolaya batho.

Lengope lena la Donga lukaTatiyana, Chaka o ne a le tlatse habedi ka batho bao a ba bolaileng, ke ho re, ka magetlo a mabedi.

Polao ena e kana, eo dibatana di neng di se di bile di hanella hae ka baka la yona, ya tshosa Mazulu le ona mabotho, ha lerumo le eja beng ba lehae bakeng sa dira; dipelo tsa batho tsa furalla Chaka ho qeta, le balaodi ba hae ba tletleba haholo; a iponahatsa hore e fela e le motho osele, jwale ka ha Nongogo a boletse.

Ha feta matsatsi a seng makae, ho tloha mohlang oo, Isanusi a fihla ho Chaka; a sa tla ho yena, a iphetela, a mpa a mo fapohetse feela. Chaka a bolella Isanusi kamoo borena ba hae bo hodileng kateng, le hore morena o se a le mong feela lefatsheng, ke yena Chaka; le hore palo ya bahlabani ba hae e se e lekana le dinaledi ka bonagta. Isanusi a re o thabile haholo ho utlwa ditaba tse jwalo; a re Chaka a tiye; a tswele pele; a eketsa ka ho re: "Ke o fumantshitse ditakatso tsa pelo ya hao kaofela, o itokisetse ke hona hore mohla ke kgutlang moo ke yang teng, o nnee manamanyane a ditefo tsa ka le mahlahana a ka." Chaka a botsa hore na o tla kgutla neng moo a yang. Yaba o re: "Ke sitwa ho bolela hantle, hobane leeto la ngaka ha le tsejwe, mohlomong e dieha ho feta kamoo e neng e rerile, ka baka la ho tshwarellwa ke batho; feela ke tla leka ho phakisa."

Chaka, ha ba kgaohana le Isanusi, a qala ho hlahloba dikgomo le ho kgetha tseo a tla di nea Isanusi, e le bongata boo ho seng ngaka e kileng ya fumana tse kalo; a di beella kathoko, tsa dula di emetse mong a tsona ho fihla.

Lenyora le sa timeng

LITABA tsa bophelo ba Chaka di ngata haholo, le hona di kgolo, bophelo ba hae bo tletse ditaba tse kgolo, tse hlollang, diphiri tseo batho ba sitwang ho di utlwisisa;

mme ere ka ha e se kgopolo ya rona ho bolela ditaba tsa bophelo ba hae kaofela, re ikgethetse lehlakore le leng feela, le lokelang morero wa rona mona; mme jwale ha re qetella re tla boela re hopotsa mmadi tse fetileng.

Chaka ka lerumo leo a le etseditsweng ke Isanusi a bolaya a se na mohau; a tuma hang, a ba a fumana borena bo boholo ka lona. Ka makgotla a borena boo bo boholo a futuhela borwa, a ripitla a sa qenehele letho, empa ba mo balehelang ba mo feta hole ka polao; mme le leboya le hohle dintweng tsa hae ha eba jwalo. Ha re bala batho ba bolailweng ke Matiwane ha a balehela Chaka, re bala ba bolailweng ke Batlokwa ba ha Sekonyela, re bala ba bolailweng ke Moselekatse, re bala ba bolailweng ke Chaka hae ha Zulu, hammoho le masea a bolailweng ka taelo ya hae, re fumana hore palo eo e kgolo ruri. Mme ha re eketsa ho yona lefu la Noliwa, la Nongogo le Mnyamana, la Nandi le basadi ba Chaka, re fumana hore boholo ba palo eo jwale bo a tshosa. Ha re tla utlwisisa ke ha re re, palo ya ba bolailweng ke yena, ka mokgwa ona re tswang ho o bolela, e lekana le palo ya Basotho ha ba ka bokellwa hammoho makgetlo a mararo kapa a mane, ho balwa monna, mosadi le ngwana, yaba ba bolawa kaofela!

Ke ka Chaka difaqane di bileng teng, ha batho ba tla jana, ba amohane dintho; le hona ho shota, ntho e neng e sa tsejwe pele. Ke ka yena madimo a bileng teng, ntho e mpe e manyala ho feta tse ding kaofela, ha batho ba tsomana jwale ka diphoofolo, ba tsomanelana ho jana.

Matsatsing ao, ke ho re ha Morena Chaka a le hare hantle ho ditshiu tsa bophelo ba batho, nakong eo bophelo bo leng monate haholo, nakong eo ya sebetsang a qalang ho utlwa monate wa ditholwana tsa tshebetso ya hae, ha a bona dikgomo le dipodinyana tsa tshebetso ya hae di ata, ho jewa lebese le nama ya tsona, leha a bona bana ba hae bao a ba tswetseng ba bapala; nakong yona eo e jwalo, Morena Chaka a qala ho hlobaela hampempe moyeng. A hlobaela e le morena; bakeng sa ho thabela borena ba hae bo boholo, le maruo a hae a maholo, ha a fumane ditakatso tsa pelo ya hae. Chaka e ne e le morena

wa marena, ba baholo ba lefatshe ba mo nyehella, ba etla ho yena ba kgumame, ba hahaba ka mpa, ka difahleho tse kobotetseng; moo a dutseng, mohlankana a ntse a eme a mo etseditse moriti ka thebe; moo a dutseng, matona a ntse a bolela ka hanong ho mo thothokisa, ho mo phahlohetisa, ho mo dumedisisa ka ditumediso tse mo kgethekang haholo, tumedisisa e hlonepho. Empa hona hara hlonepho eo e kalo, a qala ho hlobaela habohloko.

Palo ya bahlabani ba hae e ne e lekana le dinaledi tsa lehodimo ka bongata, ho se morena ya kileng a ba le ba bangata hakalo; mme ntho e kgolo e le ba sa hlolweng, e le ba lwanang le meya le difefo, ba be ba di hlole, re sa re letho ka batho ba bang. O ne a lokela ho thaba ke hona ha a hopola hore tsena kaofela di teng, di bile di tjee ka eena; empa hona hara monono oo le kganya eo e kalo, a qala ho hlobaela le ho ngongoreha moyeng.

Jwale re tla re seo pelo ya hae e neng e se llela, e se tsetselela, e se laba-labela ke sefe? Ke'ng eo a neng a ka e nyorelwa, yaba ha a e bone? Hona hara tsena kaofela, pelo ya hae ya hloka kgotso le boiketlo, dintho tsohle tsa mo sulafalla, mehopololo ya hae ya dubakana, ya sitwa ho tsitsa le ho rera merero e tiileng. Chaka e ne e le mohlalani; o hodile a bona madi a mangata a tsholoha, a tshollwa ke yena; mme kajeno ha a se a sa futuhe le makgotla a hae, o llela ho bona ha batho ba eshwa, ba bolawa ke yena, o llela polao. Ke yona ntho eo e neng ere ha a sa e bone a hle a kule, a rata hore ha makgotla a hae a ntse a tsholla madi, moo a leng teng le yena, ka hae, a dule letsoho le kganathetse.

Ho tima ho tjhoba ha pelo ya hae a etsa mokete o moholo, mme ha ho ntse ho ketekwa, a nna a isa mahlo ho bao a ka ba tlosang lefatsheng, bao a ka timang ho tjhesa ha lenyora la hae ka bona. Ba bang ba bolawa hona hara mokete, ha thwe ke matlaila, ba senya pina ya morena le mokete wa hae; mme batho, ka ha difuba tsa bona di sa lekane, ba tshabang ho bolawa ba thola hore mantswe a bona a se ke a utlwahala; empa ho thola hoo ha bona ya eba molato oo ba o bolaelwang, ka hore

ba nyedisa mokete wa morena. Mehlang ena ya kajeno, thuto ha e tjhesa batho ba ye ba lle, mme le mehlang eo ya leffi, metjeko kapa pina e ne e 'ne e atise ho llisa batho, haholo ba seng ba hodile, ba seng ba hlolwa ho kena papading. Le mohleng oo batho ba bangata ba hlomoha dipelo ha ba bona mabotho a apereng ka ho tshwana, mokgetho o mong le o mong o na le seaparo sa oona, leha ba hopola seo ba neng ba le sona pele; yaba ba lla, ba bang ba itedisa ba sa lle ka nnete, ba re mokete wa morena o ba hlomola pelo.

Chaka a botsa se ba llisang, ba se bolela, yaba o re: "E ka mohloho ha le lliswa ke ho bona bahlabani ba ka ba papala, le sa lliswe ke *nna ke leng mohloho*, nna ya entseng tsena kaofela; hobane ha le lliswe ke botho ba ka, le lliswa ke botle ba seaparo, e seng ba ya se apereng, ya se entseng, mme hoo ke ho nyedisa nna." Ha a rialo lerumonyana la hae la phahama, la supa hodimo, mme batho bao ba batho ba bolawa, athe boithetsong ba bona ba ne ba re morena o tla thaba ha ba lliswa ke mokete wa hae. Batho ba ileng ba papala hantle haholo, le dikgeleke tse binneng hamonate haholo, ba bolawa le bona, ha thwe ba llisa batho, ba amoha morena kganya ya hae; jwale batho ba timellwa hore na se tla kgahlisa morena ke sefe, ha kgeleke e bolawa, letlaila le bolawa, ya thotseng a bolawa. Bana bao re ba bolelang ke ba bolailweng motsheare, hara mokete.

Bosiu bo boholo, ha ho kenwa matlung, Chaka a nka mabotho, a bolaya boholo ba batho ba tlileng moketeng wa hae ka pitso ya hae, a re ba mo kunutile; mme le mahlahana a moreneng, batho ba tshepetsweng mosebetsi oo, ba phetha taelo ka senya, batho ba balwang ka makgolo ba nyamela feela hara bosiu, ba eba siyo. Pelo ya hae jwale ya qala ho thaba, dintho tsa qala ho boela di tadimeha hantle le ho mo natefela, ha a entse hona; dijo tsa jeha, lenyora la hae le bohloko la re kokololo, ya ka motho; mme a nna a etsa jwalo hangata ho tima ntho ena e mo petsolang kahare. Lebaka la ho etsa mokete e ne e le hore a tle a tsebe ho bolaya hantle, batho ba le hammoho.

Ditoro tse bohloko

HO TLOHA mohlantso, Chaka ha a ka a hlola a tseba ho thaba le ho nyakalla hantle jwale ka pele; a atisa ho lora ditoro tse bohloko, tse mo tshosang, tse mo hlobactsang boroko, tseo hangata a neng a tsoha di se di mo hakile, a di lebetse. Ha feta matsatsi a seng makae ho tloha ho leo la mokete, yaba o lora toro ena: a lora a ipona ho tloha bongwaneng ba hae ho tla fihla letsatsing leo a teaneng le Isanusi ka lona; yare ha a fihla teng a phaphama ke bohloko ba toro ya hae. A boela a robala, mme yare ha boroko bo loela, a boela a lora yona eo hape, yare ha a fihla teanong ya hae le Isanusi a boela a phaphama; hararo ka bosiu bo le bong a ntse a lora toro e le nngwe, ho qala bakeng se itseng ho ya fihla ho se itseng; mme ho makatsang a nna a phaphama, ha a fihla teanong ya hae le Isanusi, leha re sa tsebe hore na kajeno o tshaba tsa hae le Isanusi jwang, e le motswalle wa hae wa hloho ya kgomo.

Ka lekgetlo la boraro, ha a phaphama, ebile ha a sa robala, a tsoha a dula, ba ba ba esa; empa a tsoha ditoro tsa hae di mo hakile, a se a hopola bohloko ba tsona feela.

Letsatsi la tjhaba a sohlokehile, pelo e le ntsho, a sa batle letho, a halafa feela leha batho ba bua le yena, kapa ba mo dumedisana. Ka bosiu bo hlahlamang a re a sa qala ho sekama, a boela a lora toro yona yona eo; a phaphama, yaba o a tswa, a ya tlung ya thatohatse ya hae, thatohatse hara dithatohatse, morwetsana ya seemo se setle haholo, ya sebopeho se fetisang ka botle, ya lebala le hlakileng, ya madi-a-ntle, sekwala hara ba batjha ba ha Zulu kaofela. Chaka ha a qala ho kena teng, a fihlela morwetsana eo a le ditlhokonyane, a se borethe jwale ka mehla, le lentswe la hae le bile le le makgerehlwa, le mo hlodiya, le hlaba habohloko ditscbeng tsa hac. A tswa ho yena hara

bosiu, a sa fumana phomolo eo a neng a e batla; mme a re ka kena ha enwa a fumane a ntse a le jwalo, a bile a fetisa; empa a iphetetsa ka ho bolaya ba bang ba bona hona bosiuung boo, ka ha ba sitilwe ho thoba pelo ya hae e hlorang. Ka ho kgolwa hore ke boloi, a rera ho tloha hae ho ya naheng, moo a ka dulang teng ho fihlela Isanusi a fihla, a mo lokisa, a lokisa le motse. Tabanyana e makatsang ke hoba Chaka ha a ka a ba a hlhelwa ke kgopolo ya ho phetela Malunga le Ndlebe ditoro tsa hae tse bohloko, athe ba ne ba ntse ba le ho yena.

Chaka a tloha hae, a nka mabotho a mabedi, le bitswang MaChaka, le Linotši, a ya ka nqa ya borwa ho naha, a a bea teng, ka ha mabotho a hae a ne a sa dule tulo e le nngwe hammoho; mme le hona o ne a isa lebotho le letjha teng, Dukuza; ao a mabedi e le a le felehetsang, a tla kgutla le yena. A ya teng a re o isa lebotho leo; empa yena ka pelong a tseba seo a se balehelang, se mo hlorisang, se sa mo feng sebaka bosiu le motsheare, mme a leka ho ya batla kgatholoho le kgotso naheng, hole le batho.

Chaka o fihlile Dukuza, moo a neng a isa lebotho leo le letjha, le bitswang Dukuza teng; mme ka bosiu ba pele a le moo a lora toro e bohloko ho feta tseo a nnileng a di lora. A lora a ipona a robetse, mme lerumo le mo hlaba pelo; a phaphama habohloko, a hwalatsa lerumo la hae le thebe, a ema ka maoto ka potlako, a qamaka, mme a fumana hohle ho kgu-tsitse tu, batho ba ithobaletse ka kgotso. A boela a sekama hape, hoba mahlo a ne a le boima ke ho hloka boroko ka masiu a mangata a latelanang; mme le teng boroko ha bo qala ho kopana, a bona lerumo la ha Zulu le mo hlaba pelo. A nyaroha habohloko, a re raorao, a ema, a qamaka; a fumana ho kgu-tsitse, ho se na le mokgwathatsanyana, batho ba robetse, ba kgona; yaba ha a sa robala, a nna a sollasolla ho qhala boroko, empa e le ka matswalo a maholo, a ntse a thothomela, a makaditswe ke ditoro tsa hae.

Qetellong a tsorama fatshe ho kgatholla le ho koba mangole a hae a neng a nonyolohile ke ho tshoha; mme a re a sa tsorame jwalo, phokojwe ya ngaya hara naha kwana, hole le bona.

Chaka ha a e utlwa, a tlolela hodimo, a re ke mekgosi ya ba mo phalleng; a ema, a nna a sollasolla hara lefifi la bosiu; a re a sa sollasolla jwalo lefiritshwane la lla, mme a boela a nyaroha habohloko, sello sa lona sa mo kena pelong, ya ka mekgosi wa eo ya tshwereng lerumo leo a le boneng le mo hlaba pelo. Ho tla mesong, ntja ya hlaba moolo hole, mahaheng kwana, e le ntja ya batho bao Chaka a neng a ba qhale, a ba bolaya, a ba timeletsa, a ba a bolaya le bona ba neng ba itlise ho tla kopa kgotso, hore e ye ka ditheko. Moolo wa ntja eo wa hopotsa Chaka diketso tsa hae tsa sehloho tseo a di entseng batho ba moo; ntja eo ho yena ya ka hoja e llela beng ba yona ba bo-lailweng sehloho, ba ntse ba rapela hore ba qenehellwe bophelo, mme jwale yona e setse mahlomoleng a maholo, ao e bileng e ntseng e tsamaya e bokolla, e sa tsebe le moo e yang teng.

Chaka a halefa haholo ha ba bang ba robetse, empa yena a hlobaela; a bolaya banna ba robong hona bosiu boo, mme le hona a ba hlaba hoo ba hlileng ba shwela fatshe ba ntse ba robetse.

Re ka be re boletse hore mona moo Chaka a leng teng kajeno, ke moo e neng ere ha a qala dintwa tsa hae teng a bolaya la rita, ntja tsa makgaba tsa eba ngata ke hona, tsa hlopha batho ba tshohang ba tsamaya le teng, tsa iphetola makanyane, tsa tsamaya ka dihlopha. Moo e neng e le metse e meholo kajeno ya eba dithallong, habo meritshana-swee, hara ditharang.

Chaka ha a ntse a nahana diketso tsa hae, a utlwa le mekgosi ena ya bosiu, a tshoha hampe a ba a lla meokgo qhiqhi! Empa ho lla ha hae bakeng sa hore bohloko ba hae bo kokobele, kamoo meokgo e thusang ho kokobetsa pelo le ho e thoba, yaba ho a mmakeletsa; a ema, a nna a rabaraba, a tobaka le bosiu, ntho eo a sa e tsebeng e mo qhoba kahare, e sa mo fe sebaka. Mafube a meso ha a qala ho hlaha, ba bang ba tsoha borokong, ya ba hona yena a qalang ho fumana boroko bo bokgutshwanyane, bo boima, bo opisang hloho.

A tsoha le se le tjabile, a bitsa Malunga ho mo phetela ditaba, etswe mohlang oo le ditoro tsa hae di ne di sa mo haka; empa Malunga a ba siyo, ha hloka hala ya tsebang moo a ileng

teng, athe letsatsi le diketse a ntse a le teng. A bitsa Ndlebe, empa le yena a ba siyo; batho ba mmolella hore yena o itse o ikgutlella hae dipitseng tsa dinama, o ya lebela le barwetsana ba morena. Jwale Chaka a qala ho bona hore di thata, ha batho ba hle ba itsamaele feela ka ntle ho tumello ya hae; a bipelana ke kgalefo hore na ba nyamela keng hona mohla a ba hlokgang haholo, ha a batla thuso le keletso ho bona.

Letsatsi leo le diketse, mme la mo siya mahlomoleng, la dikela a se na sebaka, a rabaka, a hloka tulo, e ka hoja metsi a belang ka matla a bela ka mpeng ya hae. Mahlo a kgohlela, a ya motsheo, a re a tloha a tomolohe, a leketle jwale ka mahlo a letahwa leo jwala bo seng bo le qetile matshwafo; a eba, a fokola, a paka mahlomola. Hloho ya hae ya tsekela, dintho tse ngata tsa mefutafuta tsa ferella kelellong ya hae, a di bona, a di bonela lerothong, ntho eo a e bonang hantle e hlakile ho feta tse ding e le madi. Mmele wa hae wa fufulelwa haholo ka nako e nngwe, mme ka e nngwe hape wa bata po. A nna a rabaka, a baka mohau, a tshwana le pitsi e jewang ke papisi ha e mathela kwana le kwana e sa bone, e qhojwa ke bohloko feela. A raba-raba, a hloka tulo, a tshwana le pitsi e hlanyang ya Zambezi ha e jewa ke lefu la naha eo, e tsamaya e itomaka, e harola dinama tsa mmele wa yona ka meno, e sa iketse, e etswa ke lefu, mme e haulana, e baka pelomasisi ho ba e bonang. Chaka a ba jwalo hantle, mme ba mmonang ba lekanya hore o a kula.

Letsatsi ha le dikella ruri, a tloha, a nka banna ba ka bang leshome, bahale ba sebelebele bao a ba tshepang, bao a tsebang hantle hore moo a tla tshwela teng le bona ba tla shwela teng, moo setopo sa hae se leng teng le tsa bona di tla fumanwa teng; a ba nka, a ya robala le bona thokwana le mabotho ao a mararo, hore a be moo ho phodileng, hole le mehato ya batho.

Banyane ba hae ba babedi, Dingana le Mhlangana, ba ne ba futuhetse leboya ka taelo ya hae; empa ba kgutla tseleng, ba re ba kula. Ba fihla moreneng Chaka a tswa tloha; yaba ba romela ditumediso le ho tsebisa morena lebaka leo ba kgutlileng ka lona. Chaka ha a utlwa, a romela setitimi morao

ka potlako ho ya ba lata, a hopola hore mohlomong a ka fumana matshediso, bohloko ba hae ba kahare ba kokobela ha a bona bana babo; mme letsatsi lena la dikela mahlo a hae a haneletse tseleng, a re ka bona morwerwe, a re ekaba ke baena ba hae. Dingana le Mhlangana e ne e se e le kgale ba lemohile hore setjhaba se se se tennwe ke puso ya Chaka, ba bontshisa ditaba hantle ha ba le tseleng ho ya moo ba romilweng teng, ba lemoha hore bahlabani ha ba sa tseba hantle seo e leng tshwanelo ya bona le eo e seng yona; yaba ba kgutla hore ha mokgwa o ka ba teng, ba bolaye Chaka, ba ikgapele borena. Chaka o ba lebeletse jwalo a sa tsebe morero wa bona.

25

Donga lukaTatiana

LETSATSI le diketse, meriti ya bosiu ya thea, ya lepella; ha phirima, ha robalwa. Chaka a hla a nkeha ke sephume sa boroko, ka ha le hloho e ne e kgathetse; mme boroko ha bo qala ho loela, ditoro tsa hae tse bohloko, tse tlang jwale ka meya e bolotsana ho feta *tikoloshe*, tsa tla ho yena borokong. A lora, mme bosiu bo bo toro ya hae ya otloloha, ya tswela pele. A lora a bona morena wa hae Dingiswayo le diketso tsa hae tse rorisehang, ha a ntse a leka ho kenya moya wa botho bathong, mme a ipona yena a di senya diketso tseo tse ntle; yaba o a phaphama, a nna a sollasolla ho qhala boroko, a nna a tadima tsela kgafetsa hara bosiu ho lebella Dingana le Mhlangana, banyane ba hae; empa ka ha mangole a ne a kgathetse, a ba a dula fatshe, mme a re a sa dula, a nkeha ke boroko, a ba a lora.

Torong eo a ipona ho tloha kopanong ya hae le Isanusi ho fihlela a nka borena; diketso tsa hae kaofela tsa feta butle ka pele ho mahlo a hae, leha yena a ne a rata ha di ka mpa tsa feta kapele. Dintwa tsa hae kaofela a di bona, le hona

a di bona hantle ho feta mehleng ya ha a le ho tsona, a lwana; ba bolailweng ke tsona a ba bona ha ba eshwa; ditjhaba ha di qhalana pela hae, di baleha, di tsamaya di jana, a di bona; le mosebetsi wa borena ba hae kaofela a o bona. Leeto la Nongongo la bohlwela a le bona hammoho le mahlomola le di-tsietsi tsa lona, esita le yona polao ya hae a e bona; le tsa Mnyamana a di bona jwalo. Polao ya basadi ba bangata ba se nang molato, ba hapilweng dintweng, le ya masea, a e bona hantle, ha motho ka mong a fenethwa.

Yare ha a fihla polaong ya basadi ba hae, a utlwa bohloko, a ba a phaphama; a re o a ema, empa a sitwa; a re o a hoa, empa a thibana molomo; ntho ya mo hatella fatshe. Qetellong matla a ho tsoha a eba teng, a re kwete, a hwalatsa lerumo a ema ka maoto, a thalatsa kwana le kwana, a fumana ho itse nyelele, banna bao a nang le bona ba robetse, ba bararo ba ntse ba potoloha thokonyana mane, ba lebetse ka taelo ya morena.

Chaka a bona jwale hore nako ya lefu la hae e haufi, mme a itelela feela ka hobane a mpa a le naheng, hole le batho, ho se mokgwa wa hore a shwe lefu leo a le ratang; leha ho le jwalo a loha mano. A ya ho balebedi bao ba bosiu, a re: "Ke nako efe ya bosiu, diphoqo?" Ba re: "Ke bosiu bo bohlo." A bua le bona ka tsa lefu lena le mo jang, a re o louwa ke lebotho lena le bitswang Dukuza, mme e ka kgona a le bolaye. A romela mabothong ho le lata; ha le fihla, a le arola habedi, karolo ya pele a e roma metsaneng e haufi le noka ya Mvoti, hore ba bolaye batho ba teng kaofela, ba se ke ba siya le a mong, a re ke bona ba mo loyang. Karolo e setseng a e arola hararo, a e bea dibakeng tse tharo, a re, ha batho ba metse eo ba ka feta le ho bona, ha ba baleha, ba tle ba ba bolaye kaofela. Yaba o bitsa MaChaka, ha bao ba se ba ile, a ba laela moo hlophana se seng le se seng se leng teng, a re se bolawe, mme dikarolwana tseo tse tharo tsa bolawa habonolo ka baka la ho fokola palong. Ke ho re, Chaka a bolaya Mazulu ka Mazulu, ona a sa tsebe.

Fapha le ileng metsaneng eo, ha le kgutla, MaChaka a le bolaya; mme ha ba ntse ba lwana Chaka a ya ho Dinotshi, a ba

nehela, a re dira di fihlile, leha empa bona ba hlile ba phakisa ba lemoha hore ke Mazulu a mang, ba kgaotsa ba sa qala.

Ha ho ntho e ntle, e rorisehang jwale ka ha motho a ipona a etsa ketso e ntle, e molemo; empa ha ho ntho e bohloko jwale ka ha molotsana a ipona bolotsaneng ba hae. Motho ha a hopola ketso e mpe ya hae ho bohloko haholo, empa ha a ipona a e etsa, a le hona hona mola moo a neng a e etsa teng, a ipona a e etsa ka oona mokgwa oo a neng a e etsa ka oona, bohloko ba teng ke boo motho a ke keng a bo lekanyetsa e mong; ka baka leo bohloko ba ditoro tsa Chaka, ha a ipona a le diketsoneng tsa hae tse mpe, bohloko ba bona le ho tjhoba ha bona ke boo re ke keng ra bo lekanya.

Kgohlwana e ne e le teng haufi le motse wa moreneng, e ena le mangope a tebileng haholo; ka hodimonyana ho yona, mabapa le motse, e le sediba seo ho kguwang ho sona. Kgo-hlwaneng eo ke hona moo Chaka a neng a bolaela batho teng, ditopo tsa bona di dihelwe mankwaneng a yona; ke hona moo manong le dithamahane di neng di se di bile di hanella teng. Ke hona moo makwala a neng a bolaelwa teng, le bohle bao Chaka a ba bolaileng bophelong ba hae, le mohla ho lle-lwang Nandi. Sediba seo hamorao ha sea ka sa hlola se kguwa ha letsatsi le diketse, kapa le eso tjhabe, ka baka la dithotsela tse bohale tsa teng; hamorao, ha polao e ntse e tswela pele, sediba seo sa ba sa tswelwa, meya e mebe e hana ka sona. Le kajeno kgohlwana eo ha e tshelwe ha letsatsi le se le diketse; ke moo ho dulang meya e sitilweng ho ya finyella hae ha Zulu; le-bitso la yona le mangope a yona ke Donga lukaTatiyana, leha re mpa re sa tsebe lebitso la yona la pele, hobane lena le hlahile mehleng ya Chaka.

Re itse Chaka a dula fatshe ho phomotsa ditho tsa hae tse kgathetseng, mme a re pheu ke boroko, a ba a lora hape. A ipona a le hae ha hae, Mgungundlovu, le hona a okametse kgohlwana eo ya Donga lukaTatiyana. A utlwa moya o matla o foka ka sefefe; wa latelwa ke lerata le leholo la batho; mme hang a bona, kgohlwaneng eo, batho bao a ba bolaileng ba ntse ba lobehlana teng ke kgalefo, ba bang ba mo tadimile

feela ka qenehelo, ba sa bue le ho bua. A bona *Hili* e ferella teng e halefile, e ntse e re: "Chaka! Chaka!! Chaka!!!" e be e tsikitlanya meno; a bona le meya e bolotsana kaofela e phuthehela teng, le motswalle wa hae, morena wa madibamatsho, a le teng; kaofela tseo di tadimile ho yena.

Chaka a re a sa di tadimile jwalo torong, Isanusi a fihla le mahlahana a hae; boraro ba bona ba kgutsa ba re tu, e ka batho ba mo thabetseng, empa e seng ka thabo ya batho, e leng ka thabo ya motho ya hlotseng sera sa hae ha a itokisetsa ho se bolaya; e le batho ba thabetseng ha letsatsi lena la kajeno le tjhabile. Isanusi a re: "Chaka, kajeno ke tlile ho batla ditefo tsa ka; ke ile ka o bolella mohla ke fetang mona hore o sale o itokisa, le hore tikatiko e be siyo, o nnee tsa ka ka ntle ho ditaba, jwale ka ha ke o sebeleditse ka makgethe, o fumane borenana, le hlonepho le maruo, le botumo bo boholo."

Leha mantswe ana a se mabe, bohloko ba ona ho Chaka ya eba bosele-sele; a utlwisisa hore Isanusi o se a balla bongata bona bo tletseng Donga lukaTatinyana boreneng ba hae, etswe o buile a tadimile teng. Yare ha a utlwa mantswe ao, a tlolela hodimo a ntse a robetse, a ba a wela e mong hodimo a mmolaya; a phaphama, a tadima kwana le kwana a ntse a thothomela, mme a bona feela hore bosiu bo a sa; ho feta moo a se ke a bona letho, ha e se hore feela o ne a lora.

Letsatsi le tjhabile, mme ka bothata bo boholo a itiisa, a tsoha, a bua le batho; empa a bua e se e se Chaka eo ba mo tsebang. Ya ema tau ya hlaka la ha Zulu, sebata se se nang tshabo, empa ya ema e feletswe ke matla, e sitwa le ho tsoa mohlahla. Ya ema tlou e kgolo, empa ya ema e theka, e feletswe ke matla, e fehelwa jwale ka kgomo ya lefu la mmamotohwane, le hona e bile e dihile ditsebe. Seemo sa hae se setle, le mahetla a hae a batsi, le ditho tsa hae tse boima, tsa pitikoloha butle ka boima, ka phokolo, ka ho rerekela, tsa hana ho etsa kamoo a ratang kateng. A ema a theka, mme a re ka atamela motho a mo oma hang feela, motho a shwe a ntse a ahlame jwale ka nonyana. Lefu namane e tona! Le mo tshwere, empa ha a le bone; le fihlile, empa o hlolwa ho le balehela, kapa ho le

lwantsha; lona lefu leo, mehleng ya kganya ya hae, e neng ere ha a ithorisa, a re makgotla a ha Zulu a lwanne le lefu a ba a le hlola, a le katella ka fatshe, ke lena kajeno le fihlile, empa o sitwa ho itamolela.

Letsatsi leo ha le tjhaba, la tjhaba lebotho la Dukuza le se le le siyo, le ile le bosiu koo bo ileng teng; la MaChaka e le sekgeeqe; le phelang le se le le leng feela, la Linotši. Chaka a re banna bao ba ho yena ba ikgethele, dikgomong tsa hae tse moo, mashome a mahlano mokgethong o mong le o mong wa dikgomo, ke ho re ka mmala ya tsona; a re ke teboho eo a ba lebohlang ka yona, hobane ba mo sebeleditse ka bokgabane. Ba re ba sa ntsane ba di kgetha, a romela le-tlaburu la bahlankana ho ya ba bolaya, a re ke bona ba mo loyang, ere a kula bona ba se ba mathetse dikgomong tsa hae, le ho shwa a eso shwe.

26

Qetello ya Chaka

LETSATSISI le tjhabile, la phahama, yare ha di tlwaela ma-kgulo, Dingana le Mhlangana ba fihla, ba hlaha ba se ba etswa mabothong ao a setseng, ka ha a ne a emisitse hojana le Chaka, sebaka se ka fihlang bohareng ba hora ka ho matha ha setitimi se lebelo.

Chaka, ha bana babo ba fihla, a hlasimoloha ke thabo, a tlolela hodimo, ya ka hoja a qala ho ba bona, mme le hona ya ka hoja ba mo tlišetsa metsi a maphodi ho tima bohloko ba hae ka ona. Dihlabi le mahloko a hae le ona a kokobela, a mo nea sebaka sa ho bua le bona. Chaka o ne a se a fokotse haholo ke ho ngeta le ho bala ha pelo ya hae e hlokgang kgotso; empa leha a ne a fokotse, o ne a sa ota. O buile le bona boholo ba letsatsi, a ntse a ba botsa tsa phutuho ya bona, mme ba mo hlalose tse o a ba botsang tsona. Dingana a lemoha kapele hore efela Chaka a fokotse haholo, mme a itokisetse ho phetha

morero wa hae o mobe ka lona tsatsi leo ba teanang ka lona.

Motsheare o moholo, mahloko a Chaka a tsoha; yare ha meriti ya mantsiboya e thea, e lepella, a mo totela ka matla a tshabehang, a mo hlokisa le sebaka sa ho bua le bana babo.

Nakong yona eo, maqosa a Moshoeshoe a fihla ho yena, a mo tlisetsa masiba a meholodi ao a kgabisang mabotho a hae ka ona. A a nka, a a boha; empa ho tjhoba ha pelo ya hae ha mo totela. Diketso tsa hae tsa boela tsa feta hape ka pele ho mahlo a hae; mme hara bohle bao a ba tlositseng lefatsheng pele ho nako ya bona, a bona Noliwa, a le hona mokgorwaneng ola, le lentswe la hae la ho qetella a le utlwa: "Chaka moratuwa, wena o seng o le ntate, wena Jobe, wena Dingiswayo, wena. . ." Yare ha a utlwa mantswe ao, a bile a bona Noliwa, hloho ya tsekela, mmele wa thunya mofufutso hohle; lentswe la Isanusi ha a re: "Hona kajeno lebitso la hao le kene palong ya marena a heso, le hona a maholo", a le utlwisisa ho feta mohla le bolelwang.

Noliwa ha a dikela, ha hlaha Nandi, eo eitseng ha ba qala ho teanya mahlo, Chaka a re o a bokolla, empa lentswe la hana ho tswa, a sitlolela masiba a meholodi mahlo, ya ka hoja a a tadimile, athe le ho a bona o ne a sa a bone. Nandi o ne a le hona mola, moo a neng a le teng mohla mora wa hae a mo tlosang lefatsheng, mme ka nako ena yohle, lentswe la Noliwa la nna la lla ditsebeng tsa hae.

Ka morao ho bao a bona Donga lukaTatiana le tletse batho bao a ba tlositseng lefatsheng, Nandi a le ka ntlheng e nngwe, Noliwa a le ka ho e nngwe; mme a re a sa ba tadimile, Isanusi a hlaha hole kwana, a na le mahlahana a hae; mme a utlwa lentswe hara bongata boo le mo tlaka, le re: "Chaka, mmolai wa bana beno, madi a ntatao! Mmolai wa mosadi wa hao, motswalle wa pelo ya hao! Mmolai wa bana ba hao, madi a hao! Mmolai wa mmao, motswadi wa hao!"

Dingana a lemoha hore Chaka o ntse a lora: yaba o qhwaya Mbopha ka dintshi tsa mahlo hore a atamele, nako ya bona e fihlile; a hetla Mhlangana; mme le yena a atamela. Dingana a atamela ho Chaka, e ka motho ya tla boha masiba, mme hang

a mo hlaba, lerumo la dikella, la ba la tswela kante; Mhlangana yena a mo hlaba le kamorao, la tla tswa kapele; la Mbopha la kena lehlakoreng; marumo a bona a ya kopana ka mpeng ya hae; mme ka oona motsotso oo, Isanusi a fihla ho Chaka ho tla batla ditefo tsa hae.

Chaka ha a utlwa marumo a kena mmeleng wa hae, bakeng sa ho itwanela senna jwale ka Chaka, a reteleha butle, a tsoha borokong ba motsheare, ditorong tsa motsheare a ntse a tadmile. Ha a qala ho reteleha, mahloko a hae a kgutsa, sefahleho sa hae sa boela ya eba sona, mme Dingana le Mhlangana ka ho mo tseba ba pepetlolotsa, ba baleha. Yaba Chaka o re: "Le mpolaya ka tshepo ya hore le tla ba marena ha ke se ke shwele; athe le lahlehile, ha ho jwalo, hobane *umlungu* o a tla, mme ke yena ya tla le busa, lona le be bahlanka ba hae."

Chaka a shwa a le maqebaqeba, a le hole le lehae la hae. Letsatsi ha le dikela, setopo sa hae sa hulelwa thotaneng, hore se tle se jewe ke dibatana tsa naha. Ka le hlhlamang batho ba tsohela ho sona e sa le hosasa, ho ya bona ho siilweng ke dibatana. Ba fumana setopo sa Chaka se ntse se le kaofela ha sona, feela se le setala jwale ka bolele. Ba fumana maoto a le mangata fatshe ho pota setopo sa Chaka, mme ba makala ho qeta ha thamahane, phoofolo e meharo ho feta kolobe, e sa ka ya se ja bosiu. Ba ya bolella Dingana, yaba o ya le bona setopong. Ha ba atamela, makgwaba a tloha ho sona, ba ba ba hopola hore ba tla fumana a mo hontse mahlo. Empa ba a fumana a ntse a le teng a mabedi. Tshabo e kgolo ya ba wela hodimo kaofela, ba thothomela; yaba Dingana o laela hore se epelwe kapele, se tle se se ke sa tshoha se tsoha.

Ho bile jwalo ho fela ha Chaka, mora wa Senzangakhona. Mazulu le kajeno a bokajeno ha a hopola kamoo e kileng ya eba batho kateng, mehlang ya Chaka, kamoo ditjhaba di neng di jela kgwebeleng ke ho ba tshoha, leha ba hopola borena ba bona bo weleng, eba ba sekisa mahlong, ba re: "Di a bela, di a hlweba! Madiba ho pjha a maholo!"

Buka ena e hlaliswa botjha e le karolo ya
Reprint of South African Classics Project, ka ditebohelo
tša Lefapha la Bonono le Botjhaba le ka tshebedisano
le National Library of South Africa.

arts and culture

Department
Arts and Culture
REPUBLIC OF SOUTH AFRICA

CHAKA

*

T. MOFOLO

896
397
7231
MOFO

